



# MED MALMÖ *i* MINNET







Omslagsbildens framsida visar Stortorget. Skånepalatsets baksida syns till höger och bakom Kockska huset längs Västergatan ser man den nu rivna tobaksfabriken. Flygfoto Oscar Bladh, 1948.





---

MED MALMÖ *i* MINNET

---



Producerad och utgiven 2003 av Malmö stadsarkiv i samarbete med Malmö Kulturhistoriska Förening

PrePress, tryckning och bokbinderi utfört av Grafiskt Blad Malmö Sweden 2003.

Boken är skapad i Adobe InDesign2.01. Brödtexten är fotosatt med Adobe Garamond 11 punkter på 11,2 punkters kägel. Bild- och eftertexter med Frutiger 47 light C 8/9,6 respektive 9/10,8. Faktatexter med 77 black C 8/9,6, rubriker och underrubriker med 57C samt 67 bold C och titelsidan med Trajan regular.

Inlagan är tryckt med 4 färger EUR på Galleri Art Silk 115 g, miljömärkt och omslaget med 4 färger EUR + lack på Trucard 280 g.  
Papper och kartong levererad av Grafiskt Papper.

Upplaga 1 500 exemplar

Copyright© Malmö stadsarkiv och författarna.  
Mångfaldigande av bokens innehåll, helt eller delvis, är enligt lagen om upphovsrätt förbjudet utan utgivarens och författarnas medgivande. Förbudet gäller alla former av mångfaldigande; tryckning, kopiering, stencilering, duplicering, inspelning på band, kopiering och lagring i datafiler, elektronisk sändning etcetera.

ISBN 91-971637-2-4



# MED MALMÖ i MINNET

Malmö stadsarkiv 100 år

## Huvudredaktör

Kerstin Martinsdotter

## Redaktionskommitté

Göran Larsson

Birgit Bender

Åke Norström

Arne Järtelius

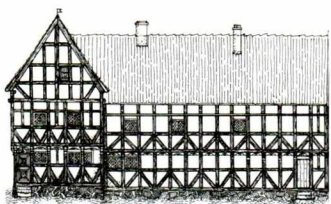
## Grafisk formgivare

Christher Häger



Förord 7

Stadens arkiv  
Göran Larsson 9



1600-talshus i Malmö  
stadsarkiv  
Anders Reisnert 16

Suum cuique tribuere – ge åt var  
och en sitt  
*Om domstolsarkiven i Malmö*  
stadsarkiv  
Kjell Å Modéer 29

Pesten i Malmö 1712 –  
reflektioner och tolkningar  
då och nu  
Bodil E. B. Persson 41



Invandrare på Malmö  
stadsarkiv  
Arne Järtelius 55

Glömskans fiende  
*Stadsarkivet och minnet av*  
*Malmö hantverkare*  
Lars Edgren 68



Avtryck i Malmöhistorien  
*Byggmästare Christian*  
*Mortensen*  
Birgit Bender 77

Återfunna svenska utvandrare  
*Svenska utvandrare via Danmark*  
*1868-1909*  
Birgit & Henning Bender 84



”Själfklart är, att då arbetarne stå  
under ständig uppsikt, arbets-  
prestationen blir större...”  
*Kontroll och standardisering vid*  
*Kockums Mekaniska Verkstad*  
Lars Berggren & Mats Greiff 97

Tre och ett för Sarah  
*Om tredje teaterbolaget och dess*  
*lilla kassabok*  
Ragnar Gustafson 109

Dopvittnen – en viktig pusselbit  
i familjens historia  
Johan A. Lundin 123



Barnvårdsmaninstitutionen  
och kyrkoherde Isberg  
*Ett tidigt exempel på social*  
*ingenjörskonst i kommunal regi*  
Åke Norström 129



Tigern på Allmänna sjukhuset  
*Den omstridde överläkaren Otto*  
*Löfberg*  
Stefan Ersgård 144



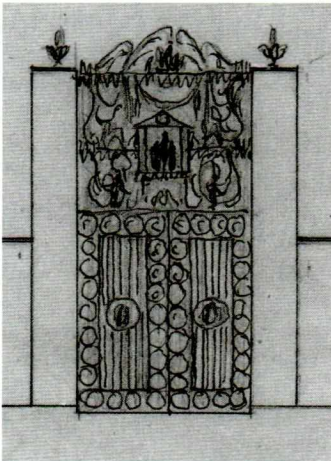


**Lykttändare och förmän  
på Malmö Gasverk**

Anne-Lis Nilsson 155

**Subkultur och sundskultur  
Mötesplatser för homosexuella  
män i Malmö 1911-1940**

Jens Rydström 166



**Att anlägga en  
begravningsplats  
Östra kyrkogården i Malmö  
1916-1932**

Cecilia Jansson 180



**Pigan i vården  
Sköterskebiträdets arbetsförhållande under 1900-talets början**

Ingrid Andersson 191



**Företagsarkivet och filmen  
Bara ben och fantastiska maskiner**

Roger Johansson 203



**Bland nazister och spioner  
i Malmö**

Joakim Berglund 215

**Lugnet före stormen på arkivet  
Om arkivpedagogik och bostads-  
området Lugnet**

Kerstin Martinsdotter 225

**Bild och film i arkiven**

Bo O. Andersson 234

**Personalförteckning** 241

**Bildreferenser** 243

**Personregister** 246

**Sakregister** 249







## Förord

År 2003 är det etthundra år sedan Malmö stadsarkiv blev ett för alla tillgängligt forskningsarkiv. För att manifestera detta jubileum beslöts att ge ut en bok där arkiven och dess innehåll stod i centrum och inte Stadsarkivet som institution. Ämnesmässigt har boken inte något särskilt tema utan den gemensamma nämnaren är stadens historia via källor på Malmö stadsarkiv. För att fördjupa informationen finns i marginalen mera detaljerade upplysningar om de arkivbestånd som artikelförfattaren utnyttjat.

Författarna är alla knutna till Stadsarkivet, antingen som trägna besökare i forskarsalen eller som medarbetare. Jag vill härmed rikta ett varmt tack till alla författare för deras alltigenom ideella insats för bokens tillkomst.

För avgörande ekonomiskt bistånd vid utgivandet av boken ber jag att varmt få tacka Malmö Förskönings- och Planteringsförening samt Malmö Kulturhistoriska Förening i vars skriftserie *Gryps* boken utkommer.

Det är min förhoppning att boken skall skänka en intressant läsning och ge inspiration för vidare och djupare studier i arkivkällorna till Malmös historia. Antalet möjliga forskningsuppgifter är oändligt!



Göran Larsson  
Stadsarkivarie

**M**ALMÖ  
1903-2003 **S**TADS  
**A**RKIV 100 ÅRS  
JUBILEUM





## Stadens arkiv

Den 1 september 1721 sammanträdde advokatfiskalen Petter Silverschiöld med Magistraten i Malmö. Han frågade då om registratur över de vid rådstugan befintliga *”Acter och Documenter”* ännu inte var upprättat. Magistraten svarade att de *”däröver har noga uppsikt, det alla renskrivne protokoller, copieböcker, Kungliga förordningar, brev och alla andra acter och documenter tillhörande rådstugan uti ett utsett rum väl förvaras och hålles i god ordning”*.

Advokatfiskalen påpekade att så må vara men att ett registratur likväl inte var upprättat, något hovrätten krävt i en skrivelse redan 1719.

1728 diskuterade Magistraten åter arkivfrågan. Man konstaterade att vissa handlingar saknades och att dessa sannolikt befann sig hos salig borgmästaren Lorich som haft dem hemma hos sig. Man beslöt att hos änkan begära att få såväl de saknade dokumenten som andra *”vilka staden angå, men salig Hr Borgmästaren sielf tillhöriga äro”*.

Året efter är ånyo frågan uppe hur man skall återfå handlingar som befann sig i en nyligen avliden borgmästares hem. Man diskuterar att tillsätta en aktuarie med uppgift att hålla *”de gamla angelägna documenterna i ordning samt gifwa besked, om den uplysning som vid hwarjehanda tillfällen af samma gamla document nödig präfwat”*.

Efter diskussioner med Borgerskapets äldste om finansieringen av lönen beslöt man den 4 april 1729 att för ett år antaga en aktuarie med ansvar för arkivet. Till sysslan antogs köpmanssonen och auskultanten David Kellsson som *”både är Student och dess utan i de stycken, hwilka till denna sysslan erfordras sig kundskap förwärfwat”*. Kellsson avlade därefter behörig *”Tro och Embetsed och därefter till honom skedde wanlig lyckönskan”*.

Efter drygt ett år på tjänsten befordrades Kellsson men tjänsten som aktuarie fortsatte att besättas och under 1730-talet kan man i magistratsprotokollen finna att ordnings- och förteckningsarbeten bedrevs i arkivet. 1742 meddelas att *”det lilla rummet som brukas till Stadens arkiv eller actuarie cammare är nu så upfyllda med böcker och handlingar, at icke den ringaste platts är öfrig, hwarpå några böcker kunna sättias”*. 1768 påtalas behovet av att *”de gamle handlingarne utantill af en Bokbindare förses med färgad Papper och Titlar derpå om deras innehåll”*.

I denna lilla exposé över 1700-talets arkivfråga i Malmö stad framträder de flesta av de arbetsuppgifter som möter en arkivman än idag; utöva tillsyn och efter bästa förmåga övertyga myndigheter

**Eftersom Rådhusrätt och Magistratarbetadenärasamman återfinns under äldre tider Magistratens handlingar i Rådhusrättens arkiv. Magistratens protokoll före 1850 finns i serie Alaa Domböcker, allmän serie i Rådhusrättens arkiv.**



Stadsarkivarie Leif Ljungberg i ett av rådhuskällarens valv på 1950-talet. Foto Erik Liljeröth.

**I Malmö stadsarkivs eget ämbetsarkiv kan man inte bara finna besöksliggare (1903-) utan även liggare över framtagna volymer från början av 1950-talet och till dagens datum, d.v.s. vad forskarna har beställt fram ur arkivdunklet. Från 1930-1966 kan man se vilka arkiv- och bibliotekshandlingar som Stadsarkivet har låtit binda in.**

**Av intresse i ämbetsarkivet är också en anteckningsbok angående stadsarkivariens arbeten där A.U. Isberg har skrivit ner vilka olika ordningsarbeten han genomfört månad för månad 1903-1912.**

om att de måste ordna och förteckna sina arkiv, argumentera för att arkivarietjänster tillsätts, plädera för större arkivutrymmen samt se till att arkiven vårdas. Under arkivsolen inget nytt således.

Malmö stadsarkiv firar 2003 sitt 100-årsjubileum men ett stadsarkiv har naturligtvis funnits ända sedan stadens tillblivelse vid mitten av 1200-talet. Det äldsta bevarade dokumentet är ett privilegiebrev utfärdat av Magnus (Eriksson), Sveriges, Norges och Skånes konung, och daterat den 20 december 1353. Brevet härstammar alltså från den period under 1300-talet då Skåne till följd av den danska kronans finansiella svårigheter var pantsatt till grevarna av Holstein, en pant som Magnus Eriksson löste in 1332. Inte förrän 1360 återgick Skåne under den danska kronan.

Ett tidigt arkivregister är "Registrum ville Malmøyghe" påbörjat 1420 av stadsskrivaren Aage Jensen. I volymen finns avskrifter av kungliga brev men också uppgifter om hantverksskrån, fastighetsköp, förhandlingar på Rådhuset, statuter och stadganden av olika slag. Den yngsta anteckningen är från 1652. Syftet med Registrum har sammanfattas av Aage Jensen själv i följande vers som i några rader sammanfattar ett arkivs mening:

*"Som sädeskorn av skilda slag  
att framtas vid behovets dag  
sin tid i bingen vänta  
så vad som gjorts av goda män  
på bokens blad bevaras än  
av orden som vi pränta  
Här deras namn förtecknas må  
som ha åt stiftelserna så  
donerat gods och ränta"*

Malmö är vad gäller sina arkiv lyckligt lottat. Inga bränder eller fientliga plundringar har skadat arkiven, och kontinuerliga arkivserier finns för stadens myndigheter bevarade från 1500-talets början. Antalet bevarade kungliga brev från tiden före 1500 är större än för någon annan svensk stad, och i Danmark kan bara Köpenhamn och Ribe mäta sig med Malmö i detta hänseende.

1898 fattade riksdagen beslut om att upprätta ett antal landsarkiv för att förvara och tillhandahålla arkiven från den lokala och regionala statliga förvaltningen. Enligt beslutet skulle det finnas tre landsarkiv i riket. Det första invigdes i Vadstena 1899, och skulle sedan följas av landsarkiv i Lund och Uppsala. Lunds landsarkivdistrikt kom att omfatta de gamla danska landskapen Skåne, Halland och Blekinge. Till landsarkiven skulle även handlingarna från städernas magistrater och rådhusrätter föras. Mot detta reagerade man i Malmö

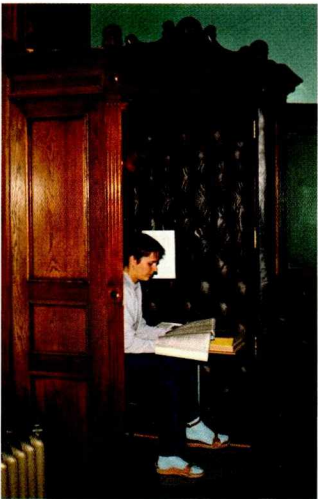


och i en skrivelse till Stadsfullmäktige från Magistraten anhåller man att få anställa en arkivarie vilket var nödvändigt *”såvitt staden skall få fortfarande behålla arkivet kvar och inte nödgas se dess rikhaltiga, särdeles värdefulla innehåll av handlingar flyttat härifrån”*. Den 9 september skrev Magistraten till Kungl. Maj:t om att få dispens från kravet att leverera sina handlingar till det kommande Landsarkivet i Lund och som argument framhölls bland annat *”att det för Malmö stad är afsynnerlig vigt att äfven äldre arkivalier få i härvarande arkiv kvarstanna på det de såmedelst må vara för stadens myndigheter och innevånare lättare tillgängliga då forskningar i desamma kunna blifva nödiga”*. Man framhåller även att staden har goda arkivlokaler och att en särskild arkivarie kommer att anställas.

Malmös förste stadsarkivarie A. U. Isberg och fröken Signe Persson under porträttet av A. U. Isberg senior i Stadsarkivets expedition på Rådhuset 1932.  
Foto Otto Ohm.



Riksarkivarien Emil Hildebrand tillstyrkte denna anhållan och den 12 december 1902 beslöt kung Oscar II i konselj att Malmö stad fick behålla sina arkiv. Villkoren var främst att arkivet stod under överinseende av riksarkivarien samt att arkiven förvarades i godkända

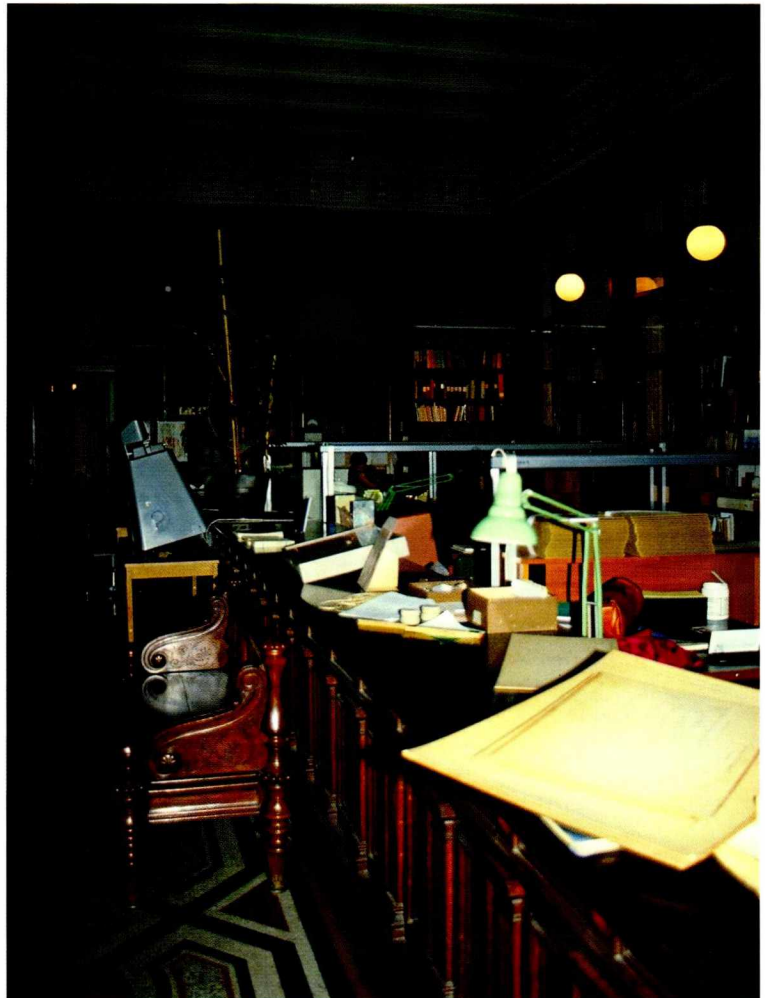


*Spiraltrappa och madrasserad telefonhytt ingick i inredningen till riksbankshuset.  
Foto Birgitta Angusson.*

*Expeditionen och forskarsalen på 1980-talet när Stadsarkivet var förlagt till gamla riksbankshuset på Östergatan.  
Foto Birgitta Angusson.*

lokaler. Stadsarkivet hade därmed fått ansvaret för statliga myndigheter med sin verksamhet huvudsakligen förlagd till Malmö stad. Därmed kunde Malmö stadsarkiv börja sin verksamhet och den 1 april tillträdde Anders Ulrik Isberg tjänsten som den förste stadsarkivarien och arkivet öppnade för allmänheten i lokaler som var belägna i Rådhusets källare. Den förste forskaren skrev in sig i besökslistan den 6 april och under det första året registrerades 107 besök och framtog 329 arkivalier. Arkivet var öppet måndag, tisdag och torsdag klockan 10-12. Under 1903 inkom 21 skrivelser och utgick 40.

Den första instruktionen för stadsarkivarien fastställdes den 5 november 1903 och i denna åläggs stadsarkivarien bland annat att *”söka fullständiga stadsarkivets samlingar, i hvilket afseende stadsarkivarien äger att, därest hos myndigheter eller i enskild besittning anträffas*







Än idag hänger den gamle A. U. Isbergs porträtt i forskarexpeditionen. Här ses stadsarkivarie Göran Larsson samtala med en besökare. Foto Kerstin Martinsdotter.

handlingar, som bort vara till stadsarkivet öfverlämnade, infordra dem till detsamma”. Ett framsynt förhållningssätt till arkiven.

### Stadsarkivet idag

Genom Kungl. Maj:ts kloka beslut 1902 har man i Malmö på ett och samma ställe en unik tillgång till arkivhandlingar från alla samhällssektorer. I Stadsarkivet finner man arkivhandlingar från både statliga och kommunala myndigheter, liksom arkiv från den enskilda sektorn vilka lämnats till Stadsarkivet som depositioner eller gåvor. Forskningen om Malmö har i högsta grad gynnats av dessa förhållanden vilket märks i den rika utgivningen av historiska verk om Malmö genom tiderna.

De arkiv som dagligen bildas hos de olika myndigheterna ute i staden utgör morgondagens forskningsmaterial. En av Stadsarkivets

viktigaste uppgifter är därför att se till att myndigheterna följer föreskrifterna för arkivvården, en uppgift som kräver en lagom blandning av auktoritet och diplomati.

Närheten mellan arkiven och de potentiella nyttjarna har gjort att användargraden är hög. Malmöbon som vill forska i sin släkt har inte långt till källorna. Som ett mycket hedrande bevis för våra strävanden att vara en användarvänlig forskningsinstitution fick Stadsarkivet 2001 Sveriges Släktforskarförbunds nyinstitfödda pris ”Årets arkiv”.



*Stadsarkivets forskarsal har en fantastisk utsikt över Malmö hamn och varje dag vid 10-tiden kan man, som på bilden, se den stora Malmö-Travemündefärjan lägga ut.  
Foto Kerstin Martinsdotter.*

Hundra år efter sin tillkomst besöks Stadsarkivet av omkring 6 000 besökare årligen och antalet skriftliga ärenden har ökat från det första årets ringa 21 till dagens 3 000. Antalet hyllmeter handlingar som idag förvaras i Stadsarkivet uppgår till omkring 12 000 hm.

### Morgondagens Stadsarkiv

Det är som bekant svårt att sia, särskilt om framtiden men vi kan vara säkra på att framtidens arkivforskning kommer att skilja sig från dagens. Kanske inte vad gäller själva kärnan, urvalet och källkritiken, men tekniken förändras. Redan idag använder forskaren datorn som ett självklart redskap i sitt arbete och antalet sökmöjligheter ökar stadigt. Datortekniken innebär en fantastisk chans att ännu bättre visa upp den oändliga mångfald av möjligheter till forskning som arkiven rymmer. Stadsarkivet har en lång tradition vad gäller upprättande av register till sina arkivbestånd och här ger den nya tekniken hela tiden nya möjligheter. Scanning av dokument gör dem direkt tillgängliga över nätet, något som bland annat kommer



att öka möjligheterna för ett utnyttjande av arkivhandlingar inom utbildningsväsendet. De handlingar som först kommer att bli tillgängliga över nätet är naturligtvis det i särklass mest utnyttjade materialet – kyrkoböckerna. För arkivinstitutionerna kommer detta sannolikt att innebära en minskning av antalet besökare som hittills kommit för att arbeta med grundläggande släktforskning. Utmaningen för arkiven blir enligt min mening att lyfta fram hittills mindre utnyttjade arkivkällor och visa på hur dessa kan bredda och fördjupa såväl den rena släktforskningen som den lokalhistoriska forskningen.

Arkiv som en institution där man ”ställer handlingar på en hylla för att på anfordran (men först då) åter nedtaga desamma” tillhör för alltid det förgångna. Arkiven har trätt fram som aktiva kulturinstitutioner bland andra och ett ökat samarbete med museer, antikvariska myndigheter och bibliotek hör framtiden till. Den som söker information om vårt förflutna bryr sig inte, och skall inte behöva bry sig om från vilken institution informationen kommer. Detta kräver skapande av gemensamma portaler och söksystem. Arkiven kommer också att kunna spela en viktig roll som knutpunkter för samhällsinformation dit människor kan bege sig och få hjälp att hitta in i olika myndigheters handlingar. Avståndet mellan arkivhandlingar och ”aktiva” handlingar kommer att minska. Denna utveckling är redan påbörjad genom de stora leveranser av arkivhandlingar från mycket sen tid som ägt rum det senaste decenniet och som medfört stora förändringar i arkivens arbetsuppgifter. Ett exempel på detta är det kraftigt ökade antalet sekretessbedömningar.

Malmö stadsarkiv har avverkat sina första hundra år i stadens och dess medborgares tjänst, och vi som har förmånen att just nu få förvalta detta arv ser framtiden an med tillförsikt.

### Källor

MALMÖ STADSARKIV  
*Rådhusrättens i Malmö arkiv*  
 Domböcker  
*Einar Baggers samling*

**Bland det ”moderna” materialet på Stadsarkivet kan nämnas bouppteckningar fram till år 2001, skolhälsojournaler från gymnasieskolor fram till år 1999, folkbokföringshandlingar gällande vissa församlingar fram till år 1991 och förundersökningar från Polisen fram till 1994.**







## 1600-talshus i Malmö stadsarkiv

Vid ett besök i Einar Bagers arbetsrum på Fredriksbergsgatan slogs man av den minutiösa ordningen. En ordning som gjorde det möjligt för den under sina sista år svårt synskadade forskaren att fortfarande kunna orientera sig i sitt omsorgsfullt insamlade material. Till höger ovanför ett stort arbetsbord, tidigare en slaktares arbetsyta, stod Bagers excerptsamling pryddigt uppställd i täta rader av små bruna pärmar i A5-format. Detta var det synliga resultatet av tusentals timmars insamling och avskrifter av olika dokument i Malmö stadsarkivs samlingar. Han kallade gärna anordningen, inte utan en viss stolthet i rösten, kunskapens orgel. Och visst kunde han, likt en konsertorganist av yppersta rang, traktera detta ”instrument”. Genom ett genialt men enkelt system av korsreferenser, där stadens gårdsnummer utgjorde själva grundackordet, kunde han få fram en symfoni över stadens historia där varje enskild gård hade sin egen ton. Enkla åtkomsthandlingar från 1300- och 1400-talen varvades med bouppteckningar eller taxeringslängder från 1500-talet, kyrkans räkenskaper, mantalslängder, syneinstrument, värderingar, testamenten, fönstertaxeringar, affärsuppställningar och slutligen 1800-talets magistratshandlingar då stadens krav och regleringarna av bebyggelsen blev allt striktare bildade tillsammans en helhet.

Den uppmärksamme åskådaren till Bagers visuella konsert noterade snart att en handling ständigt återkom och då under rubriken ”1692 års syneinstrument”. Einar påtalade ofta att dessa uppgifter utgjorde själva nyckeln för förståelsen av de övriga handlingarna om man var intresserad av stadens topografi och bebyggelse.

Einar Bager var inte den förste som uppmärksammat denna kunskapskällas värde. Redan A.U. Isberg senior använder flitigt materialet inför framställningen av den välkända HISTORISK KARTA ÖVER MALMÖ 1875, vilken han och sonen med samma namn kommenterade i en rad publikationer. Maria Cronquist genomförde ett fantastiskt arbete då hon redde ut hur tomtnumreringen ändrats 1694 och därmed kunde identifiera samtliga tomter i syneinstrumentet, något som förenklat forskningen avsevärt. I Isbergs efterlämnade handlingar finns en excerpering som troligen grundar sig på Maria Cronquists arbete.

Byggnadshistorikern Nils Gösta Sandblad skrev 1947 en artikel i MALMÖ FORNMINNESFÖRENINGENS ÅRSSKRIFT under titeln ”Den borgerliga arkitekturen i Malmö enligt 1692 års syneinstrument” och nyttjade också syneinstrumentet i sin avhandling SKÅNSK STADSPLANEKONST UNDER SENMEDELID OCH RENÄSSANS INTILL 1658. Sven Rosborn

**Einar Bagers samling består bl.a. av ett stort antal skissböcker med teckningar av hus, tapetfynd, illustrationer till artiklar m.m.**

**Excerpter rörande fastigheter, avritningar av sigill och bomärken samt personliga handlingar som brev och fotografier finns också i detta innehållsrika arkiv.**

**Excerpter ur 1600-talets domböcker ger en ingång i ett annars svårtillgängligt material.**



begagnade sig av syneinstrumentet i samband med att han gjorde en studie av spridningen av en- och tvåvåningshus i staden. Det är alltså flera forskare som gjort en angenäm bekantskap med 1692 års syneinstrument. Angenäm därför att alla hus, undantaget vissa of-fentliga byggnader i staden finns beskrivna på ett sådant sätt att vi för första gången får en kunskap om hela stadens byggnadsbestånd.

Det är alltså inte ett jungfruligt källmaterial som nedan kommer att behandlas. Avsikten är snarare att försöka förklara bakgrunden och själva tillkomsten av detta spännande hjälpmedel utan vilket Malmös äldre bebyggelseforskning skulle varit betydligt mera svår-forcerad.

### **Garnisonsstaden Malmö**

Malmö låg ur många synpunkter strategiskt väl i det stora svenska riket. Staden utgjorde gränsfästning mot det fientligt inställda Danmark samtidigt som närheten till rikets tyska provinser var påtaglig. Sammantaget gjorde detta att staden hade sin givna roll som garnisonsstad. När Eric Dahlberg 1675 lämnade posten som kommandant i Malmö låg inte mindre än elva kompanier, förutom artilleripersonal, i fast garnison i staden. I slutet av 1600-talet hade antalet kompanier minskats till nio och därmed utgjorde ca 1 000 man stadens fasta garnison förutom artilleristerna.

Sedan 1675 hade Bergsregementet tillsammans med delar av Skånska artilleribrigaden utgjort Malmös garnison. Kärt barn har många namn och Bergsregementet, som av ålder rekryterades främst i Bergslagen, kallades även "Drottningens livregemente till fots", "Malmöska regementet", "Malmöska infanteriet", "Malmöhus regementet" och "Garnisonsregementet i Malmö".

Till de fast förlagda styrkorna kom även andra förband. Det rörde sig ibland om krigströtta regementen som skulle upprustas och samtränas med ersättningsmanskaper till stridsdugliga enheter för att åter sättas in på olika krigsskådeplatser. Garnisonens storlek kan jämföras med Malmös normala befolkning som 1698 uppgick till 3 027 själar. Kostnaderna och obehaget av inkvarteringarna för den enskilde stadsbon måste vid denna tid ha varit utomordentligt påtagliga. Bortsett från att man skulle hålla de anvisade soldaterna med tak över huvudet skulle man också hålla utrymmena varma under den kalla årstiden. Bränsle var dyrt och måste köpas utifrån. Runt Malmö fanns vid denna tid inga skogar där ved kunde hämtas varför förläggningarna oftast värmdes med torv. Soldatmaterialet i de vär-vade regementena var heller inte direkt förstklassigt. Männen hade inte sökt värkning för sin stora patriotisms skull utan värkningen var snarare den sista möjligheten att undgå svält, fördrivning eller

i värsta fall, galgen.

Elsebeth Bager har i Elbogen 1994 redogjort för de enorma problem som inkvarteringarna innebar vid 1700-talets mitt. Staden var helt enkelt inte byggd och planerad för så många extra människor. De hygieniska förhållandena var usla och över 40 personer kunde dela ett enda avträde. Tillgången på färskvatten och mat var ofta otillräcklig. Förläggningarna var vanligtvis överbelagda, i en stuga på tolv kvadratmeter kunde tjugosex soldater och därtill sju soldathustrur, förutom barn, vara inkvarterade.

### År 1692

För att underlätta och jämna ut inkvarteringsbördan genomförde Magistraten i Malmö år 1692 en besiktning av stadens samtliga fastigheter som kunde komma i fråga för inkvartering, och därvid *”annortera wed hwart huus dess lägenhet och wilkobr, ongefähr tompternes längd och bredd, hur dhe äre bebyggde med Stugor, Camrar ock warma Rum, så ock hwad lägenhet der kan wara till at byggia”*.

Dessa förberedelser ledde fram till att vi fick ett dokument, eller snarare nio handlingar sammanförda till ett dokument, som brukar benämnas 1692 års syneinstrument.

Malmö var av ålder indelat i fyra fjärdingar som utgjorde underlag för skatteindrivning, administration och försvar. Vid upprättandet av 1692 års syneinstrument frångick man denna grundprincip och staden indelades istället i nio rotar om vardera 85 tomter. Senare, i alla fall från 1726 och fram till 1800-talets början, indelades staden istället i åtta rotar. Vid en första anblick kan 1692 års roteindelning tyckas märklig. Gränserna mellan de olika rotarna kunde gå rakt igenom ett kvarter utan att ta hänsyn till andra indelningar. Syftet var dock att skapa nio jämbördiga enheter – var och en representerade ett kompani – för inkvarteringen och var inget underlag för övrig samhällsplanering eller administration.

Alla invånare i staden tyngdes inte av inkvarteringsplikten utan de s.k. frihetsborgarna, d.v.s. civilbetjänter, präster och officiella personer samt utfattiga medborgare var undantagna från inkvarteringsplikten. Antalet inkvarteringar styrdes av medborgarnas skattekraft, ju högre skatt desto fler inkvarteringar. De högre officerarna skulle ha bättre inkvarteringar så det gällde att några av stadens förmögna invånare, som hade goda gårdar, fanns inom respektive rote samtidigt som tillräckligt med utrymmen också kunde ordnas för de meniga soldaterna och deras familjer. Det var dock inte ovanligt att de högre befälen bodde utanför sitt kompanis rote. Då inkvarteringarna tjänade stadens resurser till bristningsgränsen tvingades helt

enkelt roteindelningen att följa gränser som i övrigt kan tyckas vara onaturliga.

Som framgått ovan var förläggningen av soldater oerhört besvärlig för en stad av Malmös storlek, de drygt 3 000 invånarna skulle inkvartera mer än 1 000 man i fast garnison plus soldaternas hustrur.

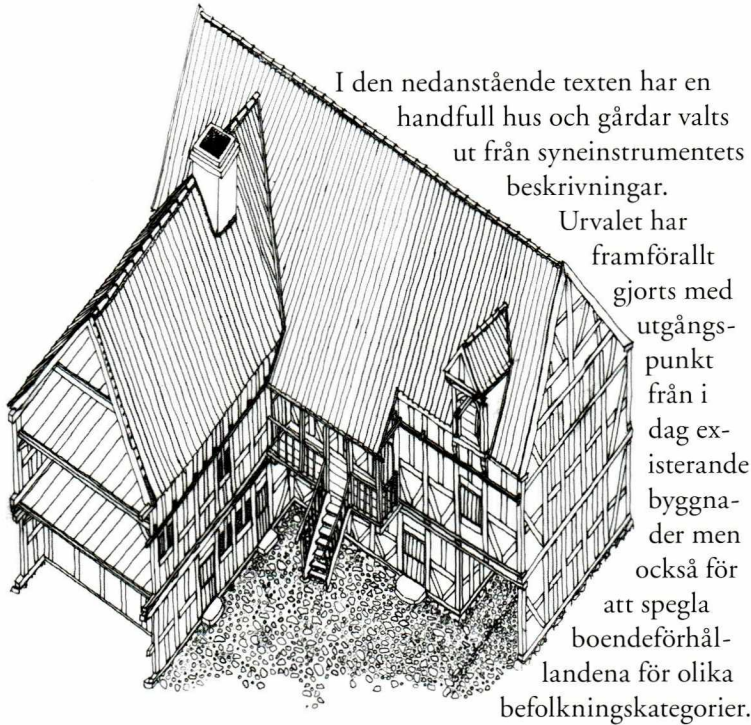
I ett brev till kung Karl XI, som besvarades i december 1693, klagar stadsborna över inkvarteringen och begär att denna skall lindras. Speciellt uppmärksammas att huvuddelen av soldaterna är gifta, att därmed även flera hundra hustrur måste försörjas och att mer än en tredjedel av stadens hus nyttjas för inkvarteringen. I klagskriften föreslår man att baracker skall byggas för att underlätta inkvarteringen och mildra trycket på stadsbefolkningen, något som Kunglig Maj:t lovar att "*omtänka*". Det hände naturligtvis ingenting och några baracker byggdes inte av kronan i Malmö förrän 1858, då manskapsbaracken vid Drottningtorget uppfördes för Kronprinsens husarers räkning.

### Syneinstrumentet

Som ovan omtalats försökte staden lösa problemen med inkvarteringen genom att noggrant kontrollera och värdera alla tillgängliga utrymmen där förläggning av soldater kunde ske. Själva inventeringen genomfördes rotesvis av en rådman och en byggnadskunnig timmerman. Dessa båda hade också en skrivare till sitt förfogande som renskrev anteckningarna. Man gick från gård till gård och noterade de olika bostadsutrymmenas storlek, möjlighet till uppvärmning, matlagning och förrådsutrymmen. Även tomternas storlek har angivits för att visa var nya byggnader var möjliga att uppföra om detta skulle visa sig nödvändigt. Däremot var man mindre intresserad av hur husen var byggda.

Samtliga gårdar, oberoende om de var uppförda som stenhus eller korsvirkeshus behandlades såsom de tillhört den senare gruppen. Anledningen till detta skall säkert sökas i att stenhusen vid denna tid var i klar minoritet och för att förenkla nomenklaturen användes endast den begreppsvärld som normalt applicerades på korsvirkeshusen. Byggnadernas längd mättes exempelvis i fack eller binningar, d.v.s. avståndet mellan de enskilda bärande stolparna i byggnadskonstruktionen. I idealfallet var ett korsvirkeshus fackindelning delbar med två alnar, vilket i allmänhet motsvarade drygt 120 cm. I verkligheten kunde facken eller binningarnas storlek variera avsevärt men för besiktningsmännen var det en naturlig och snabbt överskådlig längdmätare.





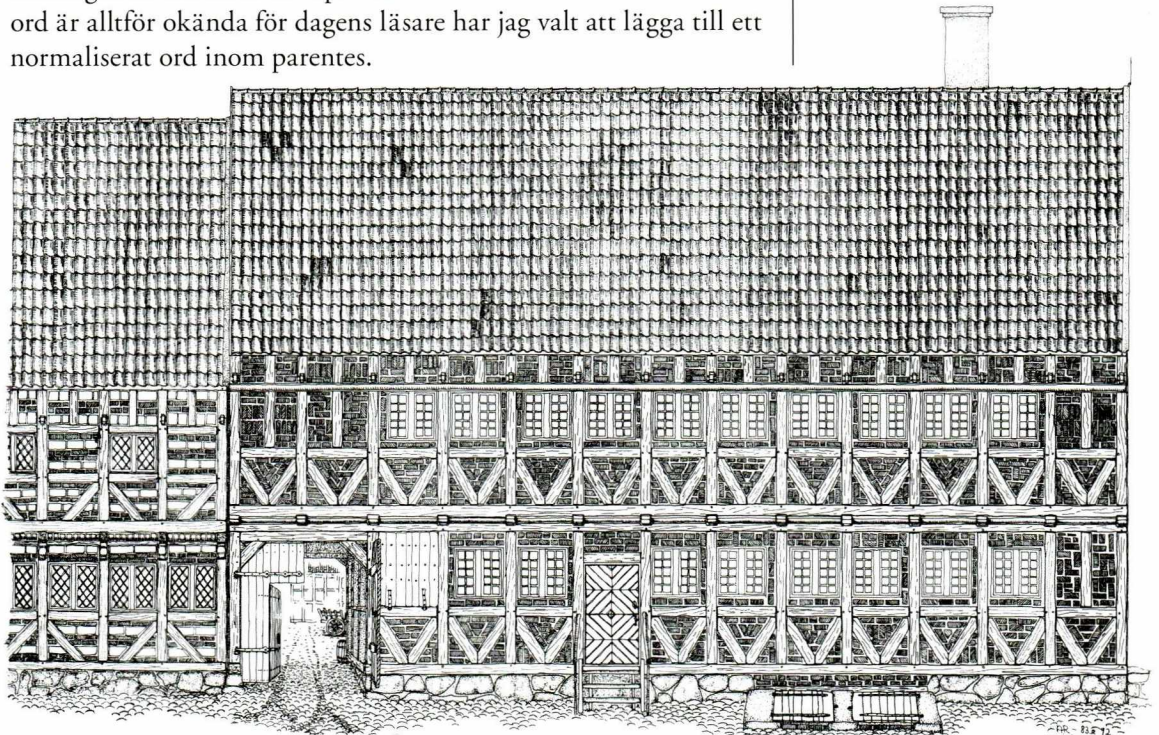
I den nedanstående texten har en handfull hus och gårdar valts ut från syneinstrumentets beskrivningar.

Urvalet har framförallt gjorts med utgångspunkt från i dag existerande byggnader men också för att spegla boendeförhållandena för olika befolkningskategorier.

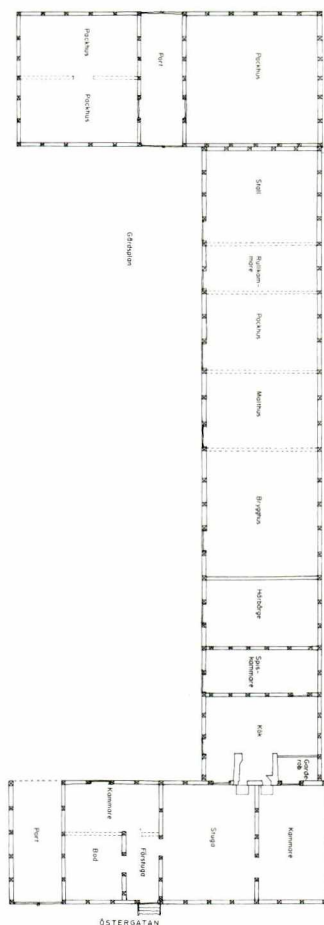
Enklare beskrivningar har varvats med detaljerade iakttagelser som besiktningsteamet i vissa rotar genomförde. För att bibehålla tidsfärgen så har texternas språk inte normaliserats. När textens ord är alltför okända för dagens läsare har jag valt att lägga till ett normaliserat ord inom parentes.

*Rekonstruktion av gårdsidan nr 534. Notera svalgången som förmedlar kommunikation mellan första och andra våningen. Ännu i slutet av 1600-talet var invändiga trappor i husen ovanliga. Teckning av Anders Reisnert.*

*Gård nummer 534 vid Östergatan. Senare nr 27. Gården uppfördes troligen av rådmannen Pedre Koefoed år 1637 i egenskap av förmyndare för barnen Krudtmeijer som var lagliga ägare till gården. År 1692 ägdes gården av Rasmus Kielsen som året efter utnämndes till rådmän. Rekonstruktionen av huvudfasaden har utförts med syneinstrument, fönstertaxeringslängder och byggnadsarkeologiska iakttagelser som grund. Teckning av Anders Reisnert.*







Rekonstruktion av planlösning i gård nr 534. En ganska typisk planlösning för en medelgod handelsgård i 1600-talets Malmö. Handelsmännen ägnade sig även åt jordbruk på stadsjordarna något som återspeglar sig i planen.

Teckning av Anders Reisnert.

Som ett exempel på av besiktningsmännen mindre noggrant förda anteckningar kan gård nr 27 (senare 534) vid Östergatan anföras som ingick i kapten Ostens kompanis förläggingsrote.

*”Rasmus Kieldsens 13 fagk huusz til gathen är 30 ahlnar långt 2 wåhningar högt, där uthj Een warm Stuge och 2 kamrer, på Sahlen 2 kalle kamrer, Noch (ytterligare) i gården Een längd af 28 fagk huusz, der uthij 2 kalle kamrar, det öfrige är bröghuus malthuusz köök och stall, bredden är 83 ahlr. Hans eget.”*

Denna gård är ett utomordentligt referensmaterial då den fortfarande finns i dag och ingår i kulturkvarteret S:t Gertrud. Dessutom har gården varit föremål för ingående byggnadshistoriska studier. Genom dessa studier kan vi väl rekonstruera gården som den såg ut under 1600-talets andra hälft och överensstämelsen mellan 1692 års besiktningsinstrument och verkligheten är så precis som nödvändigheten krävt. Rasmus Kieldsens gård är intressant då den är en typisk representant för de gårdar som ett bättre mellanskikt bland köpmännen i Malmö förfogade över. Rasmus tillhörde inte de rikaste men var en hedervärd medborgare som förvaltade sitt pund väl. Så småningom kom han att ingå i rådmännens exklusiva skara.

En av officerarna i regementet, kompanichefen kapten Ribbing hade sitt kompani förlagt på gamla väster. Själv bodde han vid Stortorgetts östra sida i kvarteret Claus Mortensens, där en del av det nuvarande Preislerska huset är uppfört. Gårdens nummer var 1692 nr 29 men ändrades två år senare till 371:

*”Herr Capitain Ribingz huusz uti till Torgit Ifrån sönder och till När (norr) bredden 18 ahl. Uthj lengten ifrån väster ock till öster 80 ahl. Een stor stufwe med skorsten, 2ne, små stufwer med kackelofn udj. Öfwen på ens Sahll och et kammer med en sckorsten uthj.”*

Frågan är om huset varit hans privata eller om det fungerat som tjänstebostad. Troligen har det senare varit fallet då kronan ägde tomten.

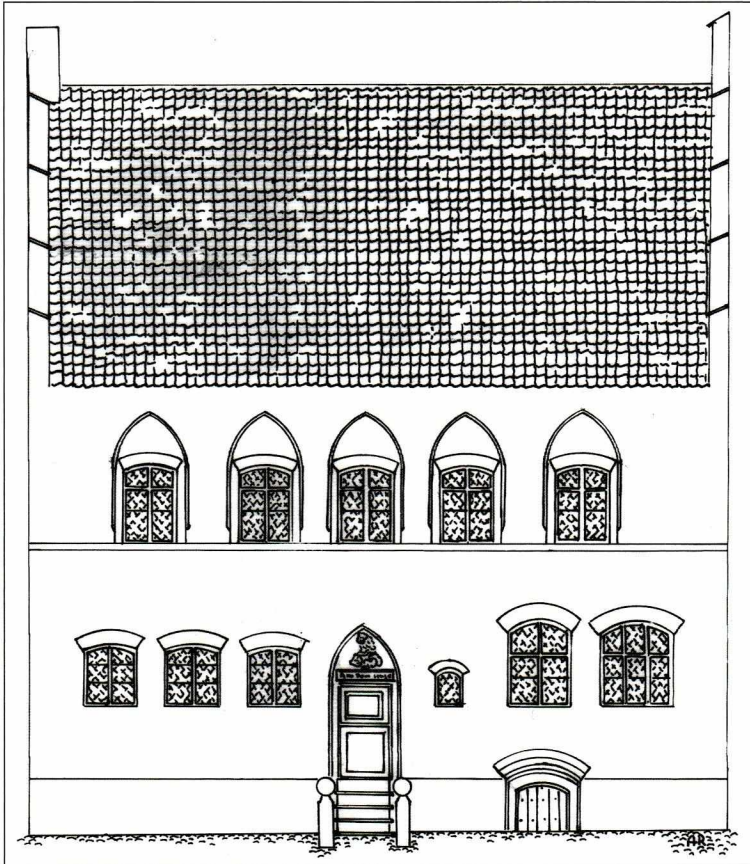
### Medveten nedklassning?

Som ett exempel på en mycket knapphändig beskrivning kan det stenhus som Katrine Hattemagers lät uppföra 1532 vid Adelgatan i nuvarande kvarteret Mercurius anföras. I instrumentet betecknades gården nr 425 (senare 332) och beskrivs enligt följande:

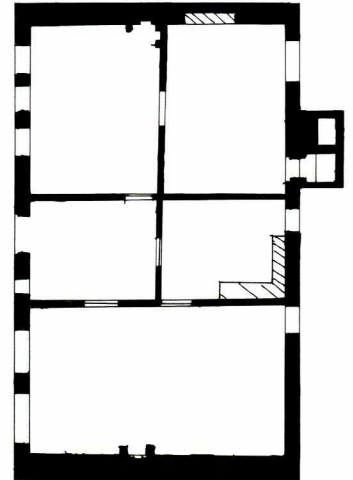
*”Pehr Stenckelsons Enckia eget, uth til gadten 9 fagh 2ne warme stuger, pa sahlen en spiess, kiöcken ehr ½ tagk medh et liedet spieskamare.”*

Beskrivningen är typisk för den styvmoderlighet med vilken stenhusen behandlades. Som ovan framhållits var hela inventeringen inriktad på korsvirkeshus och någon speciell terminologi





Rekonstruktion av Katrine Hattemagers gård nr 425 vid Adelgatan. Senare nr 332. Rekonstruktionen bygger på iakttagelser gjorda i samband med byggnadsarkeologiska undersökningar.  
Teckning av Anders Reisnert.



för de grundmurade husen användes inte. Dessa är därför mycket svåra att urskilja i instrumentet och kunskaper om dessa byggnader får i allmänhet hämtas från annat håll. I det ovan citerade exemplet verkar uppgifterna nästan vara medvetet missvisande. Byggnaden finns fortfarande och döljer sig bakom en putsad gul fasad i kvarteret Mercurius vid nuvarande Adelgatan. Byggnaden avslöjas av ett sorgset grinande lejon hugget i kalksten som är monterat i stort sätt på sin ursprungliga plats. Fortfarande i början av 1700-talet hade byggnaden lite av sin gamla om än något slitna lyx kvar. Huset var två våningar högt, murat i rött tegel och med bislag mot gatan, stora spetsbågiga fönster och trappstegsgavlar. Ovan huvudentrén tronade lejonet. Inuti huset fanns två salar på bottenvåningen och en liten kammare mot gården. Salen mot öster hade försetts med höga skulpterade träpaneler vid uppförandet och ovan dessa hade nya målningar utförts föreställande apostlarna eller möjligen evangelisterna och som troligen målats i början av 1600-talet. Golven var belagda med glaserade, kvadratiska tegelplattor i olika färger. Ovanvåningen

Rekonstruktion av planlösningen i Katrine Hattemagers gård. Planen återger huvudbyggnaden som den gestaltade sig under Katrines tid. Från gatan kom man in i en förstuga och vidare till köket som var avdelat från förstugan. Till höger om förstugan låg en större sal och till vänster en mindre sal och en kammare. I slutet av 1600-talet hade vissa förändringar skett även om planlösningen i huvudsak var densamma som på 1500-talet. Den största förändringen bestod av att köket flyttats till anslutande korsvirkesflygel åt gården. På 1500-talskökets plats hade istället en invändig trappa uppförts som förmedlade kommunikation till den övre våningen.  
Teckning av Anders Reisnert.

nåddes från en stilig invändig trappa och var indelad i två kamrar och en sal. Det fanns minst fyra eldstäder i huset. Man undrar faktiskt om inte besiktningsmännen medvetet klassat ned huset för att göra det mindre tilltalande för inkvarteringen.

### Små och stora gårdar

På hörnet vid Hjulhammsgatan/Lilla Torg – nuvarande Hedmanska gården – reser sig i dag en vacker empiribyggnad. Denna gestaltning fick huset genom handelsmannen Per Malmros försorg strax före 1805. Troligen uppfördes byggnaden under 1600-talets första år med Nils Hammer som byggherre. År 1692 har gården nr 93 (senare 696) och beskrivs på följande sätt:

*”Anders Larsson Skomackers bolig, 2 bön (våningar) högt, lengden til gathen 15 fag eller 31 ablen, består uthi efterföljande lossementer (rum), nemblig stufwen 4 fag med kackelugn uthi, forstufwen 3 fag, it litet kammer 2 fag uthan warme, noch 3 kammer 6 fag uthen warme, Item i gården uth til strätet (gatan) ett huus een bön högt 13 fag eller 29 ablen, der uthi kiöken bryghuus med skorstener, der hoos stall och port, twert öfwer för i gården een wedchamer 11 fag, der uthi barkekar (kar för garvning av läder) och sådant, loftet öfwer stugan står opet, finns hwarken skorsten eller spis, gårdens lengd 29 ablen, bredden 9 ½ ablen.”*

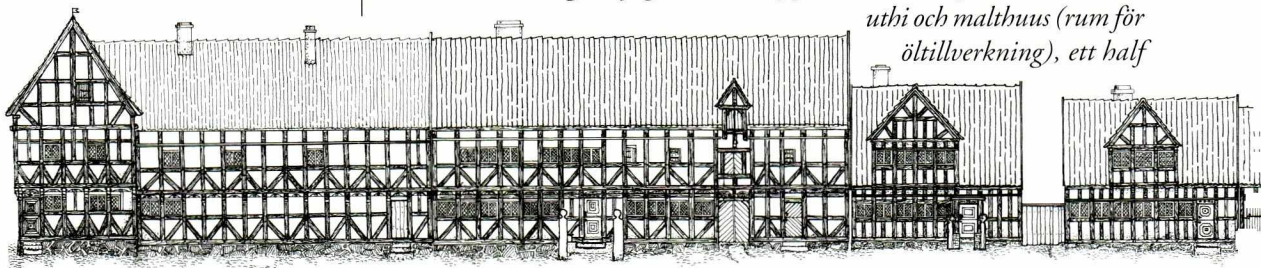
Den östligaste av Hedmanska gårdens byggnader uppfördes ursprungligen av borgmästaren Nils Hammer år 1597 och hade 1692 nummer 94 (senare 695). Den vid besiktningen snart hundraåriga gården beskrevs, liksom resten av roten, med stor noggrannhet 1692:

*”Johan von Vörnens bolig, 2 bön högt, lengden til gathen 18 fag eller 44 ablen, består uthi efterföljande lossementer nembligen stufwe kammärer 3 fag med kackelugn uthi, stufwen 5 fag med kackelugn uthi, forstufwen 2 fag, krambod (handelsbod) och kramkammeret (förråd eller kontor) 8 fag. Item uthi gården et huus een bön högt 10 fag, der uthi kiöcken med skorsteen uthi, och ett rullekammare (strykrum för tvätt), noch it huus 2 bön högt 5 fag der uthi een stufwa uthan warme, ofven på it kammer til tobaks spinneriet (tillverkning av röktobak), noch et huus een bön högt 16 fag der uthi bryghuus (tvättstuga) med skorsteen uthi och malthuus (rum för öltillverkning), ett half*

Rekonstruktion av Skomakargatans norra sida under 1600-talets slut.

Gårdarna nummerades från hörnan mot Hjulhammsgatan med nr 93 och därefter i löpande följd till nr 102 medan hörngården mot Södergatan hade nr 79. Rekonstruktionen bygger på syneinstrument, bouppteckningar och framförallt på 1692 års syneinstrument. Först har byggnadernas planer rekonstruerats och därefter fasaderna. Ungefär så här tedde sig stora delar av Malmös bebyggelse när staden kom under svenskt styre 1658. Att göra denna typ av rekonstruktions-teckningar är en viktig del av studiet av stadens äldre bebyggelse. Genom att läsa dokumenten och översätta beskrivningarna i ritningar får man en uppfattning om trovärdigheten hos tidens besiktningsmän och dessutom en god uppfattning om den fysiska miljö som stadens medborgare levde i.

Teckning av Anders Reisnert.





*tack ( ett halvt hus med enkelsidigt takfall) 4 fag til stall, een wedechammer på 5 fag, på loftet ingen kamrer, uthan bruckas till kiöpmans varor, gårdens lengd 30 ahlnr, bredden 16 ahlen.”*

Besiktningssmannen har här även noterat uppgifter som inte direkt varit väsentliga för inkvarteringen och vi får därmed en så god bild att gårdens utseende kan rekonstrueras.

De närmaste gårdarna åt öster har troligen varit namngivare till Skomakaregatan då deras ägare ägnade sig åt skomakarnas hedervärda yrke. De är dessutom intressanta då de väl illustrerar hur enklare hantverkarens gårdar var disponerade. Dessa gårdstyper kan faktiskt anses som representativa för majoriteten av stadens bebyggelse under 1500 - och 1600 -talen. I nummer 95 (senare 694) bodde Per Kråk med familj:

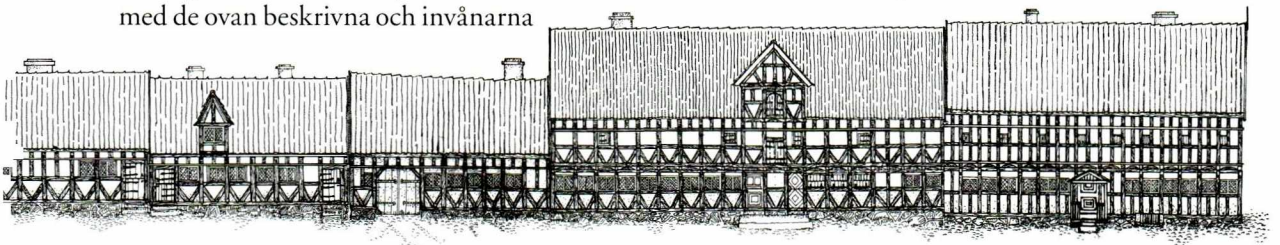
*”Per Krock Skomackers bolig, een bön högt, lengden til gathen 9 fag eller 21 ahlen, der uthi ett stufwe kammer 3 fag uthan warme, stufwen 3 fag med kackelugn uthi och skorsteen i kiöcket, een port 3 fag. Item uthi gården it huus een bön höögt på 3 fag, till et spinnekammer och en kilder (källare), noch et halftack 6 fag til bryghuus med skorsteen uthi, gårdens lengd 22 ahlen, bredden 8 ahlen.”*

Man kan här notera den breda porten till gården som upptagit en tredjedel av bostadshusets längd. Spinnkammarens existens antyder att hustrun har spunnit garn för försäljning till stadens vävare. Var skomakarens verkstad varit framgår inte men möjligen har han arbetat på gården och i otjänligt väder nyttjat bryghuset som arbetslokal. Nummer 96 (senare 693) ägdes även denna av en skomakare:

*”Lars Rasmussen Skomackers bolig, een bön högt lengden til gathen 4 fag eller 8 ¾ ahlen, der uthi stufwen 3 fag med kackelugn uthi, och skorsteen i kiöcket, forstufwen 1 fag, på loftet afdehlt een kammer till Inqvarteringen uthan warme. Item i gården ett dohrligt (dåligt) halftack på 3 fag står helt öde, noch it halftack 3 fag medh backugn uthi och ingen skorsteen, gårdens lengd 21 ahlen, bredden 4 ½ ahlen.”*

Vi möter här en synnerligen liten gårdsmiljö där huvudbyggnaden mot gatan endast varit 5,5 meter lång och placerad på en smal långsträckt tomt.

Besiktningssmännen har vidare följt Skomakaregatan ned mot Södergatan. De näst följande fem bostäderna har varit likartade med de ovan beskrivna och invånarna



benämns ofta fattiga i mantalslängderna. Skomakarnas bodar avslutades med Terning Hansens stora gård (han hade tidigare varit borgmästare och trots att han vid besiktningen varit död i flera år bar gården fortfarande hans namn). På hörnet mot Södergatan reste sig en praktfull korsvirkesgård som 1692 ägdes av kamrer Heigerfels.

Skomakargatans södra sida bestod i slutet av 1600-talet av en lång rad, delvis sammanbyggda, bodar vilka flankerades av praktfullare hus vid Lilla Torg och mot Södergatan. Gatans norra sida hade en variationsrikare bebyggelse med flera mellanstora gårdar och här bodde följaktligen inga skomakare.

### Ramverk

Som framgår av ovan får man via 1692 års syneinstrument en god bild av bostadssituationen i Malmö under perioden strax efter Skånes övergång till Sverige. Då endast marginell stadsförnyelse genomfördes efter 1658 speglar instrumentet den sista danska perioden av stadens styrelse. Man kan faktiskt, utan att överdriva, hävda att den stad som träder fram ur syneinstrumentets beskrivningar i stort även reflekterar förhållandena under 1500-talets andra hälft. Det bör dock framhållas att detta inte gäller varje enskild tomt i staden utan snarare den grundstruktur som framträder i dokumentet. Vi får också upplysningar om vem som ägde gårdarna och vilka som innehade förstahandskontrakt, i den mån gårdarna var uthyrda.

Beskrivningarnas kvalité i syneinstrumentet är visserligen ojämn, beroende på besiktningsmännens skiftande noggrannhet, men basuppgifterna är dock fullt jämförbara för staden i sin helhet. Därmed utgör 1692 års syneinstrument en fantastisk källa för kunskapen om stadens bebyggelseutveckling och fungerar ofta som en sammanbindande länk mellan äldre fåordigare dokument och de rikare beskrivningarna som upprättades på 1700-talet.

Instrumentet utgör helt enkelt den nödvändiga ramen kring Malmös bebyggelsehistoria som den framträder i vårt skrivna källmaterial.



## Källor

MALMÖ STADSARKIV

*Magistratens i Malmö arkiv*

Syne- och besiktningsprotokoll 1692 med Maria Cronquists fastighetsförteckning A2A:1

*Isbergs samling*

Isberg seniors excerppter, manuskript m.m. rörande Malmö stad B

*Einar Bagers samling*

Excerpter 2A-2D

KRIGSARKIVET

*Stads- och fästningsplaner*

Sverige Malmö nr 267. Quarterelle öfwer Malmö stadh...

## Litteratur

Bager, Einar & Sandblad, Nils Gösta *Gamla gårdar i Malmö. Del 1: Skånska Dagbladets gård – med en orientering rörande korsvirkesbebyggelsen i Malmö under 16- och 1700-talen*. Malmö, 1936.

Bager, Einar "Malmö byggnadshistoria till 1820". *Malmö stads historia. Del 1*. Malmö, 1971.

Bager, Elsebeth "Om inkvartering, otukt, ålfiske och fäsjuka – glimtar från Malmö år 1750". *Elbogen – Malmö fornminnesförenings årskrift* 1994, s. 65-86.

Engström, Bengt "Malmö garnison genom femhundra år". *Malmö försvar genom tiderna*. Red.: Fischer, Ernst m.fl. Malmö, 1944, s. 26-36.

Ersgård, Hans "Stadens historia 1658 till 1718". *Malmö stads historia. Del 2*. Malmö, 1977.

Hellander, O. "Stadens historia 1719-1820". *Malmö stads historia. Del 2*. Malmö, 1977.

Isberg, Anders Ulrik *Handbok med uppgifter och förklaringar till A.U. Isberg S:s historiska karta över Malmö stad av år 1875*. Malmö, 1923.

Johansson, Gun & Romberg, Thomas "Rasmus Kiøldsens gård". *Kring Malmöhus – en årsbok*. 1978, s. 62-73.

*Malmö stads urkundsbok – Dipolomatarium civitatis Malmogiensis*. Utgiven av Lauritz Weibull. Malmö, 1901-1917.

Reisnert, Anders *Claus Mortensens hus – en byggnadsarkeologisk undersökning*. Malmö nr. 6. Malmö, 1991.

Reisnert, Anders "Nya rön om gammal Malmögård vid Östergatan". *Elbogen* –

- Malmö fornminnesförenings årsskrift* 1992, s. 63-83.
- Rosborn, Sven *Malmö – den medeltida staden och dess omland*. Medeltidsstaden 67. Göteborg, 1984.
- Rosborn, Sven "Fattig och rik i senmedeltidens Malmö". *Motsättning och samverkan – nya bidrag till Malmö historia – festskrift till Einar Bager på 100-årsdagen, 19 april 1987*. Malmö, 1989.
- Rosencrantz, Holger "Kronprinsens Husarregemente". *Malmö försvar genom tiderna*. Red.: Fischer, Ernst m.fl. Malmö, 1944, s. 45-62.
- Sandblad, Nils Gösta "Den borgerliga arkitekturen i Malmö enligt 1692 års syneinstrument". *Årsskrift – Malmö fornminnesförening* 1947, s. 11-36.
- Sandblad, Nils Gösta *Skånsk stadsplanekunst och stadsarkitektur intill 1658*. Skånsk senmedeltid och renässans 2. Lund, 1949.



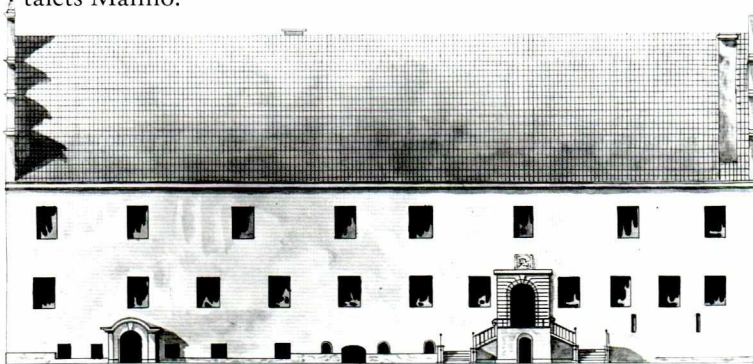


## *Suum cuique tribuere – ge åt var och en sitt*

Om domstolsarkiven i Malmö stadsarkiv

### **Juristerna och deras arkiv**

När jag i början av 1950-talet började mina nyfikna besök i Malmö stadsarkiv invaggades jag i tron att stadsarkivet var en del av stadens domstol, Rådhusrätten i Malmö. Det var inte så märkligt. Arkivet var ju inrymt i rådhuskällaren vid Stortorget. Borgmästaren Thomas Munck af Rosenschöld hade sitt ämbetsrum våningen över stadsarkivariens. Och stadsarkivarierna var jurister. Min förste arkivmentor, stadsarkivarien Leif Ljungberg var lundajurist, liksom hans företrädare, den förste stadsarkivarien Anders Ulrik Isberg J:r. Han hade varit advokat, innan han blev arkivarie. Stadsarkivarierna hade också ett särskilt intresse för domstolsarkiven. Också det hade sin förklaring. Stadens domstol leddes av Magistraten. Borgmästaren var Magistratens ordförande, och stadsarkivarien ansvarade för domstolsarkivet. Lägg därtill att Thomas Munck och Leif Ljungberg var studentkamrater i Lund, och att stadsarkivarien tillhörde borgmästarens vänkrets. Social networking fungerade väl i 1950-talets Malmö.



*Rådhuset på Stortorget. Uppmåtningsritning från 1809 inför ombyggnaden 1812-1813 då bl.a. trappgavlarna försvann.*

Leif Ljungberg tog mig i handen och förde in mig i domstolsarkivens för många förborgade men spännande värld. Och på den vägen är det. Det är fortfarande lika fascinerande att göra utflykter ned i domstolsarkivens innehållsrika och konfliktfyllda vardagsvärld. Särskilt intressant är det i Malmö, där Rådhuset är från 1500-talets mitt, uppfört under den danska tiden, vilket kvalificerar byggnaden till att i dag vara Sveriges äldsta fungerande domstolsbyggnad. Endast Malmö tingsrätt har lokaler med en så lång obruten verksamhet.

När jag på 1970-talet var advokat kände jag alltid historiens vingslag under huvudförhandlingarna i tvistemål i sessionssal 3. Rummet hade möbler i karolinskt kläde, golvur och karoliner-

porträtt. Det var som att komma in i ett heligt rum – och samtidigt känna sig som en del av den kontinuerliga historien. Den kvinnliga protokollföraren på podiet spelade rollen som vår tids hävdatecknare. Liksom stadsnotarien överlämnat sina protokoll till vår tids forskare från stadens rättsliv under 1600-talet skulle hennes protokoll från vår tids rättegångar också hamna i Stadsarkivet för framtidens forskare. Det var en hisnande känsla. I varje rättegång bidrog man i all anspråkslöshet till att skriva den malmöitiska rättshistorien.



*Sessionssal 3, i Rådhuset, som ligger mot Kompanigatan används fortfarande som tingsal av Malmö tingsrätt. Foto Otto Ohm, 1958.*

Det är ytterst få svenska domstolar, som i likhet med Malmö kan dokumentera sin verksamhet mer än fyra sekel tillbaka. När jag kom in i forskarsalen på Stadsarkivet satt de flesta forskarna och arbetade med domboksmaterialet. Redan i början av 1950-talet hade ju det stora moderna arbetet om Malmö stads historia börjat ta form. Som detta nu slutförda arbete visar, är domstolsarkiven en av de främsta källorna till vår kunskap om stadens historia för tiden före den moderna industristadens framväxt.

Leif Ljungberg visade mig runt bland domböckerna i källarvalven. När jag berättade för honom att jag var inspirerad av Alice Lyttkens historiska romaner och skulle författa ett teaterstycke med Malmöbakgrund tyckte han, att jag kunde ju gå in i Kämnärsrättens arkiv och se om jag hittade någon lämplig ”story”. Det var ett gott råd. Jag tyckte det var som att gå in i Alices värld, och då tänkte jag lika mycket på fru Lyttkens som på ”hon i underjorden”.

Ur 1800-talets domböcker trädde ett antal fascinerande färgstarka aktörer fram med sina repliker och argument på rättens arenor. Borgmästarna och rådmännen identifierade jag lätt genom A.U.



Isbergs biografiska arbete om *Malmö magistrat och rådstufvurätt* i BIDRAG TILL MALMÖ STADS HISTORIA. Efter hand lärde jag mig att det i det tidiga 1800-talets Malmö fanns ett antal domstolar. Varje grupp i samhället hade sin domstol. Stadens allmänna domstol var rådhusrätten. Det var en kollegial domstol som leddes av borgmästaren, varje ledamot hade sin röst och ordföranden hade utslagsröst vid lika röstetal (*paria vota*). Stadens lägsta domstol var kämnärsrätten. Den upphörde genom en rättegångsreform 1849. Därutöver fanns det en hall- och manufakturrätt, en accisrätt och en sjötullrätt. För den i staden inhysta garnisonen och dess familjemedlemmar fanns en regementskrigsrätt och för slottspersonalen på det kungliga slottet Malmöhus fanns en slotts rätt. Och sedan fanns det konflikter vilka löstes av dömande kommissioner och förlikningskommissioner. Rättens aktörer, domare, protokollförare, fiskaler och advokater uppträdde i olika roller, de upplevde upprepade scenbyten och gick ut och in i domstolarna. Det tog lång tid innan jag fick klart för mig hur det hela hängde ihop. För det var inte bara jurisdiktioner på samma horisontala lokala plan jag mötte. Det fanns också ett vertikalt plan med överordnade domstolar, som på olika sätt utövade tillsyn, kontrollerade och överprövade verksamheten. Inom ramen för den här uppsatsen finns inte utrymme för den stora processrättsliga berättelsen. I stället ska exemplet få tala! Vi ska gemensamt förflytta oss 300 år tillbaka i tiden! Och låt oss begränsa det lokala rummet till just sessionsal 3 i Rådhuset, där enligt Isberg Kämnärsrätten från 1682 fick sina lokaler ”*uti ett särskildt inrättadt, med utsigt åt torget beläget sessionsrum i södra delen af första våningen*”.<sup>1</sup> Med hjälp av en volym av Kämnärsrättens domböcker ska vi försöka identifiera strukturen på rättsväsendet i Malmö under det karolinska enväldet! 1600-talets sista protokollbok blir vårt exempel.

### Ståndssamhällets domstolar i 1690-talets Malmö

Det karolinska enväldet är ett intressant förändringsskede i den svenska rättshistorien, kanske särskilt i de alltmer försvenskade Skånelandskapen och framför allt i residens-, handels- och garnisonsstaden Malmö. Den professionalisering av domstolarna som genomförts i Europa sedan början av tidig modern tid och som nådde Sverige genom hovrätternas inrättande i början av 1600-talet slog igenom vid de svenska underrätterna i slutet av seklet. Den judiciella revolutionen innebar en institutionalisering av rättsväsendet efter ståndssamhällets struktur. *Suum cuique tribuere*, att ge åt var och en sitt, var en sats hämtad från Digesterna, d.v.s. de rättsvetenskapliga texterna i Justinianus senantika lagverk. Det var en rättsprincip som passade väl in i ståndssamhällets privilegiestrukturer. Med

**I Kämnärsrättens i Malmö arkiv finns domböcker 1685-1849.**

**Bytinget i Malmö består av domböcker 1577-1677 och inteckningsprotokoll "Malmö Bytings Pantebog" 1663-1682. Domböckerna 1577-1590 finns utgivna i tryck.**

hjälp av kungliga privilegier rangordnades varje rättsökande efter den domstol han eller hon tillhörde. Foruminvändningarna var legio, advokaterna och domstolsjuristerna såg som sin uppgift att tillse att varje rättsökande fick sitt såväl formellt (rätt domstol) som materiellt (sina privilegier).

Kämnärsrätten i Malmö fick sitt regelverk och utvecklade sin rättsliga verksamhet under den här tiden. Det brukar anges att kämnärsrätten ersatte bytinget, som hade funnits under den danska tiden. Men de båda domstolarna var inte ekvivalenta. Bytinget var en dansk konstruktion och kämnärsrätten en svensk. Genom försvenskningen transformerades den äldre danska domstolen in i ett svenskt system. Det tog sin tid. Protokollen från Kämnärsrätten kring sekelskiftet 1700 visar denna identitetsskapande process. Det stora lagstiftningsarbetet inom lagkommissionen, som inletts 1686, resulterade 1695 i en ny rättegångsförordning. Den bidrog i hög grad till att styra upp och genomföra en homogen procedur.<sup>2</sup> Därigenom rangordnades domstolarna med klart definierade uppgifter och instansordningar. Kämnärsrätten ålades exempelvis att rannsaka grova brottmål, vilka därefter avgjordes av rådstugurätten:

*"Effter edle och Wählwijse Magistratens ordre hafwer Cämbnärsrätten idag anstält ett förhör angående en Piga, benemd Tora som tient Niklas Helwijk och blifwen så hastigt död, att der af är nödigt befunnet ransaka, hwarföre Cämbnärsrätten till i dag förehaft och framställt effterföljande personer nembl:n..."*<sup>3</sup>

Protokollen speglar inte bara samhällets konflikter utan också det rituella judiciella spelet inför den presiderande "justitiäkämbernen" Martin Larsson Hartmann (son till byfogden Lauritz Nielsen i Lund), hans två bisittare (som utbyttes vart eller vartannat år) och den protokollförande stadsnotarien – först Johannes Lorich och från 1698 Lars Lind.

Rådhuset låg i S:t Petri skugga. Kyrkan och den ortodoxa lutherska tron kastade sin skugga över verksamheten i rättssalen. Den kristna rättskulturen var väl synlig i Rådhuset. Bibeln låg på domarens bord, och det var i mitten av 1690-talet som Magistraten införde svenska bestämmelser om julfred med förstärkt straffskydd under den kristna högtiden. Både plakatet om julfreden (23.12.1695) och (efter kyrkolagens ikraftträdande 1686) den s.k. rådstugupredikan i början av året hämtade sina förebilder från förhållandena i Stockholm.<sup>4</sup> Protokollen inleddes följdriktigt varje år med lokutionen "In Nomine Jesu" och vid årets slut noterades:

*"Warandes detta 1697 åhrs Protocoll wid Mallmö Cämbnärers Rätt härmed ändat. Gudi skeep Ähra!"*



Protokollen är fyllda av latinismer och juridiska facktermer. Det var emellertid inte bara stadsnotarien som hade tillägnat sig denna professionella kompetens. Också förekomsten av kunniga rättsombud, som uppträdde som "fullmäktige" för principaler, representerade det alltmer professionella rättslivet i Kärnärsträtten. Stadsprocuratorn och fattigadvokaten Peter Lundell, Severin Stålman, Niels Springer, tullskrivaren Appelberg, stadsfiskalerna Petter Laugberg och Sven Haffman, mönsterskrivaren Jochum Berg och krigsfiskalen Peter Steenberg – alla uppträdde de regelbundet i protokollen.

Parter och ombud *comparerade* (inställde sig) till förhandlingarna. Deras repliker inför rätten protokollerades. Processen fördes framåt dag för dag genom att partsombuden ständigt *insinuerade* (ingav) skrifter och motpartsombuden begärde *dilation* (uppskov) för att vid nästa sammanträde kunna inge sina svarsskrifter. Genom 1695 års stadga hade processen i kärnärsträtten stramats åt "*til widlyftigheters afkortande och lindring uti Rättegånger för the Stridige Parter*".<sup>5</sup> I denna förordning stadgades också (p.11) att domaren hade möjlighet att ingripa och pröva uppskovets skälighet. När den rättsliga frågan var färdigbehandlad meddelade rätten sin *resolution* (beslut) i omedelbar anslutning till avslutad skrift- eller ordväxling. Ibland kunde dock rätten konstatera att "*de inlagde documenter [var] af så stoor widlöfftigheet, att tijd fordra[de]s dem att öfwersee*". Parterna skulle "*genom utslag på dörren intimerade blifwa till hwad dag de skola comparera och domen påhöra*".<sup>6</sup> Och efter ett par veckor noterades, att "*Effter giord anslag på Rådhuusdörren äre effterskrefne domar blifne publicerade*" (offentliggjorda), och var parterna tillstades för att "*påhöra*" uppläsandet av desamma.<sup>7</sup>

Protokollen visar också att domstolens ledamöter utnyttjade varje möjlighet att försöka förlika parterna, inte minst i de frekventa ärekränkningsmålen (injurie-saker). Den 18 augusti 1696 konstaterade domstolen uppgivet i ett beslut, att "*Alldenstund Parterne uppå Rättens bemedlande och till dem gjorde åthvarning intet äre för denna gång att bringa till förlikning: Ty lämbnas dem tijd och rådrum, sina wittnen å båda sidor till nästa Rätt Lagligen att låta inkalla, då sedan wijdare i saken skall gåås, hwad Lag förmår*." Sedan parterna lyssnat till detta beslut gjorde rätten ett nytt försök: "*Förrän något wijdare företogs i saken förmante Rätten Parterne till förlikning*."

Kärnärsträtten sammanträdde regelbundet ett par gånger i veckan. Endast yttre omständigheter ändrade denna rutin. Det kunde bero på att inga mål anhängiggjordes under rötmanaden i augusti eller under höstmarknaden på Stortorget: "*Förmedelst den håldne Marknaden här i Staden hafwa imedlertijd inga Stämningz Saker varit och för den skull ingen Rätt blifven hållen*".<sup>8</sup> Och det kunde,

som i oktober 1698, bero på att domstolen inte var domför på grund av att kämnärerna var upptagna med andra åtaganden:

*”Det hafwer Hr Justitiae Cämbnären tillika med Notarien varit församblade att administrera Rätten; Men emedan bägge Bijsittarne äre af Lofl. Magistraten förordnade i dagh att förrätta een inquisition [undersökning] om hwad spannemåhl uppå Inwånarnes Loffter här i staden kan wara tillfinnandes; Altså har man måst i dag upskiuta med de instämbde saker till nästa Rätt, och till den ändan kallat Parterne för rätten, dem sådant att notificera emed antydande uthan någon stämbningz öfverstående till nästa rätt att comparera, hwarmed Parterne gjorde afträde.”*<sup>9</sup> I slutet av varje år anmälde rättens ledamöter att de måste prioritera sina sysslor vid andra domstolar i staden:

*”Warandes detta 1698 åhrs protocoll härmed slutat, och ingen rätt sedermera hållen, efter som Hr Rådman och Justitiecämbnären Hartman haft till beställa vid Magazinet och Ränteriet här i staden, angående Kongl. Majtz Spannemåls mätande och Cassans öfverräckande. Sammaledes har och Notarien i medlertid haft till göra wid Siötulls- och Accisrätterne med saker, som der äro förehafde.”*<sup>10</sup>



*Marknadsdag på Stortorget  
i september 1864.  
Foto Otto Post.*

Enligt äldre lagreglering kunde den missnöjde parten *”i hastighet, utan beskied betänkiande på stunden”* vädja mot kämnärsrättens dom. I den nya förordningen 1695 föreskrevs, att *”för en och annan parts,*



serdeles de enfaldiges och fattigas skuld” skulle den i kämnärsrätten missnöjde parten ”förunnas... twänne dygns råderum sedan Domen afsagd är... sig at ombughä och betänkia om the wiliawädia eller eij”<sup>11</sup> I Malmö verkar denna ”betänketid” inte ha tagits i anspråk av de missnöjda parterna. I protokollen har stadsnotarien väl fångat parternas besvikna reaktioner och den laddade atmosfären i Kämnärskammaren när domarna lästes upp. Ett exempel:

”Emoot denna domb appellerade Buntmakaren M:r Martin Schmidt stante pede [ögonblickligen, på stående fot] in under H:de Rådstugu Rätten med 3 Dr Smt. Hwaröfwer honom behörigt attestatum domen påskrefwet skall meddelas”.<sup>12</sup> I ett annat mål, från den 14 oktober 1696, i vilket rådmannen Rasmus Kieldsen och hans son Kield Rasmusson var involverade, konstaterade rätten i en resolution, att ett brottmål förelåg, och det var ”icke brukeliget” att tillåta att parterna företrädde av ombud ”förmedelst sanningenes bettere utletande”. Därför ålades parterna att vara närvarande ”så länge wittnen förehafwas och examineras”. Rådmannen Kieldsen protesterade högljutt mot beslutet, ”säjandes att inga wittnen skohla afhöras förrän han hoos Rådstugu- och Kongl. Hoffrätten hade sig förfrågat, ty han var med bem:te resolution icke förnögd, uthan [prokuratoren] Lundell skulle wara i hans ställe.”

”Cämbnärs Rätten förehölt Rådmannen Kellsson, att det icke Rätten anstod taga emot några protester och uti protocollet införa låta. Förmanandes Parterne rätta sig effter den fallne resolution, och der Rådm:n Rasmus Kellsson skulle der igenom finna sig något beswärat, är honom intet förwägrat sådant på wederbörligt ställe att andraga.”

Kämnärsrätten noterade, att denna protest inte hindrade domstolen avhöra aktuella vittnen.

”Emot detta Rättens wälmente förehollande uphäfwade sig Rådmannen Rasmus Kellsson med största yfwigheet, säjandes han förkastade Rätten och protesterade emoot Cämbnären och Notarien i synnerheet emoot Cämbnären, ty han såg fuller huru emoot honom speletes och hwad för procedere brukades, han wille hafwa een annan uti Cämbnärens ställe, och protesterade, att han intet måtte wijdare befatta sig med saken, uthan skulle taga afträde. Hotandes honom med Kongl-. Hoffrätten och säjandes att willja hoos Hs Excell:ce till att få en Commissorial Rätt. Cämbnären tog härpå afträde, tagandes Rätten till wittne, huru som han i sitt Embete angrijpes. Förbehollandes sig alt detta hos H:de Magistraten som dess Öfwerdomare att angifwa.”

En dryg månad senare infann sig rådmannen Rasmus Kieldsen på nytt inför rätten och ”inlade H [ögtära] de Rådstugurättens resolution dat [erad] d. 14 hujus [dennes] med hwilken Magistraten emot de förre resolutioner utfallne i denne sak tillåter bem:te Rådman såwäl

*wid wittnens afhörande som eljest att få bruka och jempte sig tillstädes hafwa een fuldmächtig uti saken ang. slagsmålet med Håkans söner och flere interessenter hwilken resolution upplästes och ad acta lades*".<sup>13</sup> Man kan föreställa sig att de personliga relationerna mellan kämnärs-presidenten och rådmannen efter denna interna rättsuppörelse var tämligen kylslagna.

Om ståndssamhället speglades i domstolarnas mångfald blev partsombuden ett "multikulturellt" inslag i domstolsförhandlingarna. Procuratorerna och stadsfiskalerna hade sina domstolar i rådstugurätten och kämnärsrätten, krigsfiskalen i krigsdomstolarna. Krigsfiskalen Petter Steenberg uppträdde gång efter annan som partsombud inför kämnärsrätten. Det uppmärksammades av domstolen. "*Hr Krigzfiskalen påmintes om Höga Öfwerhetens till domstolarne aflätne bref angående, att ingen som siter uti publiques tjenst må sig med andras private saker till att agera, befatta.*" Krigsfiskalen var uppenbarligen inte oförberedd på invändningen. Han försvarade sig med att han uppträdde som svarandeombud och att stämningen avsåg en fordran rörande kronomedel! "*Hr Krigzfiscalen förmodar, --- fördy honom wäll kan tilläteliget wara [i] denna sak att agera.*"<sup>14</sup>

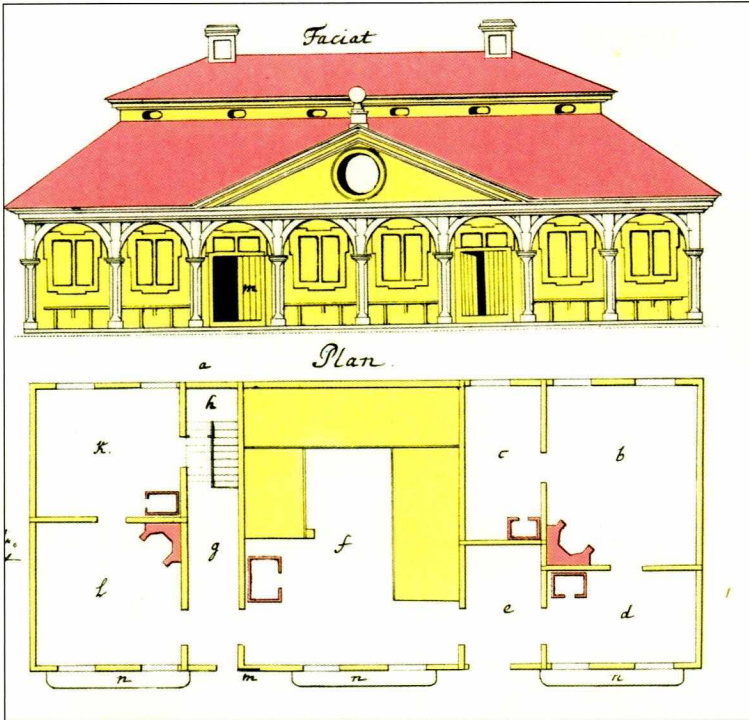
#### Den horisontella konkurrensen och den vertikala kontrollen

Ståndssamhällets domstolar konkurrerade om domsmakt – *jurisdiktion*. I stadens egna permanenta domstolar, kämnärsrätten och rådstugurätten, förelåg en sådan konkurrens, även om den förra i princip var underställd den senare. Ett bra exempel utgör de grova brottmålen, som rannsakades i kämnärsrätten och avgjordes i rådstugurätten. Konkursärendena låg också exklusivt under rådstugurättens jurisdiktion.

Men det fanns flera andra domstolar, som sammanträdde vid behov. Lilla tullrätten eller accisrätten var den specialdomstol som handlade brott mot lanttull- och accisförfattningarna. Alla inhemska "*ätliga, slitliga och förnötliga*" varor som fördes till torgs eller marknad i riket skulle beläggas med s.k. lanttull (den lilla tullen). Senare utsträcktes denna avgift till alla varor som fördes in i städerna från landsbygden. I en stadga 1664 antogs bestämmelser om inrättande av en accisrätt, och för Malmö vidkommande bestämde generalguvernören Gustaf Banér 1666 att dessa frågor skulle avgöras av en accisrätt, som bestod av en president (borgmästare), två rådmän, byfogden och tullinspektören vid Lilla tullen. Genom Kungl. Maj:ts förordning 1672 infördes accisrätten i samtliga svenska städer. Nu blev tullinspektören ordförande och de två bisittarna hämtades bland rådstugurättens ledamöter (borgmästare eller rådmän).<sup>15</sup> Stora sjötullen eller sjötullrätten, som fanns i alla stapelstäder, behand-

**Protokoll från Accisrätten i Malmö finns 1666-1811 (1666-1681 ingår i Skånska Generalguvernementskansliets arkiv på Landsarkivet i Lund). När Accisrätten upphörde 1811 handlades accisärenden av Sjtötullrätten och efter 1831 av Rådhusrätten i Malmö.**





Del av generalkvartermästare Magnus Palmquists ritning till ny högvaktsbyggnad på Stortorget 1708. Byggnaden revs 1795. Mer om detta finns att läsa i Kjell Å Modéers artikel "Högvaktsbyggnader på Stortorget i Malmö" i Årsskrift – Malmö fornminnesförening 1967.

lade mål rörande avgifter på utrikeshandeln. Det kunde gälla olaga varuinförsel och brott mot tullstadgan.

På västra sidan av Stortorget stod Högvaktsbyggnaden, och där sammanträdde de militära domstolarna, både underrätten (Rege-mentskrigsrätten) och överrätten (Generalkrigsrätten). Under dessa militära domstolar lydde inte bara den militära personalen utan också deras familjer och anställda. Och ute på slottet Malmöhus sammanträdde slotts-rätten med guvernören/landshövdingen som ordförande. En sådan domstol fanns vid varje kungligt slott och den rannsakade och avgjorde brott som förövades av slotts-betjäningen på slottet eller inom dess jurisdiktion.

Under merkantilismens statsstyrda ekonomi tillkom sedan i början av 1720-talet hall- och manufakturrätten, som skulle övervaka hantverk och fabriker, och vid denna handlades alla mål och ärenden rörande tillverkning, mästare och gesällers godkännande samt tvister mellan mästare och gesäller.<sup>16</sup>

Samtidigt var – som vi kunnat konstatera – de rättsliga aktörerna gränsöverskridande. I Accisrätten tjänstgjorde i början av 1690-talet som assessorer rådmännen Thomas Jyde och Anders Grubb.<sup>17</sup> Också justitiäkämnraren Martin Hartmann verkade som assessor i Accisrätten, medan rådmännen Johan Lorich och Michael Cronholm under sin tid i Rådstugurätten samtidigt var assessorer i

Stora sjö tullrätten.<sup>18</sup> Motsvarande gränsgångare fanns som vi kunnat konstatera bland parternas rättsliga ombud.

Till den judiciella revolutionen hörde också den vertikala kontrollen. Underställning, tillsyn och kontroll från överrätternas sida tillhörde ett allt mer professionellt judiciellt system.<sup>19</sup> 1600-talets kontrollinstanser var i första hand kollegierna. Från rådstugurätten överklagades till justitiekollegiet, d.v.s. hovrätten – Göta hovrätt i Jönköping. Såväl från accisrätten som från sjö tullrätten gick appellationen till Kammarkollegium, från hall- och manufakturrätten till Kommerskollegium. De militära domstolarna hade på motsvarande sätt en instansordning som fanns intagen i 1683 års processordning.<sup>20</sup> En form av kontroll var de renskrivna (reoverade) domböckerna som skulle insändas till Kammarkollegiet. I Kammarkollegiets arkiv finns inga protokoll, från 1734 till Kommerskollegiet. I advokatfiskalens arkiv i Kommerskollegii arkiv finns protokoll från Accisrätten i Malmö 1734-1811. På motsvarande sätt finner vi reoverade domböcker i advokatfiskalens arkiv i överrätterna.

Genom upplysningen förändrades synen på domstolarna. I stället för att ge åt var och en sitt i ett privilegiestyrt samhälle fördes i sekler kampen för allas likhet inför lagen. De flesta specialdomstolarna upphörde jämte kämnärsrätten i samband med liberalismens genombrott på 1840-talet. Från 1850 fanns i Malmö utöver den militära domstolen endast en domstol, Rådhusrätten i Malmö. I moderniseringsprocessen ersatte egalitetsprincipen 1600-talets *suum*-princip.

Men det är en annan historia.



**Fotnoter**

- <sup>1</sup> A.U. Isberg, s. XXXVIII f.  
<sup>2</sup> Kongl. stadgar ... , 1706, s. 1414 ff.  
<sup>3</sup> Kämnärsrättens dombok 9.2.1699, s. 381.  
<sup>4</sup> Kjell Å. Modéer, 1981, s. 115 ff.; Hans Ersgård, 1977, s. 228.  
<sup>5</sup> 1695-07-04 Kongl. Majt:s stadga och förordning; Kongl. stadgar ... , 1706, s. 1419.  
 – Denna form av uppskov kallade David Nehrman *dilatatio judicialis*, och han framhöll att kraftig processledning var nödvändig från domarens sida (Processum civilem, 24 kap. § 24, 313).  
<sup>6</sup> Kämnärsrättens dombok 3.7.1696, s. 11.  
<sup>7</sup> Kämnärsrättens dombok 21.7.1696.  
<sup>8</sup> Kämnärsrättens dombok 22.9.1696, s. 44h.  
<sup>9</sup> Kämnärsrättens dombok 18.10.1698.  
<sup>10</sup> Kämnärsrättens dombok 10.12.1698, s. 376v-377h. – Jfr även Kämnärsrättens dombok 17.12.1697, s. 132: "Notarien gaf Rätten tillkänna, att den 22 hujus nästkommande tijsdag, då elliest Cämbnärslätt plär hollas, skall han vara tilstades wid Stora Sjötullsrätten, derest några saker för detta åhret äre till att sluta och afgöra, hwaruti han skall föra protocollet. Blifwer för den skull ingen Cämbnärslätt hollen före än på nya åhret. Warandes detta åhrs protocoll härmed sluttadt."  
<sup>11</sup> Kongl. stadgar ... , 1706, s. 1417 f.  
<sup>12</sup> Kämnärsrättens dombok 8.10.1696.  
<sup>13</sup> Kämnärsrättens dombok 27.11.1696, s. 117.  
<sup>14</sup> Kämnärsrättens dombok 8.12.1696, s. 128.  
<sup>15</sup> Malmö stadsarkiv – handledning till judiciella arkiv. s. 8 f. – Accisrättens jurisdiktion omfattade även ärenden rörande försnillning av tull och accis, våld mot tulltjänsteman, brott mot brännvinsförbudet, lurendrejeribrott, intrång i tobaksspinnerieringen.  
<sup>16</sup> Malmö stadsarkiv – handledning till judiciella arkiv.  
<sup>17</sup> Accisrättens i Malmö arkiv A1, 3.4.1691.  
<sup>18</sup> Sjötullrättens i Malmö arkiv A1:1, 8.12.1708.  
<sup>19</sup> Kjell Å. Modéer, 1992, s. 23 ff.  
<sup>20</sup> KF 2.3.1683 ; Kongl. stadgar ... , 1706, s. 828 ff.

**Otryckta källor**

MALMÖ STADSARKIV  
*Accisrättens i Malmö arkiv*  
 Protokoll A1  
*Kämnärsrättens i Malmö arkiv*  
 Domböcker, huvudserien A1A:3  
*Sjötullrättens i Malmö arkiv*  
 Domböcker A1:1

**Tryckta källor och litteratur**

Isberg, Anders Ulrik *Bidrag till Malmö stads historia. Del 2b. Stadens magistrat och rådstufvurätt med derunder lydande tjänstemän, stadsbokhållare (kronouppbörds-kamrerare och stadsfiskaler åren 1658-1899 (1900).* Malmö, 1900.  
 Ersgård, Hans "Stadens historia 1658-1718". *Malmö stads historia. Del 2.* Malmö, 1977, s. 189-348.  
 Kongl. Majt:s instruction och order för thes general-auditeur, hwar efter han och andre wederbörande sig hafwa at rätta. *Gifwen Stockholm then 2 Martii Anno 1683.*  
 Kongl. stadgar, förordningar, bref och resolutioner från åhr 1528 in til 1701 angående justitiæ- och executions-åhrender med een förteckning på stadgarne främst och

- ett fullkomligt orda-register efterst wid wercket öfwer thes innehåld.* Utgiven av Schmedeman, Johan. Stockholm, 1706.
- Malmö stadsarkiv – handledning till judiciella arkiv.* Malmö, 1991.
- Modéer, Kjell Å. "Adress: Kyrkogatan 6a – porten till vår historia". *Stadsarkivet i Malmö – en ny era på Kockumsområdet*. Red.: Norström, Åke. Malmö, 1991, s. 55-60.
- Modéer, Kjell Å. "Generalauditörer och militiefiskaler i Skåneland 1658-1756 – två militärrättsliga ämbeten och dess innehavare". *Malmö – Malmö fornminnesförenings årsskrift*. Malmö, 1968, s. 54-101.
- Modéer, Kjell Å. "Karolinernas jurister – det militära rättsväsendets aktörer under det karolinska enväldet". *Karolinska förbundets årsbok*. Stockholm, 1992, s. 23-55.
- Modéer, Kjell Å. "Om julfred och julinblåsning i Malmö". *Elbogen – Malmö fornminnesförenings tidskrift*. Malmö, 1981, s. 115-123.
- Modéer, Kjell Å. *Skånska advokater – från prokuratorer till samfundsvokater – om advokater i Skåne i ett historiskt perspektiv*. Lund, 1992.
- Sjöström, Carl *Blekingska nationen 1697-1900 – biografiska och genealogiska anteckningar jemte historik*. Lund, 1901.
- Sjöström, Carl *Skånska nationen före afdelningarnes tid (1682-1832) – biografiska och genealogiska anteckningar jemte historik*. Lund, 1897.
- 1695-07-04 Kongl. Majt:s – *Stadga och förordning, innehållandes någre mål til widlyfftheters afkortande och lindring uti rättgånger, för de strijdande parter, både wid öfwer- och under-rätterne*. Stockholm, 1695.





## *Pesten i Malmö 1712 – reflektioner och tolkningar då och nu*

Pesten kom till Malmö någon vecka in i juni 1712. Åtminstone framfördes de första officiella misstankarna då. Per Andersson och Karina Wagnmans i Grynbodarna hade avlidit. Ryktet gick att det kunde vara *"någon smittosam och anstickande"* sjukdom, varför borgmästaren Lorich skickade doktor Thomæus och fältskären Johan Meinicke att undersöka saken. De återvände till sittande rådstuga den 13 juni med beskedet att de besökt huset och undersökt de döda, men...

*"intet funnit på dem något tecken till någon pestilentialisk eller smittosam sjukdom antingen affläckar swullnad eller bölder, utan holla de fördenskuhl troligast, att de af annan sjukdom bordt dödt"*.<sup>1</sup>

Men situationen betraktades ändå som allvarlig. Magistraten började diskutera tillsättande av pestmedicus och pestpräst, sjukvakterskor och dödbärare, hur alla dessa personer skulle avlönas och lämpligt sjukhus för vård av de pestsmittade. Tre dagar senare tycks man också ha ändrat åsikt om de avlidna. Då avlönades nämligen sex dödbärare för Per Anderssons och Karina Wagnmans begravning. Med facit i hand kommenterades i pesträkenskaperna året därpå, att dessa var de *"som aldrig först blefwe döde af Pæsten"*. Samma dag, den 16 juni, trädde två sjukvakterskor i tjänst, och Pers hustru och barn erhöll 12 öre *"till underhåld och spisning för de fattiga utj Pæsthusen"*. Dagen därpå, den 17 juni, anställdes fyra pestgubbar, och den 19 juni utbetalades 2 daler och 16 öre för en likkista till *"Per Anderssons hustru och 1 Barn utj Grynbodarne"* samt *"för grafwen at öppna och upkasta uthom staden"*. De hade två barn till, som några dagar senare var med om att dela på ytterligare 8 öre *"till underhåld och spisning"*. Fyra personer från Grynbodarna, varav tre i samma familj, hade avlidit inom mindre än en vecka. Vi letar förgäves efter dem i stadens begravningslängder.

Dödsfallen började dugga tätt. Veckan därefter bekostades likkistor till en f.d. soldats hustru, sjukvakterskan Elna Danielsdotter – hon hann bara tjänstgöra i nio dagar, innan hon dog och begrovs den 25 juni – samt ett barn och en pestgubbes hustru. Den 30 juni insjuknade tre av de fyra pestgubbarna. Dagen därpå var två av dem, Sönne Dufwa och Anders Dahlboo, redan döda. Den tredje, Håkan Smed, överlevde och trädde i tjänst igen i oktober. Allt detta redovisas i pesträkenskaperna men de döda saknas helt i begravningslängderna.

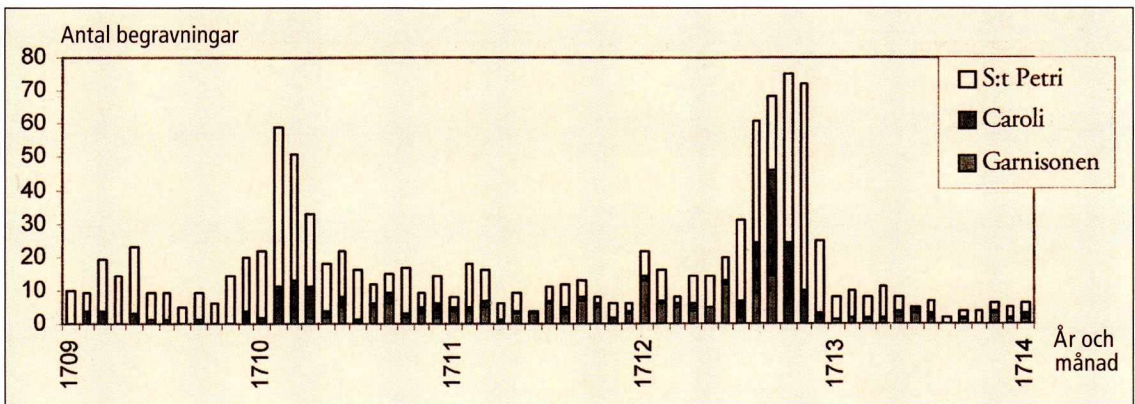
Redan denna korta skildring pekar på motsägelser i de bevarade källorna. De väcker många frågor, som kan vara värda att studera

**Pesträkenskaperna hittar man i Borgerskapets i Malmö arkiv under serie Stadskasseräkenskaper G11a:16. I pesträkenskaperna finner vi uppgifter om inköp av vagnar, pestrockar, medikamenter och material, avlöning av olika "pestbetjänter" såsom pestmedicus, pestfältskärer, sjukvakterskor och dödbärare, utspisning av fattiga i pesthusen och kostnader vid begravning av pestbetjänterna.**

närmare, särskilt vad gäller epidemins förlopp, tolkning och upplevelser av skeendet. Vi tar oss först an pestens begynnelse och ställer frågan:

### Hur konstaterades att det var pest som utbrutit?

På 1700-talet var virus och bakterier okända begrepp. Man trodde att en epidemi av mässling eller smittkoppor kunde gå över i het-sig feber, som i sin tur kunde förvandlas till pestilentialisk feber. Denna kunde, om förhållandena var de rätta, utvecklas vidare till den fullkomliga pesten – ett stadium då hela naturen var förgiftad. Då trillade fåglar döda ner från himlen, grodor och ormar krälade över marken, och folk dog i stor myckenhet efter bara en eller ett par dagars sjukdom. Ett viktigt kännetecken på en pestepidemi var just den stora dödligheten. Ett annat var bölden. Men bölden förekommer inte hos alla med pest, och hos personer som avlidit kan den vara svår att identifiera.<sup>2</sup>



Figur 1: Antalet registrerade begravningar per månad i Malmö januari 1709 till januari 1714.

Källa: Malmö S:t Petri, Fl:1. Malmö Caroli, Cl:1. Malmö Garnisonsförsamling, C:1. Alla på MSA.

Pesten kunde också komma utifrån. De första karantänsförordningarna med varningar för ankommande skepp hade anlät redan hösten 1708. Sommaren 1709 hade garnisonen i Malmö bytts ut. De nya regementena kom från Mellansverige, och de hade fältsjukan i släp-tåg. Kommendanten befarade att "den ibland Solldaterne inriktade fläckfebern" skulle bana vägen för något än värre. Guvernementsmedicus Döbelius fick order att se till att de sjuka soldaterna blev väl omhändertagna. Så kom vintern och den danska invasionsarmén. Den bevakade staden utifrån samtidigt som sjukdomen innanför vallarna tilltog alltmer.<sup>3</sup> Det var trångt i kvarteren, många sjuka samtidigt och svårt att ge alla adekvat skötsel och vård.

I mitten av februari uppmanades Magistraten av viceguvernören Skytte att på alla sätt tänka på hur den i staden "tilltagande Smitto-samma sjukdomb" skulle kunna hämmas. Han befarade, att den med vårvärmens ankomst skulle komma att ta överhanden helt och

hållet och gav Magistraten instruktioner om vad som borde göras – visitation av apoteket, förmana stadsfältskärerna att med flit och försiktighet sköta de sjuka, se till att stadens husägare genast lät föra bort all den orenlighet som samlats på gatorna samt sammanställa en förteckning på alla inom borgerskapet som avlidit de senaste tio veckorna.<sup>4</sup> Så länge danskarna bevakade staden var det inte så lätt att bli av med avfallet, men när de väl gett sig av vidtog Det Stora Rensningsarbetet. Sjukdomen tilltog och kulminerade under februari/mars, men den befarade övergången i pestilentialisk feber och fullkomlig pest inträffade inte. Malmöborna kunde andas ut, åtminstone tillfälligt.

Viss oro framkallade två hastiga dödsfall hösten 1711. Var det farligt? Nja, nåhlemakaren Frans von Mönchbergs hustru i Tegelgårdsgatan hade varit bröstsjuk länge. Nu hade hon fått blodstörtning och kvävts av upphostningarna. Och madam Ekmans son, det visste ju alla att han länge varit sjuk av gulsot. Fältskärerna gav i början av oktober lugnande besked att *”ingen smittosamheet synes af desse dödsfall kunna befaras”*<sup>5</sup>

Pest var ingen diagnos man forcerade fram. Det måste först utredas ordentligt om den osynliga men viktiga gränsen gentemot pestilentialisk sjukdom hade passerats. Även då det stod klart att så var fallet använde man omskrivningar. Man talade om *”den inrotade farsoten”* och *”de inficerade sjuka”*. Pest var ett ord man inte gärna tog i sin mun, inte förrän efteråt när det hela var överståndet.

Det var därför helt i sin ordning, att man även sommaren 1712 avvaktade och väntade in den vidare utvecklingen. Förnekande av diagnosen den 13 juni. Pestbegravning av samma personer tre dagar senare. Den 26 juni en inventering av hur många sjuka det fanns, i vilka hus och vilken sjukdom de drabbats av. De sjuka skulle besökas av fältskären och doktorn, som skulle underrätta sig om sjukdomens art.<sup>6</sup> Och den 5 juli *”såsom dett nu mera synes farsoten sig willja utbreda”* var det dags för skärpt kontroll av de resande både in i och ut ur staden. Nu erkände man också utåt, att Malmö var en pestsmittad stad.

### **Var Per Andersson och Karina Wagnmans verkligen pestens första offer?**

Pesten börjar smygande, diskret, närmast omärkligt, särskilt i en stad där redan mängden av folk innebär att ett enstaka dödsfall inte väcker något uppseende. Den tar sig in i staden i magen på en råttloppa, som i sin tur följer med en resenär. När loppan blir hungrig kan det hända att den biter resenären, men väl framme hittar den snart råttorna i det nya huset. De blir bitna och smit-



tade, och då de börjar känna sig dåliga drar de sig tillbaka till sina bon i trossbottnar och väggar, där de dör och ruttar och sprider en fördärvlig stank. Råttornas död medför kris för lopporna, som efter viss tvekan kastar sig över andra varelser, som råkar finnas till hands, däribland också människor.

Denna fas tar omkring två veckor. Resenären hinner bli både död och begravnen utan att det händer något alarmerande i övrigt. Men snart blir huset farligt för alla att vistas i. Krisen för människorna kommer några dagar efter krisen för lopporna – då pestoffer nummer två insjuknar, då de anhöriga samlas för att vaka vid dödsbädden, delta i likvaka och begravningskalas. Insjuknanden och dödsfall följer sedan tätt på varandra. Den som i detta läge reser därifrån kan i sin tur föra med sig en smittad rättloppa till nästa gård, by eller stad, där hela processen startar om på nytt.<sup>7</sup> Där bebyggelsen är tät kan pesten dessutom spridas från hus till hus utan människan som förmedlare. Då råttorna faller ifrån i ett hus invaderas reviret nämligen snart av råttor från omgivningen – och pestlopporna kastar sig glupskt över nykomlingarna.

Denna beskrivning stämmer inte med förloppet i Grynbodarna. Redan från början var två familjer inblandade, och Per Anderssons anhöriga drabbades alldeles för snabbt. Epidemin befann sig redan i explosionsfasen.

### När kom pesten då till Malmö?

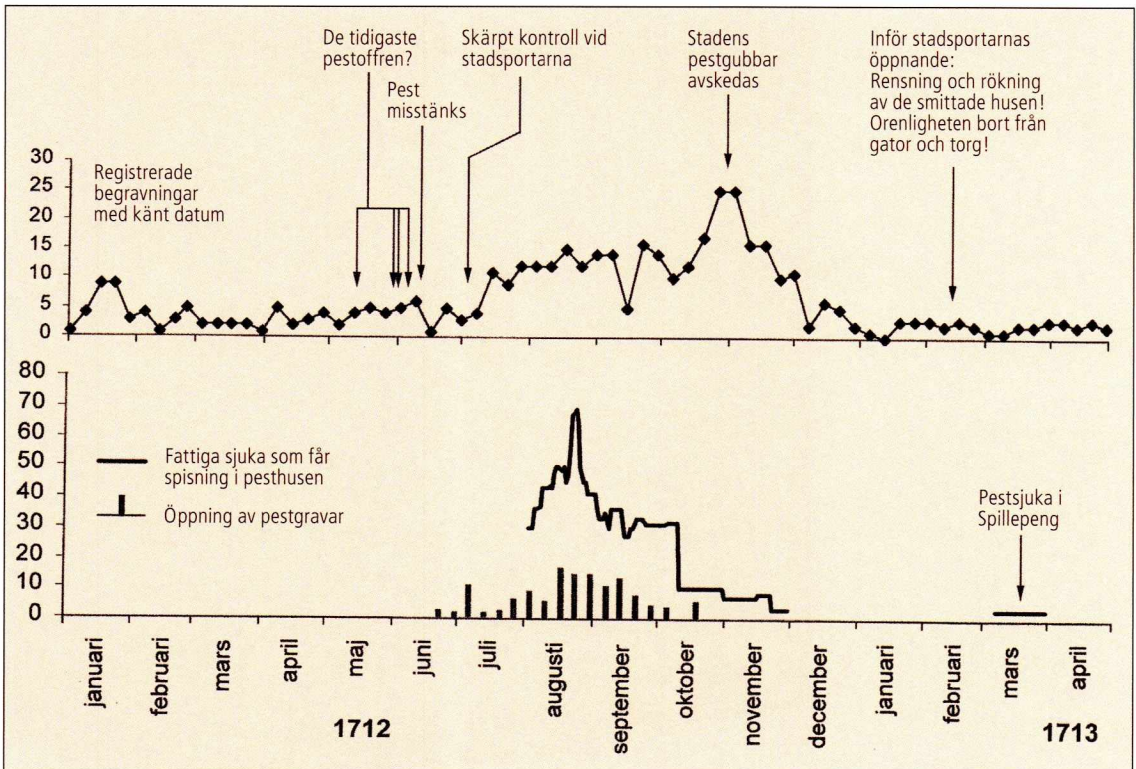
Möjligen en hel månad tidigare. Den 14 maj begrovs nämligen i Garnisonsförsamlingen förre soldaten Anders Nilsson Major från överste Axel von Faltzburgs regemente. Drygt två veckor senare, den 29 maj begrovs dottern Ingrid, den 1 juni hustrun Bengta Persdotter och den 8 juni slutligen sonen Jacobus.<sup>8</sup> Inget sägs i begravningslängden om orsaken till dödsfallen, men ansamlingen i en och samma familj liksom det inledande intervallet – vilket alldeles utmärkt stämmer med beskrivningen ovan – väcker misstanken att Anders Nilsson Major kan ha varit den som förde pesten till Malmö. Eftersom han tillhörde garnisonens folk finns han inte med i några längder över borgerskapet, och jag har därför inte kunnat utröna var han bodde. Jag kan endast konstatera, att kvarteren runt Grynbodarna till stor del beboddes av militärer och artillerifolk.<sup>9</sup> Anders Nilssons och Per Anderssons familjer bodde kanske inte så långt ifrån varandra? Vår nästa fråga blir: Varifrån kom smittan? Inte heller den frågan har något säkert svar. Pesten grasserar som värst under årets varma månader och har en tendens att stillas då höstkylan inträder. Aktiviteten är som lägst fram emot mars. Redan 1711 hade varit ett besvärligt år i Skåne med utbredd pest både i nordost och nordväst. Pesten

hade närmast sig via Hörby och Hurva, men den troligaste länken mellan 1711 och 1712 års epidemier finner vi i Lundåkra, söder om Landskrona. Den spreds till Barsebäck i april 1712, och i maj var den i Genarp och Grönby.<sup>10</sup>

### Epidemins fortsatta förlopp

Det är inte bara de tidigaste pestoffren som saknas i begravningslängderna. Även epidemins fortsatta utveckling avspeglas dåligt där. Enligt längderna *sjönk* dödligheten under senare delen av juni. Den steg inte förrän i mitten av juli och kulmen inträffade först i månads-skiftet oktober/november, vid samma tid som stadens pestgubbar enligt pesträkenskaperna avskedades ”för den stora bekostnaden skull” och eftersom epidemin då var i avklingande. En *ordinarie* rådstuga, den första på tre och en halv månad, hölls den 3 november 1712.

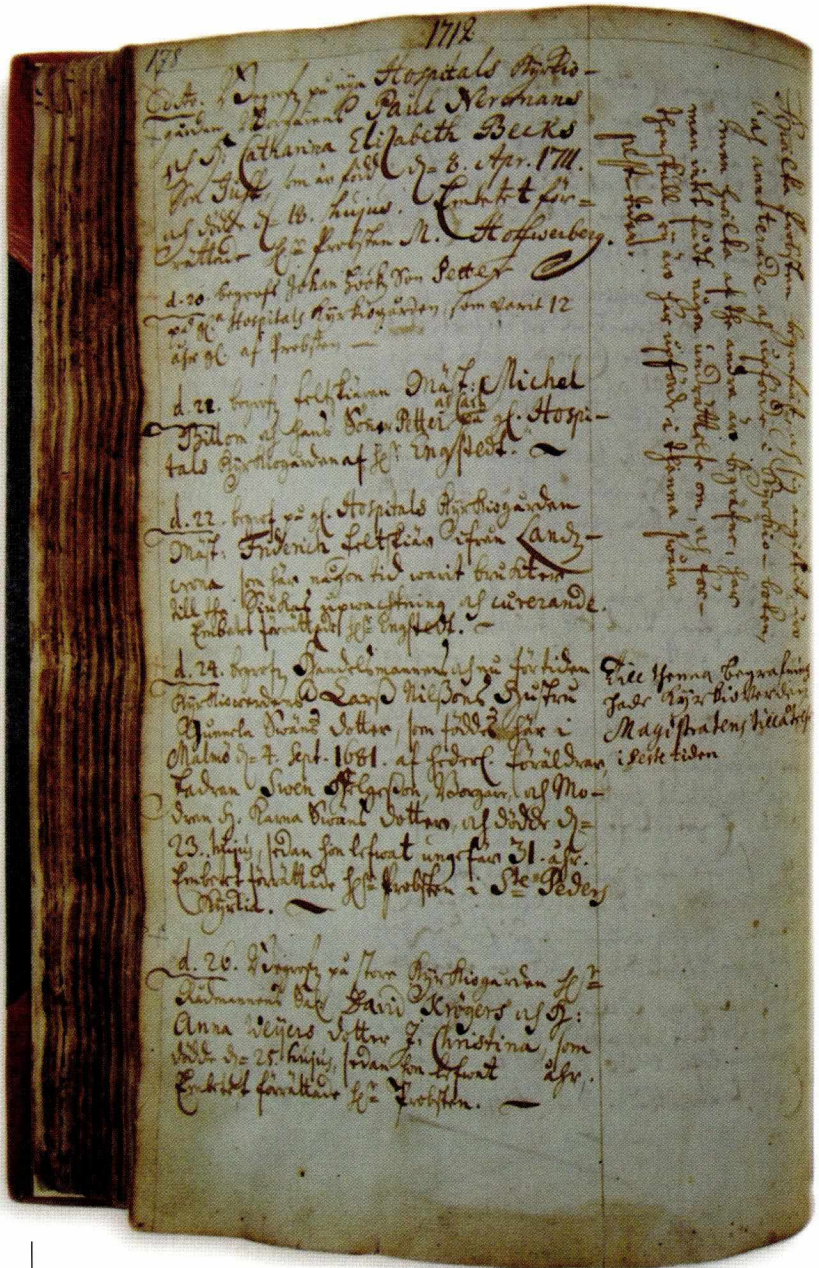
Figur 2: I övre serien antalet registrerade begravningar per vecka i Malmö under perioden januari 1712 till april 1713. I nedre serien det dagliga antalet fattiga sjuka som utspisats i pesthusen samt antalet gravar som öppnats varje vecka i den utom staden belägna pestkyrkogården.



I Borgerskapets pesträkenskaper finner vi två intressanta längder över utgifter. Den ena innehåller uppgifter på det antal av stadens fattiga som dag för dag fått ”*spisning*” i pesthusen av mineuren Måns Mannelunds hustru Catharina. Den andra upplyser oss om dag och antal på de gravar som Pehr Biörck och Johan Brassare fått ersättning för ”att öppna och upkasta ... uthom staden, för de som med Pästwagnen

Källa: Malmö S:t Petri, Fl:1. Malmö Caroli, Cl:1. Malmö Garnisonsförsamling, C:1. Borgerskapet i Malmö, Glla: 16, fol. 250-261, 1713. Alla MSA.





Prosten Hofwerbergs vertikala anteckning i marginalen lyder: "Hwilka Probsten begrafwit, och sig angifwit äro och annoterade och upförde i Kyrkioboken, men hwilka af the andra äro begrafne, har man intet fådt någon underrättelse om, och förthenskull ej äro här upförde i thänna swåra pesttiden." Foto Bo O. Andersson.

döda uthfördes" till den utsedda pestkyrkogården. Båda serierna tyder på att epidemin grasserade som värst under senare delen av augusti. Då öppnades tio till sexton pestgravar per vecka och mellan femtio och sjuttio personer utspisades dagligen.

Denna diskrepans mellan begravningslängderna och pesträken-skaperna har sannolikt flera orsaker. Prästen hade enligt kyrkolagen



endast skyldighet att föra bok över de avlidna som begravts i kyrkan eller på kyrkogården. De som bars ut av pestgubbarna och begrovs utom staden omfattades därmed per definition inte av prästernas bokföringsplikt. I Malmö komplicerades situationen dessutom av stadens storlek och att det fanns mer än en präst i varje församling. Under normala förhållanden hade prosten full kontroll över fördelningen kollegerna emellan av likpredikan och begravningar – i varierande grad inkomstbringande förrättningar. Men nu var det pest, och enligt Kungliga Rådets förordning skulle de pestdöda *”grävas ner i närmaste backe... utan ceremonier”*. Denna bestämmelse gick stick i stäv med befolkningens föreställningar om hur en ärbär begravning borde utformas och måste därför enligt folkets syn på saken på alla de sätt kringgås.

Prosten Hofwerberg hade klara direktiv från guvernören, att om han ville fortsätta att betjäna det friska borgerskapet fick han inte besöka de smittade husen. Till detta skulle förordnas en särskild pestpräst. I slutet av augusti 1712 finner vi en marginalanteckning i S:t Petri begravningslängd:

*”Hwilka Probsten begrafwit, och sig angifwit äro och annoterade och upförde i Kyrkioboken, men hwilka af the andra äro begrafne, har man intet fådt någon underrättelse om, och förthenskull ej äro här upförde i thänna swåra pesttiden.”*

Prosten beklagade sig också för biskopen några månader senare (4/12 1712):

*”När Jag begrafwit 40 à 50 personer, hafwa the andra begrafwit några 100 hwartera, utan communication med mig, och at låta them inskrifwas i Kyrkians book. Hwad oreda och confusion sådan sielftagen frihet i framtiden will förorsaka, lærer then som lefwer wäl finna.”*

Det hände också att den dödes anhöriga agerade helt på egen hand. Prosten berättar en bit in i oktober i ett brev till borgmästare och Råd i Malmö, med kopia till biskopen, hur han...

*”för någon tid sedan begrof ett lijk, och fann i thet samma 5 à 6 lijk stående i grafwerne obetächte, men ingen Menniskia ther hos, hwarföre Jag blef förorsakat att kasta mull på them och disponera dödbärrarne att gå bort jämwäl them att begrafwa, Men hwem the hörde till, kunde Jag icke få wetta”.*

I Caroli församlings kyrkobok har prästen fört in namnen på 28 personer, som utan hans föregående vetskap begravts på Slottsplatsen. Merparten av dessa har sannolikt dött i slutet av september och under oktober, men i ett fall, en fänrikshustru med son och dotter, nr 66-68, hade begravningarna ägt rum *”ohngefähr Primo ex medio Augusti”*. Två månader hade gått innan prästen underrättades och kunde göra sin anteckning. Han saknade fler församlingsbor, men

**Handlingar rörande pesten i Malmö kan också återfinnas på andra arkivinstitutioner. Prosten Hofwerbergs brev till biskopen har bevarats i Lunds Domkapitels arkiv på Lunds Landsarkiv. De ligger dels i serien Övriga ämnesordnade handlingar FIII:8, som har underrubriken "Pest-handlingar", dels i serien Acta Cleri Fla:55-56.**

i deras fall visste han inte om de också var döda eller bara bortresta – enligt anteckning införd efter nr 93. I Garnisonsförsamlingens bok slutligen är den sista notisen införd den 29 september. Därefter förklarar prästen:

*"Dhe öfriga som i denna peste tiden döde äro, som och hädan effter uti föliande månader l:om Gud så täckes att Pestilentien skall grassera för våra synder skull:/ döo af samma siukdom, haar man här icke uptecknat, så wähl för tidsens kortheet skull som derfore, att samma döde finnes uti Rullarne annoterade så wähl wid Artolleriet, som Regimentet."*

Soldaterna från regementet lades utanför staden, inte i kyrkogården vid Slottsplatsen. Men även deras namn fanns i rullorna *"med the andre afsomnades... på wederbörande rum och ställen"*.

Orsakerna till kyrkobokföringens brister är således flera och varierade. Denna *"oreda och confusion"* innebär att frågan hur många som avled i epidemin i Malmö ligger öppen för spekulation. De högsta siffrorna lämnade stadens dåvarande kyrkoherde, prosten Johannes Hofwerberg. I brev till biskopen den 4 december beräknade han att över 2 000 personer *"af staden"* hade avsomnat. Till dessa kom så garnisonen, *"hwaraf halfwa Regementet är gångit i loppet"*. A.U. Isberg, Hans Ersgård och Stig Cronberg, vilka alla före mig har skrivit om pesten i Malmö 1712, har använt olika metoder i sina beräkningar och kommit fram till betydligt lägre resultat – någonstans mellan 800 och 1 500 pestoffer, inklusive de i garnisonen döda.<sup>11</sup>

### När försvann då pesten från Malmö?

Gästgivaren Rasmus Rydius hade rådmännens uppdrag att samordna pestbekämpningen. Den 15 januari 1713 kunde han på sin ed intyga att sedan den 8 december *"så wijda mig witterligt ähr"* endast åtta personer hade avlidit. *"Gudh weth afhwadh händelse eller passioner de äro döde"*. Bland dem fanns enligt de rapporter han erhållit inga smittsamma sjuka. Dödgravaren Ingvar Nilsson intygade att han under samma tid *"här i staden ingen graf öppnad på någon Kyrkiogårdh till Ljck"*. Borgerskapet anhöll om öppning och fri passage till och från staden, en begäran som Magistraten dagen därpå vidarebefordrade till guvernören Burenschiöld.<sup>12</sup>

Denne påminde i sitt svar den 9 februari om tidigare publicerade pestförordningar. Enligt dessa var det viktigt att man efter pestens upphörande lät hölja över gravarna med sand, varsamt tog ut och brände upp alla rester av halm, gång- och sängkläder i de bortdödas hus samt förde ut orenligheten från gator, torg och andra platser. Husen skulle dessutom efter öppningen rökas väl, rensas och vitlimmas...



”så att man dereffter i förhoppning af den högstes hielp må kunna låta öppna portarne och lembna dhe in och utewarande frij fart och passage; hwilket lofl. Magistraten låter sig angeläget wara med all flijt och försichtighet att effterkomma”.

Instruktionerna vidarebefordrades fem dagar senare av Magistraten till Borgerskapet med maningen att alla skyndsamt skulle utföra sina uppgifter...

”så kärt som Stadzens Inwånare är, att detsamma måtte skeep och fahrsoten aldeles genom Guds nåd uphöra; hwartill i synnerheet behöfwes Gudelig andacht med böön och åkallan”.

Var staden då verkligen fri från pest? Nja, den stora dödligheten hade avstannat, men mellan raderna anar vi att pesten nog inte var helt försvunnen. Rydius garderade sig i januari – ”mig vitterligt”, och i uppmaningen till Borgerskapet en månad senare hittar vi tillagt i konceptets marginal: ”och fahrsoten aldeles genom Guds nåd uphöra” med maningen till andakt, bön och åkallan. Under större delen av mars 1713 levererades dessutom enligt pesträkenskaperna underhåll till ”de af Pästén siuka i Spillepeng uthom staden”, i genomsnitt tre personer dagligen. Bodde de där även i vanliga fall? Eller hade man helt enkelt utsett Spillepeng till hela stadens pestsjukhus?

Enligt Isberg finns i S:t Petri kyrkas räkenskaper uppgifter om drygt dussinet pestdöda spridda över hela 1713 och enstaka också under 1714.<sup>13</sup> Hans slutsats bygger dels på en kommentar vid kämnärsnotarie Colléens begravning i slutet av januari 1713:

”Emedan Pästén grasserade, blef hwarken Klockorne, till Sieleringning eller wijd Begravningen tillätne att brukas.” Dels noterar han flera fall senare under året där den döde ”Begrofs i Tystheet, dock betalt för klockan”.<sup>14</sup>

Jag vill ge dessa tysta begravningar en annan tolkning. I kyrkoräkenskapernas förteckning över ”Lijkbegravningspenningar” återfinner vi endast de högre skikten i stadens borgerskap, de som begrovs på Stora kyrkogården, inne i kyrkan eller i Krämarkapellet. Begravningar i dessa rum förbjöds en bit in i oktober 1712 ”förmedelst Pästén som så starck grasserade”. Under återstoden av året finns heller inga fler införda. Det är först med notarie Colléens begravning som anteckningarna återkommer, men det var då fortfarande förbjudet att använda klockorna. I mars 1713 själaringsdes för två Knutsbröder, som dog och begrovs på annan ort. Först i mitten av april hittar vi åter en notis om klockor vid både själaringning och begravning. Och i november/december tre ”Begrofs i Tystheet”-notiser.

Om vi istället går några år tillbaka i tiden – jag har tittat på 1708 och 1710 – är det inte alls ovanligt att man erlagt betalning för ”Ljkringning som eij bruktes”. I flera fall skedde gravöppningen inne i

**Brev från Magistraten i Malmö rörande pesten kan också återfinnas i Skånska Guvernementskansliets arkiv – motsvarande våra dagars länsstyrelse – på Lunds Landsarkiv. Brevet från Magistraten i Malmö ligger i serien Skrivelser från hovrätten D11a:19-20.**

kyrkan och den döde ”*Begrofs om aftonen i Tystheet*”. Pesten är i dessa fall helt utesluten som dödsorsak. Det vi ser är istället elitens önskan att distansera sig från den folkliga kulturen, att fira familjehögtiderna i en mindre släktkrets utan massornas inblandning, en utveckling som var i full gång just vid denna tiden.<sup>15</sup> De sista spåren av pest i Malmö är och förblir därför de sjuka ute vid Spillepeng.

### Kampen om de ekonomiska resurserna

Makten över stadens befolkning var delad. Borgmästare och rådmän styrde borgerskapet. Fästningskommendanten förde befälet över militär- och artillerifolk. Och över dem alla vakade guvernören. Guvernementet var beläget i Malmö, vilket gav honom god kontroll över de övriga ämbetsmännens förehavanden.

Skånes dåvarande guvernör, Jacob Burenschiöld, hade erfarenhet av pesten i Stockholm två år tidigare, där han fungerat som vice överståthållare. I Malmö besökte han själv rådstugorna och gav Magistraten detaljerade instruktioner om vad som borde göras. Utan hans inblandning skulle det sannolikt ha tagit ännu längre tid innan stadsportarna stängdes, avskrädet kördes bort från gator och torg, pestmedikus och pestpräst anställdes, pestsjukhus iordningställdes, pestgubbar och sjukvakterskor engagerades o.s.v. En stad som förklarades pestsmittad drabbades nämligen hårt ekonomiskt. Tillförseln av livsmedel från den omgivande landsbygden försvårades och handeln avstannade. Samtidigt kostade alla dessa anställda pengar. Mycket pengar. Var det något alla magistrater ville undvika, så var det ökade utgifter.

Även krig kostar pengar, något som borgerskapet i Malmö noga hade fått erfaras. Både Latinskolans och Barnhusets behållning, sammanlagt 10 700 daler, hade ”*lånats upp*” av den förre guvernören Magnus Stenbock och försvunnit i fältkassans stora svarta hål. Och föregående höst hade ytterligare 1 400 daler överförts till fältkassan från S:t Petri kyrka och Latinskolan.<sup>16</sup> De ekonomiska reserver som eventuellt hade funnits var till stora delar redan förbrukade i kriget.

I rådstuguprotokoll och brevväxling mellan Magistrat och guvernör återfinns långt utdragna diskussioner om vem som skulle betala vad. En ständigt återkommande följetong var bortförandet av orenlighet från stadens gator och allmänna platser. Stenbock, Skytte och Burenschiöld, alla gjorde de sina påståtningar, men i stort sett hände ingenting. Borgerskapet skyllde på de besvärliga tiderna och stadens utarmade tillstånd. Nya kärror för avfallens bortförande kostade pengar! Hellre gick man från hus och hem än lade energi och pengar på att köra bort möck från kyrkogården



vid Slottsplatsen! Låt dem rengöra som lagt orenligheten där! De förmögna som själva hade hästar och vagnar ville inte dessutom betala. Antingen det ena – eller det andra! Och skarnåkarna ville ha ordentligt betalt, åtminstone så mycket att de kunde försörja sina familjer och ge hästarna foder.<sup>17</sup>

### Hur upplevdes situationen av de inblandade?

Går det över huvud taget att föreställa sig? Av de fyra först utsedda pestgubbarna var två döda inom fjorton dagar och en tredje illa sjuk. Den fjärde, Jonas Oderman, var i tjänst i 118 dagar. En bit in i oktober hade han fått nog, tog själv avsked och *"gick ifrån Pästwagnen"*. Bland ersättarna avled enligt pesträkenskaperna ytterligare två, och två av de återstående tre insjuknade men tillfrisknade.

Farsoten gallrade hårt också bland fältskärerna. I slutet av augusti jordades tre stycken – Michel Billom med sönerna Petter och Carl, Friderich Hein och Johan Meinicke.<sup>18</sup> Kvar i tjänst fanns bara den nyanlände fältskärsgeällen Andreas Boij samt den gamle Henrik Dubbelsten, några år tidigare förbjuden att utöva kirurgin men nu plötsligt omtalad som *"en vacker förfaren man"* och så gott som tvungen att träda i tjänst igen.<sup>19</sup>

Pestmedicus Thomæus och pestprästen Frondelius delade kamare, dog båda den 31 juli och bars till Stora kyrkogården av Mathias gullsmeds respektive Bengt Röhns Likbärelag.<sup>20</sup> Tjänstgöringen i Malmö måste för Thomæus ha upplevts som tung. Prosten Hofwerberg rapporterade dagen efter hans död, hur han då han blev sjuk avstod från mediciner och svarade fältskären, att han var lika nöjd antingen han levde eller dog.

Då farsoten grasserade som värst förberedde prosten Hofwerberg sin egen och hustruns bortgång genom att skicka sitt testamente till biskopen och anbefalla sina barn i dennes vård.<sup>21</sup> Runt omkring honom försvann kollegor, vänner och bekanta. Två veckor efter pestprästens död insjuknade komministern Peder Electrin. Hofwerberg rapporterade den 14 augusti:

*"och Gud weet, om han mera stiger up; Wi andra zne lefwa nu här inter spem et metum, och förmå icke alt öfuer komma. Siukdomen tager snarare til åhn förminkas. Ther han kommer in, ther roter han alt bort."*<sup>22</sup>

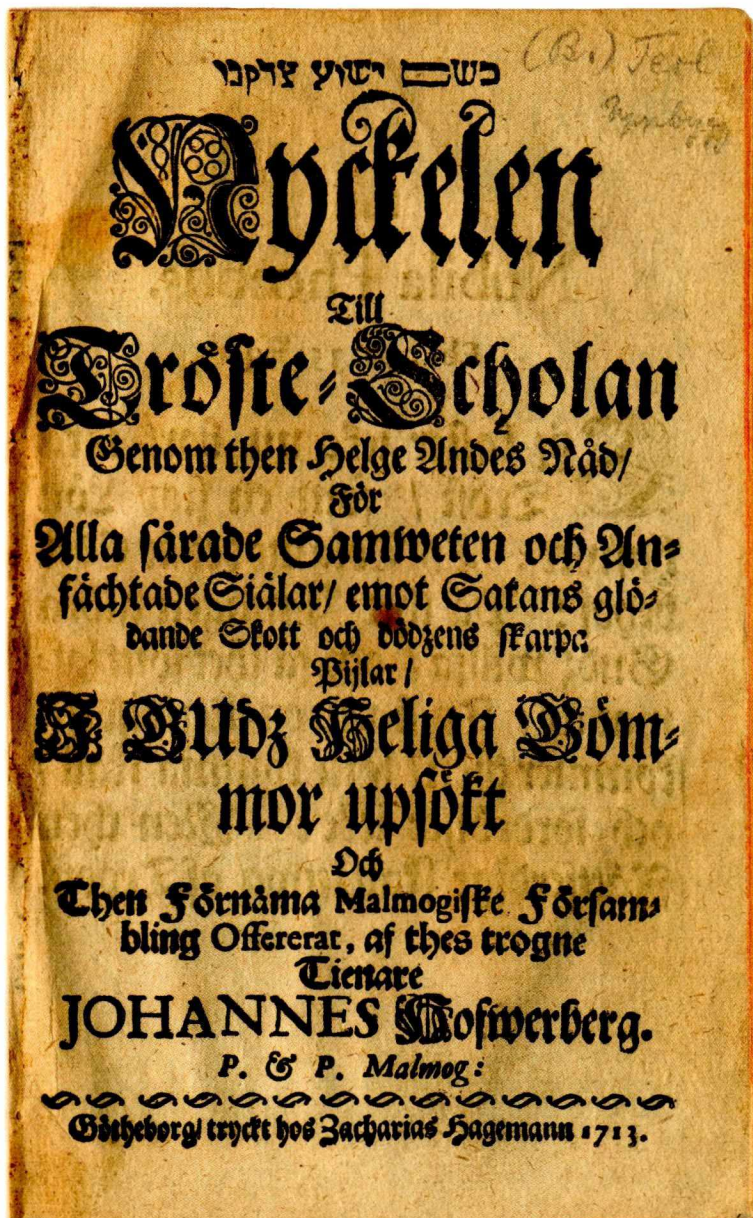
Hofwerberg försökte hålla reda på hur många som insjuknade och dog. Den 22 augusti skrev han:

*"J förgår begrofs 14 lijk och 24 wore siuke aff staden. ... på 3 dagar äro 50 Personer af Guarnisonen och Borgerskapet döda, och öfwer 60 personer siuka. Gud ware oss nådelig! Quod jam scribo, tremula manu scribo. ... öfuer 700 redan... borte."*<sup>23</sup>

Den som själv hade förlorat barn genom pesten ansågs särskilt lämpad som tröstare (Carrdus, 1996). Just under den svåra perioden – augusti 1712 – färdigställde Hofwerberg en skrift som han kallade "Nyckelen till Tröste-Scholan Genom then Helge Andes Nåd, för Alla Sårade Samweten och Anfächtade Siälar, emot Satans glödande Skott och dödzens skarpa Pijlar".

Den var tänkt som en vägledning för svårt sjuka och döende, men kan kanske också ses som en form av terapi och tröst för författaren själv. Skriften består av 48 sidor fyllda med bibelhänvisningar och psalmverser. Pestens ande svävar mellan raderna i uttryck som "syndzens Bölder," "Gudz wredes Eld" och "Guds eget Rese-Pass," men farsoten nämns inte vid namn. Skriften trycktes först 1713 i Göteborg och kan därför knappast ha kommit till användning under epidemin i Malmö.

Foto Lunds universitetsbibliotek – Media.



### Guds vredes ris

Den yttersta orsaken till pesten var Guds vrede över befolkningens synder. Det var den officiella förklaringen. Viktigast av allt var därför att blicka Gud genom bot, bön, bättring och åkallan. Det var ett återkommande tema, särskilt i Stenbocks brev och förordningar. Från Kungliga Rådet i Stockholm utgick också påbud om en särskild pestbön. Och medan andra folksamlingar förbjöds, uppmanades alla



att flitigt besöka gudstjänsterna. Guds vrede var något högst reellt som inte fick negligeras. Om man inte först blickade Gud ansågs alla andra åtgärder mot pesten vara av noll och intet värde.

### Fotnoter

- <sup>1</sup> Rådhusrätten i Malmö, Alaa:66, s. 920-921, MSA.  
<sup>2</sup> Persson, 2001, s. 319-327.  
<sup>3</sup> Stille, 1903, s. 99 och 277.  
<sup>4</sup> Skytte till Magistraten i Malmö 17/2 och 18/2 1710, SkGKo AI:12, Febr s. 10 och 12, LLA.  
<sup>5</sup> Rådhusrätten i Malmö, Alaa:65, s. 838-840, MSA.  
<sup>6</sup> Rådhusrätten i Malmö, Alaa:66, s. 1016-1017, MSA.  
<sup>7</sup> Persson, 2001, s. 396-406.  
<sup>8</sup> Axel (von) Faltzburg hade varit kommandant på Malmö fästning och i praktiken fungerat som vice guvernör över Skåne 1700-1708. Hans regemente transporterades söderut till Svenska Pommern sommaren 1709. Själv var han 1712 landshövding i Hallands län. SkGKa, DIIb:16 s. 39-40, LLA; SBL, Bd 15, s. 330-334; Malmö Garnisonsförsamling, C:1, MSA.  
<sup>9</sup> "Förteckning öfver de hus och gårdar som voro öde efter pesten 1712". Se Isberg, 1898, särskilt kvarter 58-60, 69-70.  
<sup>10</sup> Persson, 2001, s. 339-359. Se särskilt s. 356.  
<sup>11</sup> För en sammanfattning av diskussionerna, se Persson, 2001, s. 350-352.  
<sup>12</sup> SkGKa, DIIa:20, fol. 342-344, LLA; Om dödgravaren, se också Rådhusrätten i Malmö, Alaa:66, s. 1197-1200, MSA.  
<sup>13</sup> Isberg, 1898, s. 271-273.  
<sup>14</sup> Malmö S:t Petri kyrkoräkenskaper för de aktuella åren saknas i kyrkoarkivet, MSA. Däremot finns de i Skånska Kyrkokontorets arkiv, LLA. Här volym DIIc:31, bunt 22-23. Jag tackar Niklas Hertzman för hjälp med lokaliseringen av dessa handlingar!  
<sup>15</sup> Sandin, 1986, s. 126-140.  
<sup>16</sup> Rådhusrätten i Malmö, Alaa:65, s. 884-890, 917-918, MSA.  
<sup>17</sup> Se bl.a. Rådhusrätten i Malmö, Alaa:65, s. 123-125, 252-254, MSA.  
<sup>18</sup> 22/8 1712, Malmö S:t Petri, FI:1, MSA; 23/8 1712, Malmö Caroli, CI:1, MSA.  
<sup>19</sup> Pesträkenskaperna, fol. 253 och 259, MSA; SkGKa, DIIa:19 s. 728; SkGKa, DIIb:21 s. 115; SkGKa, DIIa:20 s. 390. Alla LLA.  
<sup>20</sup> 31/7 och 1/8 1712, Malmö S:t Petri, FI:1, MSA; Pesträkenskaperna, fol. 252-253, MSA.  
<sup>21</sup> Hofwerberg till biskopen 12/10 1712, LDA, FI a:56 samt 4/12 1712, LDA, FIII:8. Båda LLA.  
<sup>22</sup> "inter spem et metum" = "mellan hopp och fruktan".  
<sup>23</sup> "Quod jam scribo, tremula manu scribo." = "Det som jag nu skriver, skriver jag med darrande hand."  
 Jag tackar Arne Jönsson för hjälp med översättningen!

### Otryckta källor

LUNDS LANDSARKIV (LLA)

Lunds Domkapitels arkiv (LDA)

Kungl. Maj:ts och kollegiers brev Ela:7

Inneliggande handlingar till protokollen (Acta Cleri) Fla:55-56

Övriga inkomna handlingar (pesthandlingar) FIII:8

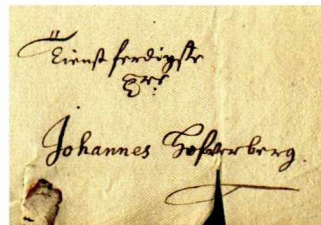
Skånska Guvernementkansliets arkiv (SkGKa)

Protokoll och koncept AI:20,

Den psykiska påfrestningen märks tydligt i prostens Hofwerbergs brev till biskopen. Prosten var i praktiken avstängd från en viktig del av sin ämbetsutövning – sjukbesöken hos de döende. Att döma av kommentarer i breven gick honom detta förbud hårt till sinnes, särskilt innan man funnit en ersättare för pestprästen Frondelius. En bidragande faktor var säkerligen också förlusten av sonen Jacob, som dog den 2 augusti och av sonen Carl, som dog i oktober. Så fort de visade tecken på sjukdom hade de flyttats till ett särskilt rum nere i bakgården, där de sköts av en gammal kvinna, fältskären och pestprästen.

"Men hwarken Jag, min hustru eller barn, dräng eller piga har dristat oss att gå till them, som war beklagligt nog."

Foto Bo O. Andersson.



Skrivelser från hovrätter DIIa:19-20  
Skrivelser från Krigskollegium. DIIb:16  
Skrivelser från regementschefer och andra officerare. DIIIb:21  
*Skånska Guvernementskontorets arkiv (SkGKo)*  
Koncept till brev och resolutioner AI:12  
*Skånska Kyrkokontorets arkiv (SkKKo)*  
Räkenskaper från tiden efter instruktionen för stadskyrkobokhållaren den 12 september 1689 DIIc:22, 24, 26 och 31

MALMÖ STADSARKIV (MSA)  
*Borgerskapets i Malmö arkiv*  
Stadskasseräkenskaper (Pesträkenskaperna, fol. 250-261) GIIa:16  
*Magistratens i Malmö arkiv*  
Brevböcker B1a:14  
*Rådhusrättens i Malmö arkiv*  
Domböcker (Rådstuga och Rådhusrätt) Alaa:65-67  
*Malmö Caroli församlings arkiv*  
Födelse- och dopböcker CI:1  
*Malmö Garnisonsförsamlings arkiv*  
Födelse- och dopböcker C:1  
*Malmö S:t Petri församlings arkiv*  
Död- och begravningsböcker FI:1

### Tryckta källor

Höfwerberg, Johannes *Nyckelen till Tröste-Scholan Genom then Helge Andes Nåd, för Alla Sårade Samweten och Anfächtade Siälur, emot Satans glödande Skott och dödzens skarpa Pijlar, I Gudz Heliga Gömmor upsökt Och Then Förnäma Malmo-giske Försambling Offererat...* Götheborg, 1713.

### Litteratur

Carrdus, Anna "Thränen = Tüchlein für christliche eltern: Consolation books for bereaved arents in sixteenth and seventeenth-century Germany". *German Life and Letters*, vol. 49;1, 1996, s. 1-17.

Cronberg, Stig "Pesten i Malmö år 1712". *Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årsskrift*, vol. 23, 1986, s. 93-103.

Ergsgård, Hans "Pesten i Malmö 1712". *Malmö – Malmö fornminnesförenings årsskrift*, 1973, s. 27-45.

Ergsgård, Hans "Den grymma farsoten". *Malmö stads historia. Del 2*. Malmö, 1977, s. 237-243, 337.

Isberg, A.U. *Bilder från det gamla Malmö – kulturhistoriska skildringar*. Malmö, 1898.

Persson, Bodil E. B. *Pestens gåta – farsoter i det tidiga 1700-talets Skåne*. Lund, 2001.

Sandin, Bengt *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan – folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600-1850*. Lund, 1986.

*SBL – Svenskt Biografiskt Lexikon*. Bd 15.

Stille, Arthur *Kriget i Skåne 1709-1710*. Stockholm, 1903.





## Invandrare på Malmö stadsarkiv

Hur kändes det att vara invandrare i Malmö på 1600-talet? Och hur såg man som tidigare dansk medborgare i Malmö på sin etniska tillhörighet efter 1658? Var man nu plötsligt ”invandrare” eller lyckades man med tiden bli svensk? Det är två exempel på hur svårt det kan vara att i historisk forskning komma åt den kulturella och den etniska aspekten hos en individ eller en större grupp av individer.

En risk med en historiskt anlagd invandrarforskning ligger i att man överbetonar etniciteten. Det är inte säkert att en till Malmö på 1600-talet invandrad tysk läkare i första hand såg sig som tysk. Vi vet inte heller hur majoritetsbefolkningen vid den här tiden såg på honom. En annan fara som lurar är att man väljer att titta på historien med de modeller om etnicitet, nationalism och kulturmöten som utvecklats inom dagens forskning. Men vad vet vi idag exempelvis om den etniska sammanhållningen inom den tyska församlingen i Malmö på 1700-talet?

Det hindrar emellertid inte att det kan vara intressant att med utgångspunkt från vad man kan hitta i Malmö stadsarkiv i någon allmän mening försöka visa att även invandringen och invandrarna har en historia och att litet mer specifikt se vilka olika invandrargrupper och med dem anlända materiella nymodigheter och kulturella impulser som gjort sig bemärkta i Malmö under historiens gång.

### Kyrka och handel

Om Malmö grundades från land eller från havet, av inhemska eller invandrade personer, är inte känt. Man vet därför inte heller vilka de första Malmöborna var. Närvaron av kyrkans män i Malmö var i alla händelser tidig. Dominikanermunkarna hade aldrig något kloster i staden. Däremot bedrev de predikant- och tiggjarverksamhet i staden från sommaren 1296, kanske också tidigare, och redan 1333 hade de ”gård och kapell” i staden. 1385 låg det vid Västergatan. Franciskanerna grundade ett brödrakonvent i Malmö 1419. Fram till 1489 var deras kloster beläget vid nuvarande Västra Hamngatan för att sedan flyttas till det nybyggda klostret i det som idag är Kungsparken.

Den 17 juni 1329 konstituerades ett gille för tyska köpmän i Malmö. Det skedde genom att rådet i staden Lübeck antog elva ”artiklar”, som skulle ”*tjäna till stöd och till gång för de både rika och fattiga främlingar, som brukade besöka Skåne, framför allt Malmö*”.

Om det kan man läsa i första delen av MALMÖ STADS HISTORIA. Det är i sina åtta delar ett bokverk som myllrar av invandrare men som inte annat än undantagsvis ges en egen historia i staden. Det

skulle i linje med vad som sades inledningsvis indirekt kunna ses som ett belägg för att begreppet invandrare haft en mycket växlingsrik historia.

I del III av MALMÖ STADS KRÖNIKEBOK (1913) skriver dåvarande stadsarkivarien A.U. Isberg bl.a. följande:

*”Det beroende Malmö stod i handelshänseende till de tyska köpmännen var under 1300- till 1500-talet så stort, att stadens affärslif, om den tyska handeln frånräknats, sjunkit ned till en obetydlighet. Man kan alltså med skäl säga, att staden hade tyskarna att tacka för det uppsving och den välmåga som kännetecknade den under den ifrågakvarande tidsperioden.*

*Äfven stadens öfriga näringsgrenar rönte af tyskarna ett starkt inflytande. ... Den tidens snickare, svarfvare, bildhuggare, målare och konterfjäjare, sämskmakare, buntmakare, pärlstickare, skraddare, väfvare, nålmakare, hattmakare, kopparslagare, svärdfjäjare, knifsmeder, guldsmeder m.fl. yrkesidkare buro ofta, kanske oftast, tyska namn. Och tyskar möta oss till det öfvervägande flertalet bland militärbefäl och artillerister, fältskärer och barberare, apotekare, läkare och homöopater, musikanter, orgelnister och klockare o.s.v.”*

I Lyder van Fredens kämnärsräkenskaper 1517–20 finner man namnen på de skattebetalande borgarna. Många hade namn med tillfogade yrkesbenämningar av lågtyskt ursprung, som Smedt, Remmesnyder, Skraedere, Murmester, Bartsker, Möller och Bötikere. Sådana förtydligande tillnamn gick i arv och fick med tiden karaktären av släktnamn.

På bilden:

Peer Swenszen Grydestöffwer

Oluff Peerszen Skyndere

Marqwordt Remmesnydere

Hans Brabander

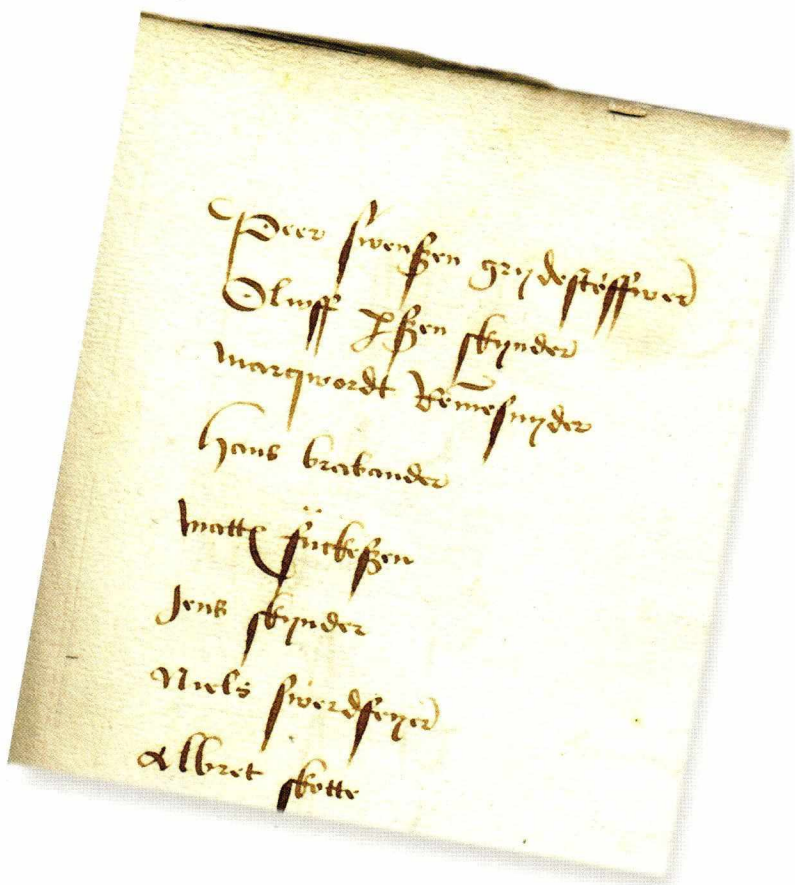
Mattes Fiickeszen

Jens Skyndere

Niels Swerdfeyere

Albret Skotte

Foto Bo O. Andersson.





### Först på plan

Tenngjutarhantverket är en av många färdigheter som kom till Norden från Tyskland, där det var känt redan på 1200-talet. De första skriftliga källor som påvisar förekomsten av tenngjutare i Malmö är från 1500-talets andra årtionde. I stadens äldsta skattelängder, från åren 1517-1519, påträffas två "kandestöffwer" jämte flera "grydestöbere". I 1519 års skattelängd kan man hitta de första namnen på i Malmö verksamma tenngjutare. Det var Niels Laursen (Niels Kandestöffwer) och Lyicke Kandestöffwer.

Malmös första myntmästare var Hans Myndel. Han efterträddes 1455 av Henrik Dringenberg, bördig från Westfalen. Han var till yrket guldsmed, men fick nu ansvaret att som kungens fogde tillse att rätt skipades samt och framför allt att bevaka konungens del i uppbörd och böter. Myntverket i Malmö var vid den här tiden det enda i hela Danmark varför det var en maktpåliggande uppgift som gavs till Dringenberg, som behöll den i hela 35 år.

I en räkenskapsbok av den från Tyskland invandrade sedermera rådmannen i Malmö Ditlev Enbeck, kan man läsa om vilka varor som importerades och exporterades samt vilka affärsförbindelser han hade vid den aktuella tiden (1521-35). Av de utländska affärsförbindelser som nämns är de flesta från Lübeck och några enstaka från Stettin, Danzig och Holland.

I sin uppsats i MALMÖ STADS HISTORIA om tiden 1500 till 1658 visar Lennart Tomner att många av inflyttarna till Malmö under dessa år var tyskar – men också att en del inflyttare kom från Sverige, Skottland och Holland. De flesta inflyttarna till staden vid den här tiden kom inte oväntat från de skånska landskapen, de danska öarna och Jylland. År 1626 var omkring en fjärdedel av de 77 borgare som detta år vann burskap i Malmö av namnen att döma av utländskt ursprung.

### Bildad klass

Att det skulle finnas en skola i varje dansk köpstad reglerades av den danska kyrkoordningen av år 1542. Undervisningsspråket var vanligtvis danska men kunde även vara tyska i städer med en stor tysk befolkning. I Malmö är sådana skolor kända redan från mitten av 1500-talet fram till 1600-talets senare decennier.

Den förste kände, i Malmö bosatte universitetsutbildade läkaren var Johannes Warwichius Versaliensis eller Johannes Warwick. Han var född i Wesel i Westfalen och drev sin läkarpraktik från den Rosenvingeska fastigheten vid Västergatan i Malmö under tiden 1577-88.

Den 4 april 1571 erhöll en viss Erasmus van der Broucke, enligt vad man tror av nederländsk börd, tillåtelse att bosätta sig i Malmö

**De äldsta skatteräkenskaperna finns i Borgerskapets i Malmö arkiv. Där kan man bl.a. finna Lyder van Fredens kämnärsräkenskaper 1517-1519 (vilka även finns utgivna i tryckt form).**

**Här finns även jordeböcker (förteckningar över stadens jordegendomar) 1625-1813 och mantalslängder 1658-1862 med bl.a. fönsterskatter, hundskatter och kortspelskatter.**

**Ditlev Enbecks regnskabsbog 1521-1535 kan man finna i Magistratens i Malmö arkiv.**

Mannen på flaskans etikett är den i Rostock 1674 födde Johan Jacob Döbelius.

Det var 1701 som den i Malmö bosatte dåvarande guvernementsmedicus i Skåne första gången kom till Ramlösa brunnspark för att smaka på det vatten han hört skulle vara så hälsobringande. Sex år senare invigde Döbelius Ramlösa Brunnsspark och en 200-årig brunnsdrickarepok inleddes. Döbelius lockade med ett vatten som sades bland annat kunna bota skörbjugg, svindel, darrande leder, njurgrus, hjärtfel, rinnande ögon samt, som det hette "kort och elak anda".

Den tidens järnhaltiga brunsvatten sipprade ut från en sandstensklippa i Ramlösaravinen.

Dagens bordsvatten från Ramlösa är fritt från järn och kalk, och det kommer från en 90 meter djup källa vid ankdammen i Ramlösaparken.

Foto Kerstin Martinsdotter.



och där inrätta och hålla apotek. Han blev med det den första till namnet kände apotekaren i staden. Det skulle dröja hela hundra år innan van der Broucke fick en efterträdare som apotekare i Malmö. Det var den skicklige Christopher Dietrich. Dietrich, av tysk börd, upphöjdes under sin tid i staden (1670-1698) till provinsialapotekare och hans allmänna duglighet gav honom även en plats som rådman i stadens styrelse.

### Malmö som kulturcentrum

Malmö utgjorde under reformationens dramatiska brytningstid ett betydelsefullt kulturellt kraftcentrum. De utländska influenser på olika områden – personliga eller på annat sätt både introducerade och implementerade – som vi i våra dagar så ofta brukar hänvisa till, var starka redan på medeltiden. Således var flera av den danska reformationsrörelsens ledande personligheter då verksamma vid stadens latinskola, som man planerade att bygga ut till ett lutherskt prästgymnasium.

En av de som gått i latinskolan var Claus Mortensen, kallad Malmös reformator. Han var född i Malmö 1499 och av tysk börd. Efter avslutad skolgång i staden studerade han vid domskolan i Lund. 1524 blev han prästvigd och for därefter till Köpenhamn för vidare studier vid universitetet. Där kom han i kontakt med reformationsrörelsen och fick tillstånd att predika i Vor Frue Kirke. Efter att av Själlands biskop ha förbjudits att fortsätta sin predikoverksamhet där återvände Mortensen hem till Malmö för att predika den nya läran.

Uppväxt i ett hantverkarhem och förtrogen med det språk, som talades i hantverks- och gesällkretsar, samlade han stora skaror och lärde dem sjunga psalmer. De psalmerna samlade han 1528 i Malmö-psalmboken. Mortensen skapade också, efter den tyske i S:t Petri verksamma prästen Joachim Slüter, en Malmömessa som trycktes 1529. Samma år hade reformationsrörelsen nått så stor omfattning, att Claus Mortensen begärde att få predika i S:t Petri kyrka. Med stöd av borgmästare Jörgen Kock samt borgare och hantverkare i Malmö kunde han slutföra sitt verk i reformationens tjänst.

Hans namn finns idag uppsatt på den plats där han bodde från 1539 fram till sin död 1575, Baltzarsgatan 24a.

### Försvenskningar

När Skåne blev svenskt 1658, bodde ett årtiotal tyska köpmän och hantverkare med sina familjer,





totalt omfattade de cirka 200 personer, i Malmö. Till den gruppen hörde bland annat Rutger von Ascheberg, som under åren 1680-93 var generalguvernör, generalguvernmentfiskal Georg Donnert och militiefiskal Mikael Philip Breuer. En av stadens borgmästare, Sigismund Aschenborn, var också av tysk börd.

Nära nog samtliga huvudmän för de tyska familjerna var högre tjänstemän, affärsmän eller hantverkare. Bland de tyskbördiga köpmännen fanns några av de förnämsta borgarna i staden: Peter Hegardt, Johan von Vörden, Christian Brun, Jochum Wassmundt och David Kröger. Till den tyska gruppen hörde även bland annat en lärare, en apotekare samt en stor grupp hantverkare och yrkesarbetare.

I 1600-talsamhällets produktionssystem spelade den utländska arbetskraften en viktig roll. I Karl X Gustavs fullmakt för burggreven Lars Broman uppmanades denne att vårda sig om näringslivets utveckling och se till att *”staden så med inländske som med främmande borgare väl besatt varder”*. Under 1680-talet ökade antalet tyskar inom den bofasta befolkningen i Malmö.

I en förteckning från 1683 över *”sess- und wohnhaften Teutschen Nation in Malmö”* har 51 personer nyregistrerats. Enligt en förteckning från 1689 fanns det då 96 yrkesmän av tysk extraktion i staden. Bland dem var hantverkarna, 57 stycken och fördelade på ett trettio-tal yrken, i majoritet. Med en befolkning i Malmö som vid den här tiden uppgick till omkring 3 000 personer utgjorde det tyska inslaget 10-15 procent.

### Värvade utländska soldater

Ytterligare en grupp tyskar som uppehöll sig i Malmö var de värvade soldater som ingick i Malmö garnison. Den kom till omedelbart efter det att Skåne blivit svenskt. Vid ungefär samma tid inleddes arbetet med att förvandla de föråldrade försvarsverken kring Malmö till en toppmodern fästningsanläggning. Detta enorma byggnadsföretag leddes av fästningsbyggaren Erik Dahlberg, som tjänstgjorde som kommandant i Malmö 1669-1674. De idéer inom befästningskonsten som var vägledande i hans arbete var framför allt hämtade från franska och nederländska förebilder.

Den svenska regeringen med Magnus Gabriel De la Gardie som rikskansler ägnade stor uppmärksamhet åt Malmö-garnisonens nationella sammansättning. Det ansågs exempelvis inte tillrådligt att låta utländska värvade soldater utgöra en alltför stor del av en garnison eftersom man ansåg att man inte kunde lita på dem lika mycket som på ”nationalfolket”.

De utländska soldaterna var också dyrare i drift än de inhemska.

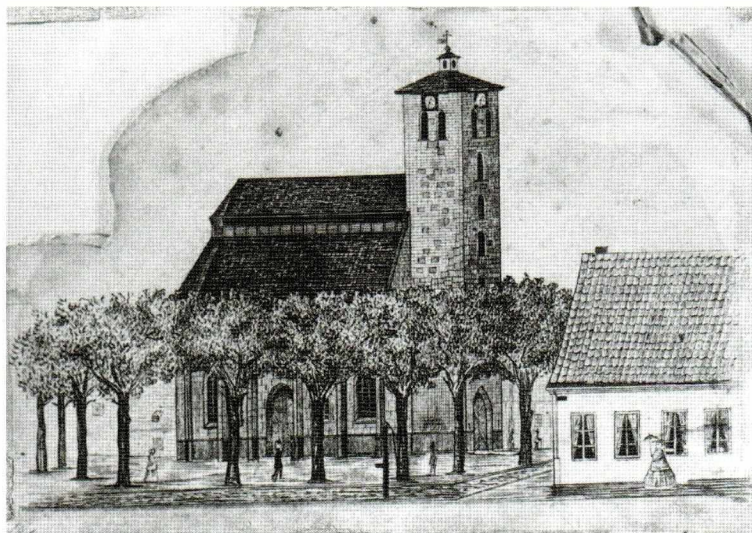


Den värvade soldaten fick 3 daler silvermynt i månads sold, den svenske fick nöja sig med 2 1/4. När det blev aktuellt att skära ned garnisonsstyrkan, valde man därför att i första hand göra sig av med *”de främmande gemena, och ibland dem helst polackerna”*.

Således skrev Magistraten i Malmö 1670 till landshövdingen och begärde, att de *”hellre skulle med national och mindre tyska soldater vara belagde”*. Brevet kan ha haft sin upprinnelse i att ett sextiotal uppretade tyska soldater rumsterat om i staden – *”med bagarbodars skövlande, bislags nedrivande och annat elakt”*, enligt kommandanten Erik Dahlberg – då de inte fått ut sin lön.

### Tyska kyrkan i Malmö

Den i Malmö permanent bosatta tyska gruppen anhöll i mars 1683 hos den svenske konungen om att få bygga en tysk kyrka i staden. Kungen, Karl XI, gav den 19 mars samma år tyskarna sitt nådiga tillstånd att bilda en egen exterritorial församling med hänvisning till att den var *”nödig befunnen och därigenom locka tyska hantverkare och handelsmän till orten och kvarbehålla de som redan där vore”*. I samband med tillståndet beviljade kungen 500 daler silvermynt till bygget. Efter en del ekonomiska bekymmer färdigställdes kyrkan 1688, men den slutliga invigningen ägde rum först fem år senare och förrättades då på tyska av biskop Christian Papke i Lund.



1693 invigdes den tyska kyrkan. Karl XI var kungen som gav tillståndet och kyrkan kallades därför Caroli kyrka. En sten med Karl XI:s namnchiffer sattes upp över norra portalen. Kyrktornet uppfördes först 1707. Enligt Herman Schlyters artikel i *Elbogen* 1983 var kyrkan så stabilt byggd att den 1879 måste sprängas bort när man fattat beslut om att bygga en helt ny kyrka i Caroli församling. Kyrkostämman ansåg att den gamla kyrkan saknade *”allt antiqvariskt värde”*.

Tyskarnas kyrka i Malmö kallades Caroli kyrka och blev den andra kyrkan i staden. Under sina första decennier fungerade den uteslutande som en församling för stadens tyskfödda och deras familjer.

Församlingens första kyrkoherde var Salomon Rummel, som 1684 av generalguvernören Rutger von Ascheberg kallades till försam-



lingen. Rummel kallade sin kyrka för Caroliner Kirche. Predikningarna hölls på tyska. Caroli församlings förste klockare var tysken Niclas Hardnack. Han ledde också den tyska skriv- och räkneskola, som fungerade som tyska församlingens egen skola.

Under 1700-talet minskade antalet tyska invånare i Malmö starkt. Av den anledningen övergick man år 1778 till att hålla gudstjänsterna i Caroli kyrka omväxlande på tyska och svenska. Det innebar att ”*när den ena heligdagars predikas tysk högmässa och svensk aftonsång*”, skulle på den följande söndagen högmässan vara svensk och aftonsången tysk.

Den 18 mars 1812 blev Caroli församling territoriell och svensk. 1831 beslutade man att högmässan i Caroli skulle hållas på svenska och aftonsången på tyska. På 1860-talet slutade man helt och hållet att ge gudstjänster på tyska, och 1879 revs Caroli kyrka.

### ”Mormonhopen”

Det var även nya idéer som invandrade till och fick fäste hos den bofasta befolkningen i staden vid den här tiden. En sådan idéströmning var mormonismen. Till Malmö kom den via Köpenhamn i början av 1850-talet och den lyckades tämligen omgående bita sig fast i de dåvarande fattigkvarteren i Caroli församling. Där fick den en relativt stor utbredning, och den lyckades hålla sig vid liv en bit in på nästa sekel.

I husförhörslängden för Caroli församling har prästen om arbetskarlen Lars Larsson skrivit: ”*Mormon, tilltalad 1855 23/8 vid Bara Häradsrätt för obehörigt utdelande av Nattvarden.*” Samme Larsson finns med på den av vice pastor Ephraim Bager i april 1856 uppgjorda förteckningen, som innehåller namnen på 55 mormoner – ”*döpta, verkliga medlemmar av mormonsecten*” – i församlingen. Erik Angelin, kyrkoherde i församlingen, meddelade högvördiga domkapitlet i en redogörelse i juli 1857, att trots emigration till Amerika ”*mormonhopen förökas beständigt med personer både från staden och landet, och sedan den världsliga makten inte en gång på anmälan gjort något allvar med att skingra mormonsammankomsterna, så möta de prästerskapets tillrättavisningar med hän och försmädelse*”.

### Judar i Malmö

Vid sidan av tyskar och danskar hör judarna till den äldsta invandrargruppen i Malmö. De första judarna i Malmö kom från Polen och bosatte sig fast i staden 1860. Att de inte bosatt sig här tidigare berodde på att judar fram till 1854 endast fått bosätta sig i Stockholm, Norrköping, Göteborg och Karlskrona. Från 1860 fick judarna fritt välja bostadsort i landet. 1870 fanns det 72 judiska familjer i Malmö,

**Under Övriga längder GV kan man i Caroli församlingsarkiv bl. a. finna en längd över gravställen i Caroli kyrka från slutet av 1600-talet, d.v.s. från den gamla nu rivna kyrkan. Räkenskaper för kollekt är en annan spännande serie med handlingar som finns 1679-1819, 1878-1948. Berättelse av kyrkoherde S. Rummel om tyska kyrkans invigning 1693 finns i den första Födelse- och dopboken.**



Meyer Zadig rekryterades från Hamburg som verkmästare till Hanson & Sewans tvålfabrik 1863. Bara några år senare startade Zadig tillsammans med sönerna sin egen tvålfabrik. 1871 köpte man tomten vid Stora Nygatan 63 och byggde där fabrik och bostad. I tvålfabriken tillverkade man tvål, parfym, bläck m.m. På denna odaterade bild från fabriken ser man hur personalen tappar upp olika vätskor i flaskor.

inalles omkring 200 personer.

De flesta av de judar som bosatte sig i Malmö var hantverkare och affärsmän. De hade både förbindelser och kapital och kunde på så sätt etablera sig i staden som småföretagare och affärsidkare.

Judarna som kom till Malmö bosatte sig ganska samlat i den södra delen av staden; vid Engelbrektsgatan, Södra Promenaden, Rör-sjögatan och Stora Nygatan. De ryska judar som invandrade i början av 1900-talet bodde i några kvarter kring Möllevångstorget.

Om judarnas tidiga bosättning i Malmö skriver Walter Siegel i samband med Mosaiska församlingens 75-årsjubileum:

*”Därmed är givetvis inte sagt att dessa kvarter bildat något slags ghetto, men nära hälften av alla judar i Malmö voro mantalsskrivna där. I dessa områden lågo också de olika förhyrda gudstjänstlokalerna.”*

Under mellankrigstiden var judarna en av de största invandrar-grupperna i Malmö. Under det andra världskrigets sista år kom ett par tusen danska judar till Malmö för att bli kvar under några år. I oktober 1943 inrättades en speciell organisation, Dansk-Svensk Flygningstjänste, för att ombesörja den livliga flyktingtrafiken från Danmark. En del av de judar som 1945 räddades över till Sverige från koncentrationslägren genom den s.k. Bernadotteaktionen, stannade



kvar i Malmö. Huvudparten av dem torde ha haft sitt ursprung i Polen. Under åren 1940-1946 ökade den Mosaiska församlingens i Malmö medlemsantal från 408 till 863.

En polack som kom till Malmö i juli 1945 var Jan Oleszczuk. Han hade tillbringat hela kriget i koncentrationsläger, och kom mycket svårt medtagen till Sverige med en Röda Kors-transport. I en intervju i december 2002 berättar Jan, nu med sitt efternamn försvenskat till Oltanius, som sedermera bosatte sig i Helsingborg och där tagit på sig att vårda sina avlidna kamraters minne:

*”Många av de polacker som kom till Sverige under tiden direkt efter andra världskriget dog efter bara en kort tid här. Ett 50-tal av dem fick en gemensam och anonym grav på Pålsjö kyrkogård utanför Helsingborg. Efter en insamling bland oss polacker fick graven till slut ett kors. 40 år senare sattes en minnesplatta upp genom det polska konsulatets i Malmö försorg, och det avtäcktes av en representant för Röda Korset.”*

### Sekelskiftesvandrare

År 1890 är det första år som den offentliga statistiken för Malmö särredovisar antalet utländska medborgare bosatta i staden. Av Malmös totalt 48 504 invånare vid årsskiftet 1890/91 var endast 174 utländska medborgare. Den största gruppen var danskar (96 individer), näst störst var den tyska gruppen (41) och den tredje största var judar (25) med Polen och Ryssland som födelseland. Gruppen ”utlandsfödda” i staden var däremot desto större. År 1890 uppgick den till 1 057, tio år senare till 1 535. Det var en grupp som mer än väl räckte till som underlag för att kunna bilda föreningar som exempelvis ”Dan” och ”Deutscher Verein”.

Majoriteten av de utlandsfödda i staden vid den här tiden var affärsmän, tekniker och verkmästare. Några namn kan nämnas som Edward Engeström, August Schmitz, Carl Cloetta, Emil Mazetti-Nissen, Anton Seiersen och Fritz Kürzel. Till dem kan bland många andra läggas de båda italienska stuckatörerna Pietro Augustini och Ferdinand Domenico Notini. Den förstnämnde hade etablerat sig i Malmö redan 1872, den andre kom till staden 1888. Till dem sällade sig sedan Edwin Notini, som öppnade verkstad på Stora Nygatan 27. Det var gyllene tider för stuckatörerna när de rikt dekorerade sekelskifteshusen uppfördes i Södra Förstaden, Rörsjöstaden och inne i Gamla staden.

Till de mer kända byggnaderna som Notini utsmyckat hör Cederholmska huset på Östergatan, ”Skånepalatset” i hörnet av Hamngatan och Norra Vallgatan, Sockerbolagets hus samt Kungsparken. Notini var även verksam på Baltiska utställningen och han hann även med att ha folk i lära för att med tiden utbilda en svensk



*M. Zadigs tvättpulver med violdoft började tillverkas i slutet av 1800-talet och intog länge "det främsta rummet bland tvättmedel åtminstone i Södra Sverige", enligt en artikel av Meyer Zadigs barnbarn Viggo Zadig.*

generation av stuckatörer.

Sedan sekelskiftet 1900 har antalet invandrare i Malmö ökat succesivt. Undantaget är en nedgång under cirka tio år från 1920 och framåt. Under 1930-talet steg invandringen förmodligen igen för att från 1939 fram till krigsslutet vara ganska omfattande.

### Efterkrigsinvandringen

Under perioden 1945-51 riktades efterfrågan i Malmö på okvalificerad arbetskraft mot kvinnorna och de politiska flyktingarna. En majoritet av de senare fick anställning inom textil- och konfektionsindustrin eftersom det vid den här tiden dels förelåg en stor brist på arbetskraft inom branschen, dels inte krävdes någon särskild yrkesutbildning. Mer än hälften av alla förvärvsarbetande utomnordiska kvinnor i Malmö arbetade 1948 inom textil och konfektion.

För att rekrytera arbetskraft till Sverige gjordes ibland direkta rekryteringar, "kollektiva transfereringar" benämnda, i samarbete med berörda myndigheter. 1947 och 1948 överfördes ett stort antal hembiträden från Danmark till Sverige. Statens Arbetsmarknads-kommission träffade 1947 ett avtal om överföring av arbetskraft till Sverige. Med början samma år kom ett 70-tal erfarna italienska varvsarbetare till Kockums. En av dem, Sergio, berättade 30 år senare i en intervju hur det var att komma till Malmö:

*"Vi blev avlusade, eller desinficerade som det hette, fick lämna ifrån oss våra kläder som brändes och blev sedan kollektivt badade. Männerna fick gå till höger och kvinnorna till vänster. I det rum där vi blev badade var det en kvinnlig baderska. Mina kamrater vågade först inte gå in och visa sig nakna för henne, men jag gick före och snart kom de andra efter. När jag tvättat mig kom baderskan och spolade kallt vatten på mig. Jag blev fly förbannad! Lyfte upp tanten och ställde in henne i duschen med kläder och allt. Det blev en väldig uppståndelse."*

Under den här tiden förelåg även en kraftig efterfrågan på hembiträden. Det ledde till att ett stort antal ogifta tyska kvinnor invandrade till Malmö. Vid en genomgång av inflyttningslängderna för S:t Petri, Limhamns och Slottstadens församling med avseende på anställda tyska kvinnor för åren 1954-55 och 1958-59 fann Aniko Wolf (TYSKA HEMBITRÄDEN I DET SVENSKA FOLKHEMMET) 69, 63, 26 och 22 tyskor i respektive församling.

Sammanfattningsvis gäller för invandringen under perioden 1946-58 att den till sin övervägande del bestod av välutbildade yrkesarbetare som kunde gå direkt in i produktionen. Merparten av dessa invandrade yrkesarbetare kom från dåvarande Västtyskland, Italien och Danmark eftersom industrins omställningsproblem var stora i de länderna tiden närmast efter kriget.



### Oerfaren arbetskraft

Invandringen till Malmö från sent 1950 -tal till tidigt 1970 -tal utgjordes främst av arbetare som inte hade någon yrkesutbildning eller tidigare erfarenhet av industriarbete. Invandrarna kom att spela en stor roll i den omfattande rationaliseringen och avindustrialiseringen av svensk industri under den här tiden. I den här invandringsströmmen var sydeuropéer i klar majoritet.

Jugoslaverna i Malmö är ett mycket tydligt exempel på den trenden. 1958 var 52 jugoslaviska medborgare bosatta i Malmö, motsvarande tal tio år senare var 2 780 med en topp i invandringen 1964 och 1965.



*Carlo Zlobec, talk och personalman för "utländsk arbetskraft" vid Kockums, informerar en grupp nyanställda jugoslaver. En stor invandringsvåg av jugoslaver till Malmö började 1964 och pågick till 1972. 1960 bodde ca 200 jugoslaver i staden. Tio år senare var det 5 700.*

Kockums i Malmö är ett bra exempel på de förändringsprocesser som generellt var på gång inom industrin. Under 1940 - och 1950 -talet rekryterade företaget främst välutbildade arbetare som kunde gå direkt in i produktionen från länder som Västtyskland och Italien. I början av 1950 -talet inrättade Kockums speciella rekryteringskontor i bland annat Hamburg. När företaget mot slutet av 1950 -talet och under första hälften av 1960 -talet åter behövde gå utomlands för att rekrytera arbetskraft ansågs underlaget i företagets traditionella rekryteringsområden otillräckligt. Det gjorde att företaget istället sökte sig till framför allt Jugoslavien och Portugal. Till en början rekryterade man där färdigutbildade yrkesarbetare som kunde gå direkt in i produktionen. Efter hand förändrades emellertid värningspolitiken. I ökad grad anställde Kockums istället invandrare med ingen eller mycket begränsad yrkesutbildning. Väl i Sverige placerades de i snabbkurser där de exempelvis utbildades till varvssvetsare

på sex veckor. Om det finns en hel del att hämta i Kockums arkiv på Malmö stadsarkiv.

När den utomnordiska arbetskraftsinvandringen i princip stoppades 1967 fick företagen istället förlita sig på nordisk arbetskraft. När behovet av den var uttömt kom istället flyktingarna och anknyningsfallen att stå för den helt dominerande invandringen till Malmö. Med det blev invandringen inte längre en ekonomisk utan främst en politisk företeelse, inte minst i den kommunala politiken.

### **Bortastaden**

Den som i Malmö stadsarkiv söker efter ett specifikt invandrararkiv ska finna det i Invandrarförvaltningens arkiv. Det innehåller protokoll, utredningar, ansökningshandlingar och skrivelser till och från det nybildade kommunala organ som i olika skepnader – Informationstjänst för utländska medborgare, Immigrant Service, Malmö invandrarbyrå, Malmö invandrarförvaltning – under tiden 1968-1997 hade i uppgift att sörja för invandrarnas väl och ve samt, under sina sista femton år, svara för kommunens flyktingmottagande.

Med utgångspunkt från materialet i Malmö stadsarkiv kompletterat med intervjuer med flertalet av cheferna genom åren, har jag skrivit boken BORTASTADEN. Den innehåller en närgenomgång av arkivet för att undersöka hur invandrare som bott i Malmö under den aktuella tiden blivit föremål för kommunens insatser på tjänstemannaplanet, på ett politiskt plan genom den 1972 skapade Invandrarnämnden och genom invandrarnas egen representation genom det 1973 inrättade Invandrarrådet.

Den nästan enda historia om invandrarna i Malmö som var möjlig att skriva med utgångspunkt från Invandrarförvaltningens arkiv handlade om minoriteten som på olika sätt blev föremål för majoritetens, d.v.s. kommunens och i dess förlängning statens ageranden och brist på sådana. Minoriteten kommer i en mycket begränsad utsträckning själv till tals i materialet. Det enda undantaget är de verksamhetsberättelser från olika invandrarföreningar som måste skickas in i samband med att man sökte verksamhetsbidrag. Ur dessa berättelser kan man utläsa vad respektive förening hade för verksamhet det aktuella året.

Avslutningsvis kan man undra: Är det bara majoriteten som definierar, färgar och formar minoriteternas i arkiven bevarade historia eller finns det glipor och andningshål även för fåtalets egen historia i handlingarna?



## Källor

*Borgerskapet i Malmö*

Kämnärsräkenskaper.Huvudserie Gla:1

*Malmö invandrarförvaltning*

Protokoll

Verksamhetsberättelser

Ansökningar om verksamhetsbidrag från invandrarföreningar

*Zadigs arkiv*

Övriga handlingar ÖI:2

Trycksaker ÖII:3

## Litteratur

Andersson, Helge "Mormonismen i Malmö under 1800-talet". *Årsskrift – Malmö fornminnesförening*. Malmö, 1958, s. 96-125.

Gröné, Otto "De första universitetsutbildade Malmöläkarna. Del I". *Årsskrift – Malmö fornminnesförening*. Malmö, 1953, s. 5-56.

Gröné, Otto "Från 1500-talets bardskärer till den siste stadskirurgen i Malmö". *Årsskrift – Malmö fornminnesförening*. Malmö, 1955, s. 50-86.

*Invandrarbarn i Malmö*. Faria, Filipe m.fl. Stockholm, 1984.

Isberg, Anders Ulrik *Malmö stads krönikebok. Del 3*. Malmö, 1913.

Järtelius, Arne *Bortastaden – kommunalt invandarmottagande i Malmö 1966-1997*. Malmö, 2000.

Järtelius, Arne *Drömmen om Sverige – italienare i Västerås 1947-1987*. Västerås, 1987.

*Malmö stads historia. Del 1-8*. Huvudredaktör: Bjurling, Oscar. Malmö, 1971-1994.

*Mosaiska församlingen i Malmö 100 år – 1871-1971*. Red.: Rubenstein, Harry. Malmö, 1971.

Munck af Rosenschöld, Th. "Stadsstyrelse och domstolsväsende i Malmö – en historisk översikt". *Årsskrift – Malmö fornminnesförening*. Malmö, 1955, s. 7-36.

Schlyter, Herman "Caroli församlings historia. Del 1. Tysktiden 1683-1812". *Elbogen – Malmö fornminnesförenings tidsskrift*. Malmö, 1983, s. 49-73.

Schlyter, Herman "Caroli församlings historia. Del 2. Svensktiden 1812-1948". *Elbogen – Malmö fornminnesförenings tidsskrift*. Malmö, 1983, 81-104.

Siegel, Walter *Mosaiska församlingen i Malmö 75 år, 1871-1946 – en minnesskrift efter manuskript av Walter Siegel*. Malmö, 1946.

Swedner, Harald *Invandrare i Malmö – utdrag ur forskningsrapport från Invandrarutredningen*. Stockholm, 1974.

Wolf, Aniko *Tyska hembiträden i det svenska folkhemmet – tyska hembiträden i Malmö 1954-55 och 1958-59*. D-uppsats på historiska institutionen vid Lunds universitet.

Zadig, Viggo "Kring en gammal firma". *Årsskrift – Malmö fornminnesförening*. Malmö, 1953, s. 98-122.



### Perukmakarna Ströberg

Ett hantverkaröde man kan hitta i källorna handlar om perukmakarfamiljen Ströberg. Arvid Jönsson Ströberg söker burskap som perukmakare i Malmö 1724. Hans mästarprov består av en så kallad allongeperuk. Enligt Rådhusrättens handlingar anklagar han 1726 advokaten Carl Herslow för att ha överfallit honom. Femton år senare klagar han över att det har bosatt sig tre perukmakare i Lund, vilket försämrar maknaden i Malmö. 1760 ansöker perukmakarämbetet om tillstånd för några gamla kvinnor att få gå ut på landet och byta till sig hår för tillverkning av peruker.

Arvid Jönsson Ströbergs hustru heter Sofia Brun. Tillsammans har de minst sju barn varav tre blir perukmakare. Den mest framgångsrike är sonen Carl Gustaf Ströberg som 1763 blir förordnad till ålderman i perukmakarämbetet. 1767 blir han åtalad för att han ej velat gå med kollektlåven i Petri kyrka. 1773 får han kungligt privilegium för att driva en puderfabrik.

De tre bröderna Ströberg som arbetar som perukmakare bor tillsammans i huset nr 332 på Adelgatan. Huset kallas Katrine Hattemagers hus och kan förutom på bilden nedan även ses på s. 23. Huset köpte fadern 1737. Den siste överlevande brodern skänker 1803 huset till herr "tolagscasseuren" Peter Giese, under villkor att han och hustrun får bo kvar under sin livstid.

**Fakta framtaget av  
arkivassistent  
Staffan  
Gudmundsson.**



*Katrine Hattemagers hus.*



## Glömskans fiende

Stadsarkivet och minnet av Malmö hantverkare

”*Historia är inte vad du tror. Det är det du kan komma ihåg.*” Dessa ord, som står i inledningen till den lilla historieklassikern 1066 AND ALL THAT (som enligt förordet innehåller all engelsk historia som går att komma ihåg), rymmer en djupare visdom. För historia finns inte. Nuet är en punkt i tiden som ständigt rusar framåt mot en okänd framtid, hela tiden lämnande det förflutna bakom sig. Tillbaka dit kan vi aldrig komma. Historien *har* funnits, den *finns* inte. Att vi kan veta något om det som inte finns beror förstås på att spåren av det förflutna finns kvar i nuet. Våra egna minnen är det mest omedelbart tillgängliga spåret till vårt eget förflutna. Andras minnen av det förflutna kan bli tillgängliga för oss genom muntliga eller skriftliga berättelser. Men minnet förbleknar, bärarna dör och till sist tystnar också de berättelser som förmedlats från gammal till ung. Det förflutna finns emellertid inte bara kvar genom minnen utan också genom våra fysiska omgivningar. Föremål och byggnader finns kvar från gårdagen och landskapet vi ser omkring oss är avlagrad historia. Men tidens tand biter även på de fysiska föremålen. Fälten växer igen och byggnaderna vittrar. Allt mer av det förflutna lämnas åt glömskan. Det vi kan minnas är det som blir kvar när tiden har gjort sitt arbete och utplånat det mesta av spåren av det som en gång varit.

För att motarbeta glömskan och skapa minnen kan historikern använda allt som finns kvar av det förflutna, givetvis också muntliga minnen och föremål. Men av tradition har historiker främst sysslat med det skriftliga material som finns kvar från det förflutna. Arkiven har sina rötter i institutioners och personers behov av att spara handlingar framförallt för att kunna stödja rättsanspråk. Många av handlingarna från nordisk medeltid behandlar egendomstransaktioner. Det gällde att kunna bevisa sin äganderätt. Kungarna behövde spara sina dokument för att veta vad de beslutat, vad de skänkt bort och vilka privilegier de beviljat. Början till ett riksarkiv skapas runt det kungliga kansliet. Malmö stadsarkiv börjar med Malmö stads behov av att spara privilegiebrev och andra handlingar som gav staden rättigheter. Glömskan måste besegras så att rättigheter kunde hävdas. Efterhand blir de sparade handlingarna allt fler och fler. Domböckerna blir allt utförligare, skattelängder och räkenskaper samlas på hyllorna, med expanderande verksamhet blir handlingarna till sist oöverskådligt många. Om arkiven länge fanns av praktiska skäl, för att de fyllde en funktion i stadens administration, så har deras roll som värnare av det förflutna, som glömskans fiende med

åren blivit allt mer central. Arkiven har blivit den plats där minnet av det förflutna kan skapas. Det är förvisso inte den enda platsen. Tryckt material finns på biblioteken och kan för många historiker vara viktigare än det otryckta källmaterialet, men särskilt för den äldre historien är arkiven oundgängliga.

När jag för nu mer än tjugo år sen började utforska hantverkarnas historia i Malmö blev Stadsarkivet min viktigaste arbetsplats under flera år. Då hade arkivet ännu sina lokaler i det gamla riksbankshuset vid S:t Petri kyrka. Som arkivbyggnad var den säkert katastrofal, mängder av små utrymmen var belamrade med hyllor. Hiss saknades och handlingarna fick bäras i trapporna, oftast i en smal spiraltrappa. För mig som forskare var arkivet dock närmast ett paradiset. Jag förmodar att den dåvarande stadsarkivarien Lennart Tomner gav mig tillstånd att fritt vandra runt bland husets alla arkivalier för att inte belasta personalens ryggar med de flera decimeter tjocka och många kilo tunga volymer jag ville ha upp från de djupaste källarvalven. Jag kunde alltså gå och rota i handlingarna och hitta överraskande saker på ett sätt som forskaren sällan kan göra, hänvisad som man oftast är till att beställa fram volymer efter tämligen torftiga arkivförteckningar.

Vilka spår finns det då av hantverkare i Malmö stadsarkiv? Hur kan minnen av dem skapas? För arkivet *är* inte minnet. Handlingarna som står uppradade på hyllorna talar inte själva. Historikern måste få källorna att ”tala”, ställa frågor till dem och med hjälp av sina metodiska och teoretiska färdigheter ställa samman bilder av det förflutna. Och är man intresserad av de många människor som inte utmärkt sig på något särskilt sätt i politik, ekonomi och kultur, så inser man snart hur lite av ett människoliv som lämnat spår efter sig.

### Skråarkiv

Fram till 1847 var hantverket i Sverige reglerat av det som kommit att kallas skråsystemet. I princip skulle hantverk bara utövas i städerna. De självständiga yrkesutövarna skulle sammanslutas i skråämbeten som hade monopol på att tillverka yrkets produkter. Ämbetet vakade över detta monopol, men övervakade också utbildningsgången i yrket. När skråämbetena upphävdes sades inget om vad som skulle hända med ämbetenas handlingar och föremål. De betraktades tydligen som de sista medlemmarnas privata egendom som de kunde hantera efter gottfinnande. En del skingrades men mycket blev kvar och kunde samlas in mot slutet av 1800-talet när museerna började intressera sig för det samhälle som försvunnit eller som höll på att



försvinna. Därför finns en stor mängd skråarkiv från hela landet på Nordiska museet i Stockholm. Från Malmö finns där handlingar både från skomakare och klensmeder. Men det mesta av Malmö-materialet hamnade på Malmö Museer varifrån arkivhandlingarna lämnats vidare till Stadsarkivet. Föremålen finns dock kvar på Museet, där en del av dem kan beskådas i den permanenta utställningen om stadens historia.

I Malmö stadsarkiv återfinns alltså ett rikt urval av skråhandlingar i en särskild samling Skråarkiv. Här finns förutom de gamla ämbetenas handlingar också en del privata handlingar från hantverkare som i olika sammanhang skänkts till arkivet (eller museet). Vad kan man då använda skråarkiven till? Den viktigaste handlingen i skråarkivet är protokollet där mästarnas regelbundna möten finns redovisade. Ofta är anteckningarna torftiga. De berättar om vem som var närvarande och vilka avgifter de betalade. Här antecknades – om man inte hade en särskild in- och utskrivningsbok – när lärlingarna antogs i lära och när de skrevs ut efter ”uthärdad” lärotid. Här kan vi läsa om de gesäller som ansökte om att bli upptagna som mästare i ämbetet, om ämbetets hållning till deras ansökningar och deras granskning av mästarprovet. Det mesta som finns i dessa protokoll är rutin. Intressantast blir de när någon gång en konflikt har uppstått mellan mästare eller mellan mästarna och deras arbetare. Sådana fall skulle regleras av ämbetet som domstol. Här kan vi få interiörer från verkstäderna när lärlingar begär att få slippa läran på grund av missförhållanden, när gesäller klagar över att de blivit slagna av mästarna eller när mästare klagar över gesäller som tagit ledigt utan lov. Har man tur kan man här få inblickar i företeelser som bröt mot skråordningens regelverk.

I gördelmakarämbetets protokoll från sent 1700-tal och tidigt 1800-tal kan man till exempel följa den långvariga konflikten runt gördelmakaren Frans Johan Hardtmans verkstad, mot vilken gesällerna under flera år försökte genomföra en bojkott. Skråarkiven kan också innehålla räkenskaper och andra handlingar. Räkenskaperna kan ge en fyllig bild av ämbetets verksamhet. Finns bevarade brev kan man där se att en hel del av ämbetets verksamhet aldrig hamnade i protokollen.

Skråarkiven är givetvis en viktig källa för den som vill studera hantverket. Här kan vi följa namnen på lärlingar och nyblivna gesäller. Här lär vi oss vem som blev mästare och vem som var medlem i de olika ämbetena. I gynnsamma fall kan handlingar ge en bredare bild av verksamheten och har man tur ger konflikter spännande ögonblicksbilder av de inre förhållandena. Men mycket av det som gjordes i ämbetet har knappast lämnat några spår. Kom mästarna

**Skråarkiven består bl.a. av Bagarelagens, Färjemanslagets, Guldsmedsämhetets, Sadelmakareämbetets, Skomakaregesällernas, Smedgesällernas, Snickareämbetets, Timmermansämbetets, Tunnbindareämbetets arkiv samt ytterligare 13 arkiv. De äldsta skråhandlingarna finns i Bagarelagens arkiv och består av protokoll från 1552.**

**Mantalslängder finns i Borgerskapets i Malmö arkiv 1658-1862. Serien fortsätter sedan i Uppbördsverkets arkiv 1863-1946. Mantalsuppgifterna som är det skriftliga underlaget till längderna startar i Borgerskapets arkiv 1817 och fortsätter i Uppbördsverkets arkiv fram till 1938. Under 1900-talet finns dock mantalsuppgifterna inte i sin helhet för alla åren. I mantalsuppgifterna skulle arbetsgivarna uppge de anställdas namn och fastighetsägarnas hyresintäkter. En version av mantalslängderna och mantalsuppgifterna ingår också i Kammararkivet på Riksarkivet.**

överens om priser? Kom de överens om lönesättningen? Fungerade ämbetet, som ofta antagits, som en ekonomisk kartell? Om detta får vi inte veta mycket, särskilt eftersom sådana överenskommelser skulle ha varit olagliga. Och vad pratade mästarna om när de rökte sina pipor efter ämbetsmötena? Tiden har farit fram och lämnat det mesta av detta åt glömskan.

### Beskattningsmaterial

Men vi måste söka fler spår efter hantverkarna i andra material. Sedan flera hundra år finns stora mängder material bevarat som har att göra med beskattningen. Staten måste hålla ordning på invånarna för att kunna beskatta dem på ett effektivt sätt. Alltsedan 1600-talet skulle den svenska befolkningen mantalsskrivas i slutet av varje år. Under den följande våren pågick taxeringen, upprättandet av de många olika skattelängderna, uppbördsböcker och avkortningslängder där det antecknades när någon inte kunde betala sina skatter. Resultatet blev en stor mängd material bara för en stad som Malmö. Detta material från beskattningen ger ett stort antal upplysningar om stadens befolkning, utförligare ju längre fram i tiden vi kommer. Mantalslängderna ger en överblick över hela stadens befolkning. De använda titlarna ger en viss uppfattning om hur hushållen försörjde sig. Man kan få en bild av hur många gesäller, lärlingar, pigor och drängar som fanns i mästarnas hushåll. Under det tidiga 1800-talet ger fastighetstaxeringslängderna uppgifter om innehav av fastighet och jord. De ger en ungefärlig bild av fastigheternas relativa värde. Skattematerialet ger en bild av den ekonomiska skiktningen bland hantverkarna. Någon inkomstskatt fanns visserligen ännu inte, men stadens skatter fördelades mellan borgarna i ungefärligt förhållande till ekonomisk bärkraft. Varje borgare tilldelades ett fördelningstal, i Malmö kallat skillingtal, som låg till grund för hur stora belopp de betalade av de skilda stadsskatterna. Till staten betalade hantverkarna skatt för sin rörelse, också den tänkt att i någon mån spegla rörelsens ekonomiska bärkraft.

Taxeringsmaterialet är besvärligt och osäkert. Taxeringen gjordes av ett särskilt utskott av borgare vars personkännedom skulle borga för att taxeringen blev rimligt rättvis. Man kan förstå att det var en grannlaga uppgift att bedöma ekonomisk bärkraft. Ansåg sig någon för högt taxerad har de säkert klagat, den som kom billigt undan höjde knappast sin röst. Några djupare insikter i de olika borgarnas ekonomi har man knappast haft. En ungefärlig bild av skiftande ekonomiska villkor vid en given tidpunkt ger skattematerialet säkerligen. Mer tveksamt är i vilken utsträckning det går att använda för att göra jämförelser över tid.



### Garvaren Henric Jacob Bertrand

Arkivkällorna berättar också om garvaren Henric Jacob Bertrand som är invandrad från Tyskland. Han arbetar som garvargesäll och gifter sig 1726 med garvaren Tomas Johansson Asks änka, övertar garveriet i hus nr 165 och 166 på Rundelsgatan och får burskap samma år. 1739 köper han hus nr 39 på Östergatan (Thottska huset) och har livet ut sin bostad och sitt garveri där. 1744 begär han tillstånd av Magistraten att få köpa en liten plats intill Rörsjön till att bygga sig en barkekvärn. Den tidigare kvarnen hade brunnit ner av våldeld samma år som han köpte den. 1753 händer det en olycka hos Bertrand och en av gesällerna dör när en träbyggnad med barktorvar delvis rasar under pågående arbete. Fyra år senare får han kungligt privilegium för ett engelskt lädergarveri. Han kallar sig därefter för manufakturist. 1765 befrias han från skyldigheten att inkvartera en soldat hos sig. Enligt Hall- och manufakturrätten kan vi se att han 1758 har sex gesäller, en lärling och tre drängar. Antalet gesäller minskar sedan och sju år senare har han tre gesäller och tre lärlingar och 1779 har han en gesäll och en lärling.

När han 1779 dör efterlämnar han troligen inte några levande barn trots flera giftermål. Efter änkan Asks död gifter han om sig med änkan Maria Berg och samma år som hon dör, 1747, gifter han om sig med Valborg Böckman (Bygman). Att Valborg och Henric Jacob drar försorg om flera mindre välbeställda släktingar kan man se av det testamente som ligger som bilaga till bouppteckningen:

*”Efter begges vår död – kommer sålunda att förfaras:*

*att emedan jag har en brorsdotter Elisabeth Tugenreich som varit i flera år och är i mitt hus och hon förvärvat både min o min h[ustrus] omvårdnad, tillägnar vi henne en oinskränkt rättighet till största delen av vår kvarlåtenskap – men varvid tillmärkandes är, att som jag Walborg har en enda systerdotter vid namn Ann Maria Bang, vilket med äktenskap med dess ännu levande man skolmästaren Sören Schive i Själland råkat i ganska svår belägenhet, så att hon måste hos oss i flera år uppehållt sig och sin undanflykt från honom taga och hon visat oss prov av sin ärbara, trogna och kristeliga vandel, så är vår vilja ... den ogifta flickan Elisabeth må erhålla 2/3 av lösören, hustru Bang 1/3. ... hyser vi omsorg för vår släkting änklungen Johan Petersson Falkenberg, som njuter sitt uppehälle i vårt hus.”*

**Fakta framtaget av arkivassistent Staffan Gudmundsson.**



Thottska huset.



Invánarna i Sverige var tidigt noga övervakade och registrerade av överheten. Det svenska folkbokföringssystemet har sina rötter tillbaka till det starka grepp som den svenska stormaktsstaten tog över sina undersåtar. Det gällde att så effektivt som möjligt få ut de resurser som det fattiga landet kunde bjuda på. En tidigt utvecklad kontroll av befolkningen blev följd. Till denna bidrog också kyrkan som ju ända till för något år sedan var ansvarig för den svenska folkbokföringen. I kyrkoarkiven finner vi förteckningar över döda, vigda och begravda. Unika för svenska förhållanden är husförhörlängderna som skulle innehålla en fullständig och löpande uppdaterad förteckning över befolkningen, med anteckningar om hushållstillhörighet, födelseort, födelsedatum, flyttningar med mera. Inte minst möjligheten att följa människors flyttningar är en viktig tillgång för historikern. Den historiker som arbetar med svenskt material får härigenom en unik möjlighet att följa enskilda människooöden. Hur samtidens människor upplevde den omfattande kontrollen vet vi inte. Förmodligen har den under 1700- och 1800-tal setts som en självklar del av livets villkor. Men överhetens kontroll har i alla händelser gett historikern värdefull tillgång till en del av det förflutna. Många vanliga livsöden kan räddas från glömskan.

### Lärling – gesäll – mästare

I den tidigare danska provinsen Skåne börjar husförhörlängderna oftast sent. I Malmö är de äldsta bevarade från 1810-talet. Kombinerade med mantalslängderna ger de från denna tid goda möjligheter att följa enskilda människor och se hur deras livslopp gestaltade sig. Det var inte minst detta som stod i centrum för mitt intresse i avhandlingen. I det gamla småskaliga hantverket fanns en tydlig föreställning om ett idealt livslopp. Den unge pojken – hantverkskarriären var förbehållen männen – gick i lära. Efter några års lärande följde en tid av arbete som gesäll. Under denna tid var gesällen ogift och bodde i sin mästares hushåll. De skulle gärna också resa runt till andra städer och länder för att förkovra sig i sitt yrke. Efter en tid som gesäll skulle hantverkaren slå sig ner i en stad som mästare och då också upprätta ett eget hushåll. Min ambition i avhandlingen var att pröva om denna idealkarriär verkligen hade någon motsvarighet i verkligheten i det tidiga 1800-talets Malmö. Idealkarriären gav också namnet på min avhandling, LÄRLING – GESÄLL – MÄSTARE. Mödosamt pusslade jag ihop spåren från det förflutna för att skapa en bild, ett minne. Det mesta av livet var sedan länge borta. Vad jag kunde finna var skeletten till livet, de yttre händelserna, en del av betingelserna för det försvunna livet. Paradoxalt nog kan det mycket väl ha inneburit att jag i vissa avseenden kom att veta mer om det samhälle



Malmöhantverkarna levde i än vad de själva gjorde. På samma sätt som sociologen och andra kan ge oss överraskande insikter om det samhälle vi själva lever i, kan historikern ibland avslöja ett gånget samhälles funktionssätt bättre än samtidens människor.

Men det var förvisso inget enkelt arbete. Först identifierade jag alla de ungefär 500 hantverkare, lärlingar, gesäller, mästare och verkstadsdrivande änkor, vars namn återfanns i husförhörlängder och skattematerial. Därefter försökte jag följa dem tio år framåt i tiden för att se vad som hänt under mellantiden. Detta gav mig delar av livslopp som gav mig möjlighet att göra kombinationer som gav en bild av levnadsförhållanden. Även om kyrkobokföringen i Malmö höll god kvalitet var detta ett stort arbete som inte varit möjligt om jag inte haft privilegiet att själv rota i kyrkoarkiven och på egen hand bläddra i de tämligen slitna originalhandlingarna. Det hade knappast gått att göra denna undersökning på grundval av de mikrofilmkort som i allmänhet är allt som dagens forskare får se av kyrkoböckerna.

Denna del av min avhandling var en ganska traditionell social-historisk analys. Människorna reducerades i stor utsträckning till siffror i tabeller. Men jag ville inte nöja mig med detta. Jag ville också nå in i hantverkarnas föreställningsvärldar, i deras kultur. Därför vände jag mig till det källmaterial som mer än något annat gör det möjligt att krypa närmare människor i det förflutna, nämligen domböckerna. Skråprotokollen är också ett sådant rättsligt material, men jag kompletterade det med genomgångar av Kämnrådsrättens och Rådhusrättens protokoll. Jag sökte här förutsättningslöst efter olika mål, både brottmål och tvister, där hantverkare var inblandade och där någon information om hantverkets förhållanden indirekt kunde finnas.

I min avhandling kunde jag inte säga särskilt mycket om vilket bidrag kvinnorna gav till produktionen inom hantverket. Bara som änkor dök de upp i det officiella material jag använde. Uppenbart var att en mästare för att kunna bedriva sin rörelse också behövde vara gift och ha en hustru som hjälpte till i hushållet. Men vad kvinnorna faktiskt gjorde förblev i stort sett osynligt. Ett av de få konkreta exempel jag fann rörde en skraddarmästare som på 1840-talet lämnade ut tillskurna västar att sys av en kvinna. Detta fick jag veta genom att mästaren var instämd av kvinnan i ett faderskapsmål! Det var jag inte intresserad av; sidoinformationen var däremot väsentlig för mig.

Jag har här gjort en kort presentation av några av de centrala källmaterial som finns i Malmö stadsarkiv och som kan användas för

**Rådhusrättens i Malmö arkiv (fr.o.m. 1971 Tingsrätten i Malmö) innehåller bouppteckningar från 1546 till juni 2001. Till bouppteckningarna finns namnregister.**

**Konkursakter finns i Rådhusrättens i Malmö arkiv 1729, 1740, 1760-1921. Serien fortsätter 1922 i Konkursdomarens i Malmö arkiv.**

att ge en bild av äldre tiders hantverkare. Materialet är inte uttömt. Material som jag kunde använt men i huvudsak inte tog i bruk är bouppteckningar och konkursakter. Den som kanske har blivit nyfiken på vad jag kom fram till får jag hänvisa till min bok. Vad jag vill peka på är vilka stora möjligheter som trots allt finns att minska glömskans makt över det förflutna genom att kombinera de olika spår som lämnats kvar som vrakgods på nuets strand. Hur långt man faktiskt kan nå även för mer avlägsen tid än den jag undersökt visar Solveig Fagerlund i sin avhandling *HANDEL OCH VANDEL*, om kvinnoliv i Helsingborg för omkring trehundra år sedan.

Arkiven är en av de viktigaste institutionerna som gör det möjligt besegra glömskan och skapa minnen av det förflutna. Spåren finns här kvar för oss alla att utifrån våra frågor och färdigheter bringa bilder av det förflutna till liv.

#### Litteratur

Edgren, Lars *Lärling – gesäll – mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750-1847*. Lund, 1987.

Fagerlund, Solveig *Handel ochandel – vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv – Helsingborg ca 1680-1709*. Lund, 2002.

Sellar, Walter Carruthers & Yeatman, Robert Julian *1066 and all that – a memorable history of England, comprising all the parts you can remember, including 103 good things, 5 bad kings and 2 genuine dates*. London, 1963.



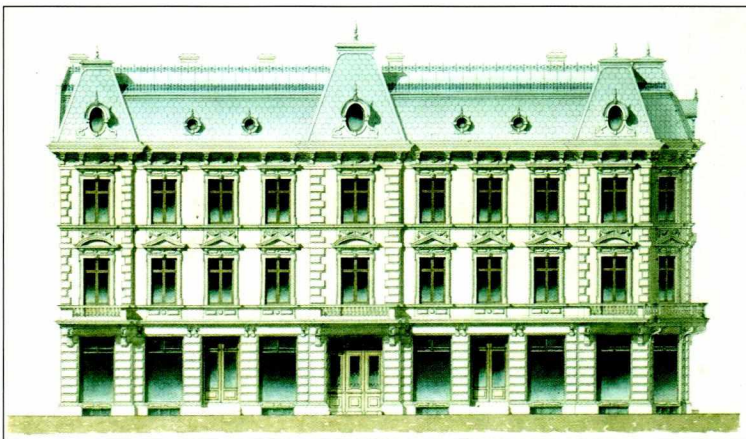


## Avtryck i Malmöhistorien

Byggmästare Christian Mortensen

I Malmö stadsarkiv finns en anseelig samling av byggnadsritningar samt handlingar om olika byggmästare och arkitekter som verkat i staden. Man finner ritningar till fastigheter som ägts av kyrkan, skolbyggnader som beslutats i skolstyrelsen eller hus som ägts och förvaltats av staden. Men där finns också Malmö energiverks interiör-ritningar över hus, Joel Österbergs installationsritningar, ritningar och foton från Baltiska utställningens hus 1914 (arkitekt Ferdinand Boberg), arkitekt Sture Kelfves samlingar, byggmästare Eric Sigfrid Perssons arkiv samt byggmästare Christian Mortensens ritningar. De senaste åren har stora delar av samlingarna blivit åtkomliga genom att de ADB-registrerats och därmed blir Byggnadsnämndens arkiv i stadshuset inte det enda alternativet för den intresserade forskaren.

Mortensen föddes i Hørup, Slangेरups socken nordväst om Köpenhamn. Efter skoltiden var han i fem år lärling i byggnadssnickeri- och timmermansyrket och blev våren 1860 gesäll i Köpenhamn. Han flyttade till Malmö 1861 och gifte sig följande år med Botilda Månsdotter Möller från Bjärshög. Med henne fick han en son och tre döttrar. Hustrun avled 1872 och det nya äktenskapet med Maria Elisabeth Axelsson från Skanör, ingånget 1875, var barnlöst.



Christian Mortensen är intressant därför att han liksom flera andra danskar reste över till Malmö på 1860-talet för att skapa sig en framtid. Han flyttade in i en tid när industrialiseringen började komma igång på allvar. Invånarantalet i Malmö ökade från 6 700 år 1820 till 25 000 år 1870 och följande decennium med ytterligare 49%. De sanitära förhållandena var dåliga och bostäderna likaså. 1858



Byggmästare Christian Mortensen  
1839-1916.

Kvarteret 69 Söderport tomt nr 1 C på Gustaf Adolfs torg, ritat och byggt av Mortensen 1879-1880...  
Foto Bo O. Andersson.

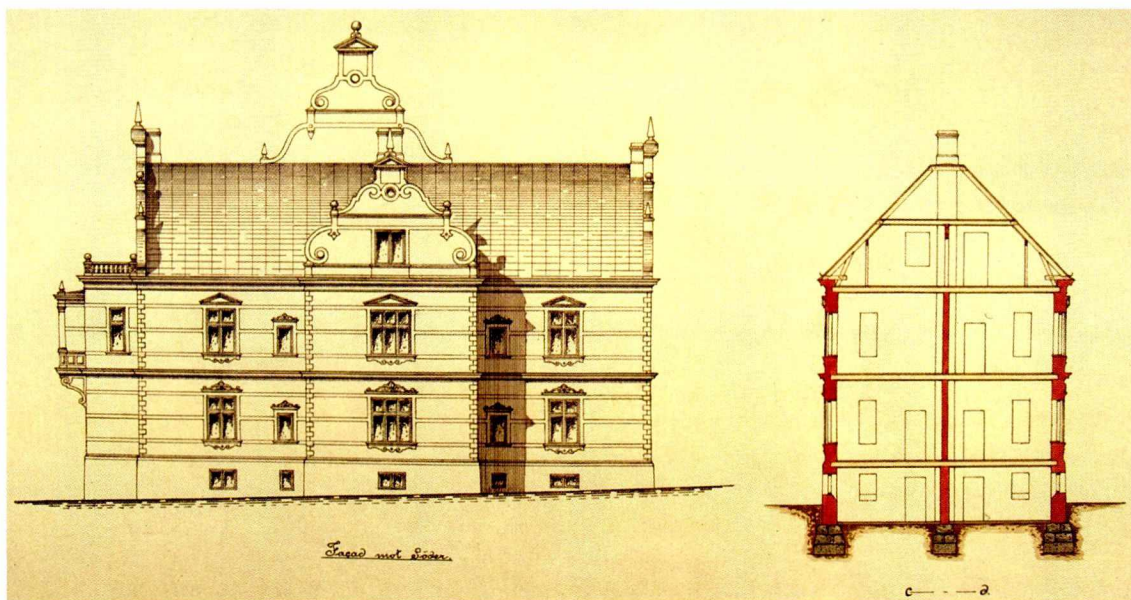
...och samma kvarter i september 2001. Foto B. Bender.



Barsebäcks slott 1901.



beslöt dock Sundhetsnämnden att bostadsstandarden skulle höjas så att högst sex till sju personer fick bo i 17-20 kvadratmeter. Detta var början till en "byggboom". Dessutom började staden bygga el-, vatten- och avloppsverk, skolor m.m. Industrialiseringen medförde att nya industrilokaler, banker och hotell också behövde uppföras. Många var intresserade av att tjäna en förmögenhet och köpte upp tomter och byggde fastigheter. Ibland tillkom husen på spekulation och de var inte alltför välbyggda, vilket föranledde stadens styrande att utfärda en byggnadsförordning på 1870-talet för att förbättra standarden. I denna expansiva tid tog Christian Mortensen chansen och etablerade sig som byggare. 1865 erhöi han Kungl. Maj:ts beslut att bli svensk medborgare, avlade "tro- och huldhetsed" och anmälde följande år till Magistraten i Malmö att han tänkte utöva byggmästaryrket. Liksom många andra tog han chansen, köpte upp tomter, byggde, sålde och möjligen också spekulerade.



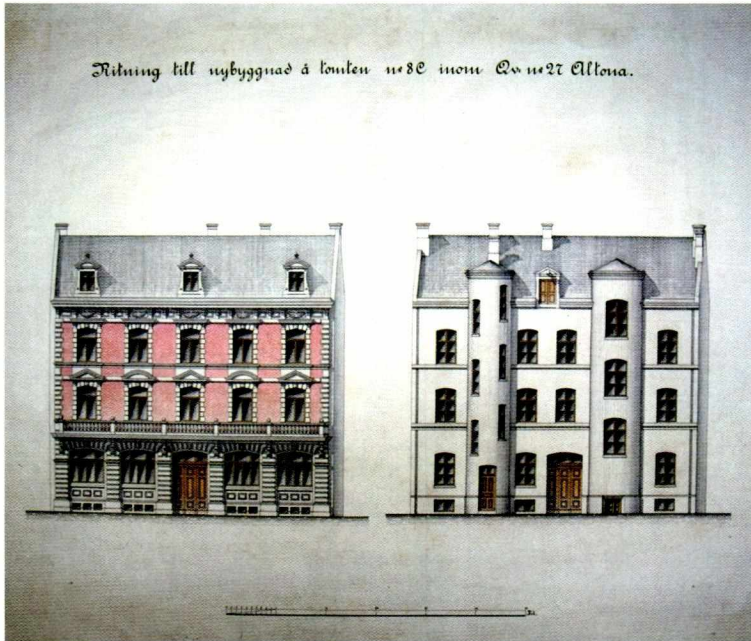
Barsebäcks slott, om- och tillbyggt av Christian Mortensen 1887 och 1890.

Foto Bo O. Andersson.

Christian Mortensen byggde och ritade ett stort antal hus i och utanför staden. Exakt hur många kan inte klarläggas eftersom många av husritningarna saknar signatur. Många hus har också rivits eftersom han enligt dåvarande regler byggde två- och trevåningshus. När stadsplanen ändrades och medgav fem våningar, revs husen eller byggdes om.

Familjen Mortensen flyttade runt till många av de hus som byggmästaren själv ritat eller byggt, t.ex. 1868 till kvarteret Österport på Norregatan/Drottningtorget, år 1870 till kvarteret 27 Altona i hörnet Studentgatan/Stora Nygatan. 1873 bor familjen i samma kvarter, men





med adress Södra Promenaden. År 1886 bor de i kvarteret Davida i Rörsjöstaden, hörnet Amiralsgatan/Föreningsgatan, 1898 flyttar de till kvarteret 65 Stadt Hamburg, Stora Nygatan 11 och 1907 till Stora Nygatan 9.

### Konflikt på "Doffeln"

Christian Mortensen var enligt samtiden en mycket seriös, duktig och ambitiös byggmästare som var ledamot av stadens byggnadsnämnd under många år (1870-1886).

Som arbetsledare kom han dock i konflikt med den begynnande fackföreningsrörelsen. Under 1870-talet hade småstrejker börjat dyka upp, t.ex. 1872, när murerarbetarna hos Mortensen begärde en löneökning på 25%. Kort senare bildade snickar- och timmergesällerna en sammanslutning för att driva frågan om bättre arbetsvillkor. I samtliga fall lyckades man enas om mindre löneökningar men också att en normaltaxa skulle utarbetas. Under 1880-talet började arbetarna organisera sig i fackföreningar, strejkerna blev allt vanligare och när Malmö Yllefabrik skulle återuppbyggas 1888 utlöstes en storkonflikt. Fabriken, "Doffeln", hade brunnit i mars 1888. Enligt planerna skulle fabriken snart byggas upp igen men redan från början var det oroligt, då ryktet gick att utländska murare skulle kallas in och bygget lämnas på entreprenad. Konflikten startade med att murarnas hantlangare begärde löneökning. Detta beviljade byggmästare Mortensen, men mot kompensation att de skulle bära

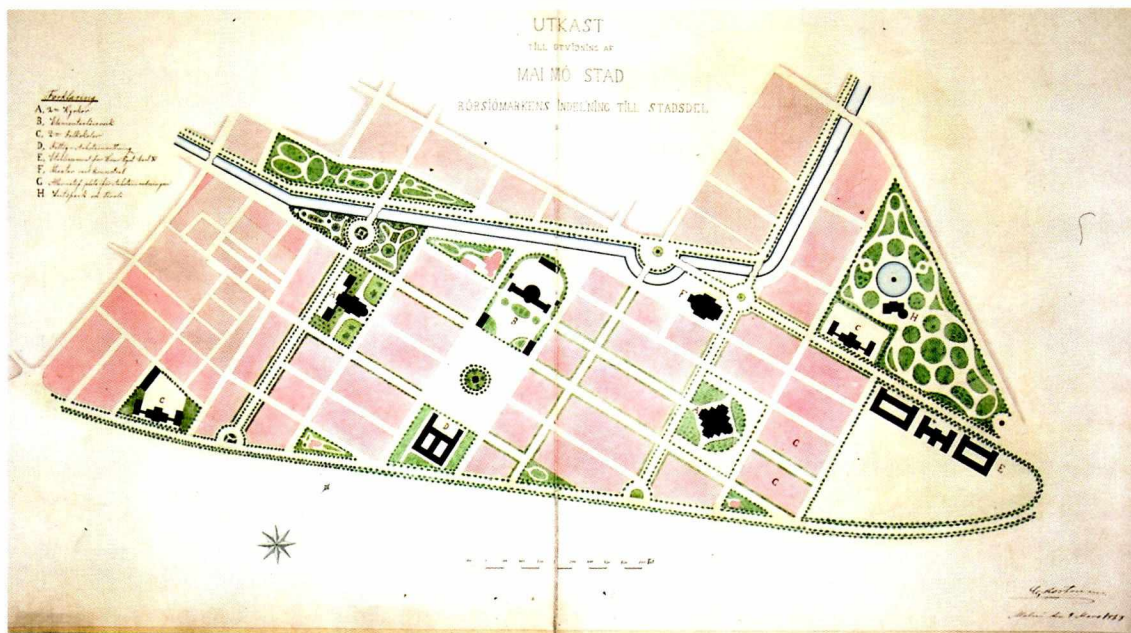
*Kvarteret 27 Altona 8 C, byggt 1881-1882, rivet idag men övriga hus på Södra Promenaden, ritade och byggda av Christian Mortensen finns kvar.*

*Foto Bo O. Andersson.*

**Malmö Yllefabriks AB, ett av flera företag från Malmös textila era, har i sitt arkiv bevarat protokollsserier 1867-1954, men kvar finns också korrespondens, inköphandlingar, räkenskaper och filmer.**

**I löneräkenskaperna 1909-kan man se hur många vävstolar en väverska skötte och hur mycket hon tjänade på en veckas arbete.**

**Ett separat arkiv utgör Malmö Yllefabriks aktiebolags sjuk- och begravningskassa med handlingar 1869-1897.**



Christian Mortensens förslag till utvidgning av området runt Pauli kyrka 1883, ett förslag som ej antogs av staden.

Foto Bo O. Andersson.

**Malmö byggmästareförening som tillkom 1889 har framför allt bevarat en fullständig serie av protokoll 1890-1988 men också t.ex. avtal och akordsprislister.**

28 sten var istället för 21, vilket inte accepterades. Istället nedlades arbetet och även murarna sympatistrejcade. Mortensen hotade med avsked och först efter medling kunde arbetet åter komma igång. Men då hade Mortensen frikopplats från bygget och yllefabrikens direktör, August Schmitz, hade själv tagit över ledningen. Detta var ett nederlag för Christian Mortensen och en framgång för arbetarna som kände sig styrkta för en fortsatt kamp för bättre arbetsvillkor med bättre arbetstider.

Då strejkerna blev allt vanligare, valde byggmästarna att gå samman i en förening, Malmö byggmästareförening, som konstituerades 30 januari 1889 på initiativ av Ola Nilsson Malmborg och Christian Mortensen. Mortensen blev dess förste ordförande 1889-1904 och fick leda föreningen under en rad stormiga år, svårast var "Malmö-revolten" 1890. Då drabbades byggmästare Nils Jönsson Stenmark av strejk vid ett bygge på hörnet Per Weijersgatan/Södergatan och anställde strejkbrytare. Flera tusen demonstrerade mot detta. Polis, husarer och militär kallades ut men genom redaktören på tidningen Arbetet, Axel Danielssons ingripande klarades allt upp i lugn och ro och avtal kunde slutas.

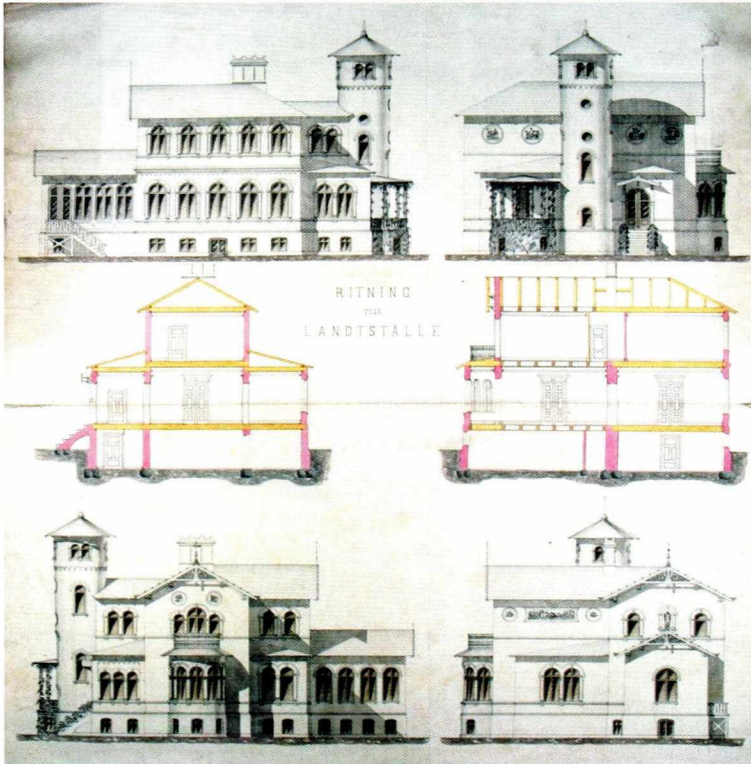
Malmö byggmästareförening blev förhandlingspart för fackföreningarna. Dess uppgift blev också att förebygga strejker, diskutera byggmästarkompetens, lärlingsutbildning och framför allt att motverka socialismen.

Även efter problemen med bygget av "Doffeln" åtnjöt Christian

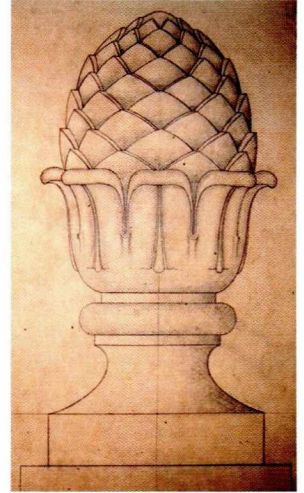


Mortensen stort förtroende och anlätades till en rad byggen fram till dess han avslutade sin byggmästarrörelse 1901.

Christian Mortensen avled 1916. Av bouppteckningen framgår att han ägde flera fastigheter i Malmö, Landskrona och Trelleborg, sammanlagt värderade till 792 000 kronor. De var dock så högt belånade att sterbhuset begärde dödsboet i konkurs. Fastigheterna såldes men på grund av kriget inte till värderingsvärdet utan till ett pris som låg 150 000 kronor under och boets överskott blev endast 63 000 kronor.



Byggnadstidningen skrev en lång och fin nekrolog över Christian Mortensen, vari omnämndes hans långa och givande livsbana och att en stor del av Malmös utseende framkommit från hans ritbord och på hans byggnadsplatser. Hans arbeten ansågs vara väl och med intresse utförda, han hade ett rikt begåvat formsinne, tilltalande måttfullhet, ett "massfördelningsöga av otvivelaktig klarhet", vilket nekrologförfattaren fann förvånande eftersom han saknade skolutbildning. Enligt nekrologen kunde möjligen Mortensens fasader verka något nyktra för moderna arkitekter men de var mycket goda exempel på sund och klartänkt byggnadskonst. En klart synlig fransk import men med goda förebilder och självständig bearbetning.



Detalj av trappa, odaterad.  
Foto Bo O. Andersson.

Ritning till lantställe.  
Christian Mortensen använde färdiga förlagor vid många byggen, här till lantstället Heleneholm.  
Foto Bo O. Andersson.

**Inskrivningsdomaren 1933-1971 handlade lagfarter och inteckningsärenden som tidigare Rådhusrätten haft hand om. I serien fastighetsböcker som upplades vid Rådhusrätten ca 1875 och senare överfördes till Inskrivningsdomaren fördes anteckningar in om ägarbyten och inteckningar i Malmö fastigheter fram till ca 1960.**

### Exempel på hus byggda av Christian Mortensen, många av dem i dag rivna.

#### 1860-talet

Kv. 22 Fliten 1 (tvåvåningshus Kvarngatan/Trädgårdsgatan); Tvedörra sjukhus i Dalby; kv. 22 Elgen i Södra Förstaden (tvåvåningshus); kv. 41 Gripen (trevåningshus Stortorget/Hamngatan).

#### 1870-talet

Kv. 27 Altona, Södra Promenaden (flera hus); Sockerfabriken i Arlöv; Rosengårds herrgård (ombyggnad); kv. 31 Mercurius (trevåningshus Östra Hamngatan); en rad byggnader på straffängelset vid Malmöhus slott; kv. 62 S:t Jörgen (två- och trevåningshus på Stora Nygatan); lantstället Heleneholm; kv. 32 Jörgen Kock (trevåningshus Norra Vallgatan) även ombyggnad av Tobaksfabriken på samma ställe; Residenset; Malmöhus läns idiothem i Lund; Vattentornet Kirseberg; St Pauli kyrka.

#### 1880-talet

Flera hus på Gustaf Adolfs torg; kv. 69 Söderport (tre- och fyrvåningshus); Rosquistska stiftelsen; bryggeritillbyggnader i Kirseberg; valskvarn i Västra Hamnen; sockerfabriken i Staffanstorps; barnsjukhuset på Rönneholmsvägen; kv. 4 Davida i Rörsjöstaden (fyrvåningshus i hörnet Amiralsgatan/Föreningsgatan); om- och tillbyggnad av Barsebäcks slott.

#### 1890-talet

Lachmanns sockerfabrik i Ystad (raffinaderi och magasin); ombyggnad av lantstället Tusculanum; Tekniska skolan (nuvarande Pauliskolan); Kävlinge kyrka; Gasverket; hotelltillbyggnad kv. 30 Skvalperup (Norra Vallgatan 4).

#### Källor

MALMÖ STADSARKIV

*Byggmästare Christian Mortensens ritningar*

*Inskrivningsdomarens arkiv*

Fastighetsböcker DI

*Magistratens i Malmö arkiv*

Protokollsregister DII:3, Firma- och yrkesanmälningar FVc:1 (1866 nr 42)

*Rådhusrättens i Malmö arkiv*

Konkursprotokoll AIIla:51, Konkursdiariet CVIa:44, Konkursakter FVa:441 (konkursakt nr 414)

*Malmö Caroli och S:t Petri församlingsarkiv*

Inflyttningslängder, husförhörlängder, församlingsböcker

*Malmö Byggmästareförenings arkiv*

*Skånska Brandförsäkringsinrättningen*

Försäkring nr 4233 1882

#### Litteratur

Bjurling, Oscar "Inte blott av bröd". *Malmö stads historia Del. 4*. Malmö, 1985.

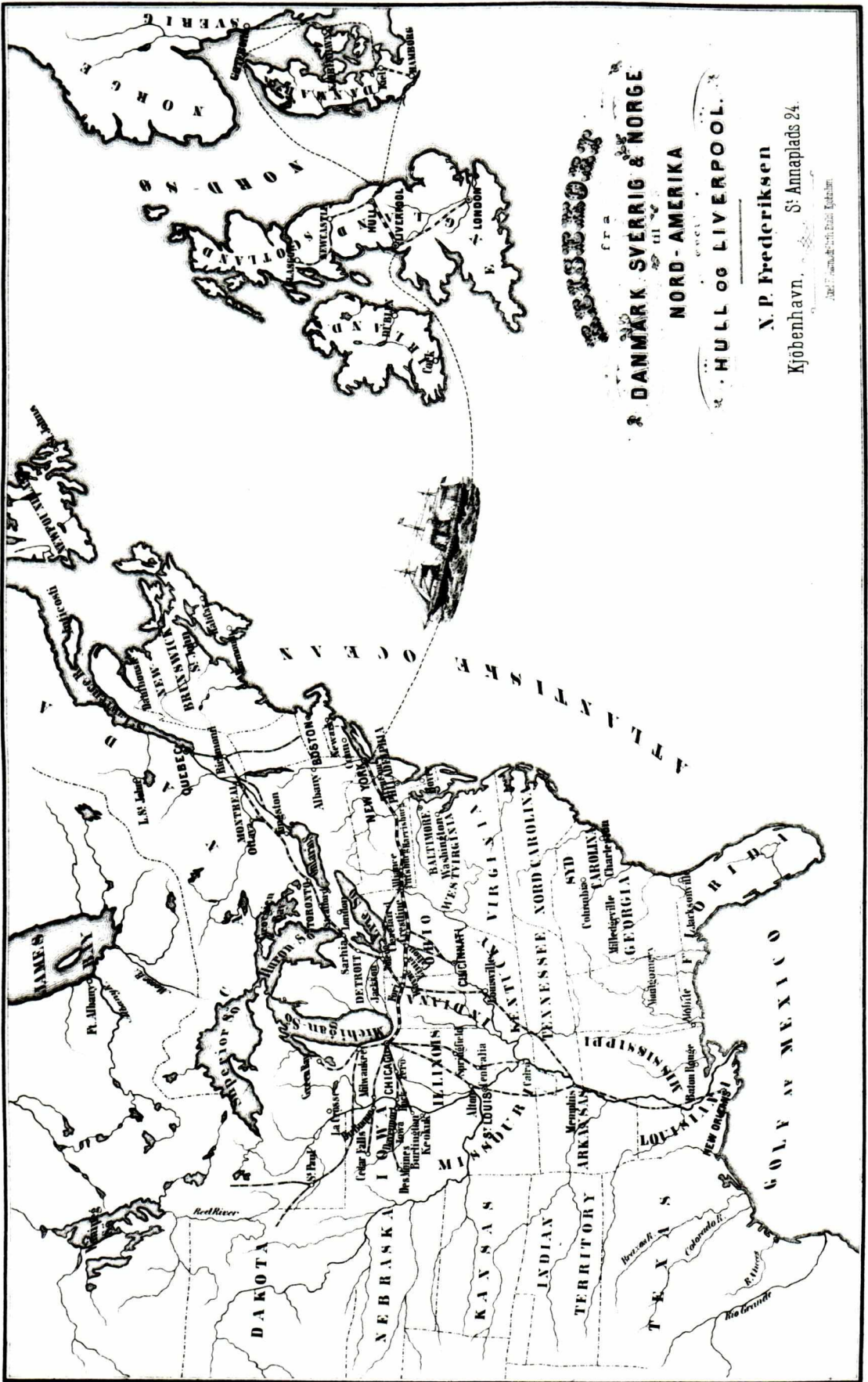
Byggnadstidningen, urklipp i MSA:s tidningsklippssamling/Christian Mortensen

*Malmö byggmästareförening 1888-1913 – minnesalbum utgivet i anledning af Malmö*



- byggmästareförenings 25-åriga verksamhet år 1913*. Malmö, 1913.
- Murath, Lisbeth & Norén-Brunbäck, Barbro *Malmö bygger under hundra år – 1889-1989 – Byggmästareföreningen i Malmö*. Stockholm, 1989.
- Ranby, Henrik "Stadsplanering och arkitektur efter 1820". *Malmö stads historia. Del 6*. Malmö, 1992.
- Uhlén, Axel *Facklig kamp i Malmö under sju decennier - historik på Malmö FCO:s uppdrag*. Malmö, 1949.





**DANMARK SVERRIG & NORGE**

**NORD-AMERIKA**

**HULL OG LIVERPOOL.**

**N. P. Frederiksen**

Kjøbenhavn, S: Annaplad 24.

1861



Henning Bender, född 1944, mag. art. i historia. Är stadsarkivarie i Aalborg och chef för Det danske Udvandrerarkiv. Har bl.a. utgivit flera böcker om Aalborgs historia och artiklar om utvandring. Birgit Bender presenteras på s. 77.

## Återfunna svenska utvandrare

Svenska utvandrare via Danmark 1868-1909

Har Skåne haft en långt större utvandring än vad som framkommer i den officiella statistiken?

Utvandringen från Sverige på 1800-talet och första tredjedelen av 1900-talet omfattar ca 1,4 miljoner personer och är större än från något annat nordiskt land. Traditionellt utpekas Småland, Västergötland och Östergötland som de mest intensiva utvandringsområdena med Göteborg som den viktigaste utseglingshamnen, och forskarna har då utgått från de som registrerats i det svenska materialet.

De åttioniotusen svenskar som utvandrat via Danmark återfinns inte i den svenska statistiken, eftersom de köpte biljetter av agenter med dansk generalagentur. Men de hör troligen hemma i Sydsverige, särskilt Skåne och också Malmö. Det innebär att dessa områden också skulle kunna räknas in bland områden med omfattande utvandring.

En närmare undersökning om så är fallet försvåras dock av att, medan utvandrare med Danmark som sista hemort är noggrant beskrivna i det danska källmaterialet med födelseort och sista uppehållsort (by, socken och län), så är detta inte fallet med utländska biljettköpare. Här anges i regel endast hemland, namn, yrke och ålder. För endast en procent av de svenska utvandrarerna eller 895 av 88 753 finns upplysningar om hemort/sista uppehållsort. Platser med mer än 20 utvandrare är: Malmö (133), Helsingborg (114), Stockholm (96), Kristianstad (56), Göteborg (52), Landskrona (48), Kalmar (33), Växjö (32), Lund (29), Ängelholm (24), Ystad (24) och Broby (22).

Är det då möjligt att trots bristande källupplysningar kunna fastställa de via Danmark utvandrades identitet och hemort, t.ex. genom alfabetiska register över kyrkoböcker i Malmö stadsarkiv eller genom databasen EMIBAS-Skåne? Ett försök har gjorts utifrån de 133 som uppgivit Malmö som sin sista vistelseort. Samtidigt har det varit intressant att se om utflyttningen registrerats i kyrkobokföringsmaterialet och hur Malmögruppen fördelar sig på ålder, yrke och destination m.m., och i någon mån om den skilde sig från övriga via Danmark utvandrade svenskar.

### Källor och bakgrund

På Malmö stadsarkiv finns utomordentliga alfabetiska register över födda i Malmöförsamlingarna, d.v.s. vid den tiden Caroli, S:t Petri, S:t Pauli (1884-), Garnisons-, Slotts-, Hospitals- och Mosaiska

Kartbilden på vänster sida visar avståndet mellan Skandinavien, respektive England till Amerika, som med avsikt ser kort ut. Kartan visar på samarbetet mellan rederierna och järnvägarna. Invandrarna bosatte sig gärna vid järnvägarnas slut.

församlingarna. Födelsenotiserna håller på att föras över till en Internetdatabas. Det finns också register till husförhörslängder för de tre större församlingarna, i vissa fall ända fram till ca 1900, för Caroli även för inflyttningslängder 1884-1900. Dessa register har här använts och med hjälp av Skånes Genealogiska förbund (Åke Kjellqvist, Staffanstorps) har det varit möjligt att få tillgång till databasen EMIBAS-Skåne. Denna utmärkta databas är under uppbyggnad och omfattar över 170 000 skåningar som enligt kyrkobokföringsmaterialet utvandrat. Det finns goda kombinationsmöjligheter i databasens sökvägar som underlättar när man vill finna en person.

Genom ett riksdagsbeslut i Köpenhamn i maj 1868 fastställdes att alla utvandragerter som verkade utifrån danskt territorium skulle kontrolleras. Det berodde varken på att myndigheterna ville registrera utvandrarerna eller skapa statistiskt material utan att man ville förhindra luredrejeri och öka rättssäkerheten i samband med köp av transoceaniska biljetter. Utländska eller inhemska ångbåtsrederiers generalagenter skulle deponera 8 000 danska kronor hos polisen om de endast ville sälja båtbiljetter till en utländsk ankomsthavn och 12 000 om de dessutom sålde järnvägsbiljetter fram till den slutliga destinationen. De deponerade pengarna skulle vara en slags resegaranti ifall resan inte motsvarade de förväntningar man rimligen kunde ställa på den. Därför måste varje biljett (kontrakt) som utställdes av danska generalagenter eller deras underagenter kopieras och överlämnas till polisen med angivande av agentens namn, biljettnummer, tidpunkt för utfärdande, fartygets namn och destination, den resandes fullständiga namn, yrke, ålder, kön och hemort (från 1899 också födelseort). Generalagenterna skulle samla in uppgifterna från samtliga underagenter, vilka kunde vara flera hundra spridda i Danmark, Sverige, Norge och Nordtyskland.

Generalagenturerna var främst placerade i Nyhavn i Köpenhamn. Därför blev handlingarna från alla underagenter i första hand inlevererade till Köpenhamnspolisens och finns samlade i Københavns Politis Udvandrerprotokoller som förvaras på Landsarkivet for Sjælland, Lolland, Falster og Bornholm i Köpenhamn. För perioden 1868-1909 har uppgifterna dataregistrerats av Det danske Udvandrerarkiv och lagts på Internet ([www.emiarch.dk](http://www.emiarch.dk)). Den danska generalagenturen för Hamburg-Amerika linjen (HAPAG) låg 1879-1887 i Vejle i Jylland, och biljettkopiorna återfinns i Vejle Byfogedarkiv (Landsarkivet for Nørrejylland). I samarbete mellan Vejle stadsarkiv och Det Danske Udvandrerarkiv har också dessa poster nyligen lagts på Internet ([www.aalborg.dk/udvandrer](http://www.aalborg.dk/udvandrer)). Nu saknas endast registrering av de särskilda listorna över utvandrare



mormoner 1872-1894 (Landsarkivet for Sjælland, Lolland, Falster og Bornholm).

Köpenhamns-, Vejle- och mormonlistorna omfattar inte bara uppgifter om utvandrare från Danmark utan också ett stort antal från Sverige, Norge, Tyskland och Ryssland vilka alla köpt biljetter hos en utvandrarent som tillhört en dansk generalagentur. Sådana agenter reste t.ex. runt även i Sverige.

SISTA UPPEHÅLLSORT 1868-1909	ANTAL
Danmark	240 730
Sverige	88 753
USA (särskilt danska namn)	45 619
Ryssland (judiska namn)	8 366
Nordslesvig	8 006
Tyskland (exklusive Nordslesvig)	2 381
Finland	1 792
Norge	986
Andra	427
<b>SUMMA</b>	<b>397 060</b>

Källa till tabellen:  
Utvandrerdatan.

Forskarna har numera delvis tillgång till namnen på svenskar som utvandrade via Danmark också via den svenska CD-skivan EMIGRANTEN. För perioden 1868-1898 återfinns där cirka 56 000 poster men stickprovskontroll har visat att många namn även under denna period saknas varför man bör använda ovannämnda Internetdatabas ([www.emiarch.dk/search.php3](http://www.emiarch.dk/search.php3)).

I Sverige blev utvandrarenterna på liknande sätt skyldiga att från 1869 upprätta listor över passagerare och lämna in dem till poliskammaren i respektive hamnstad. Listorna omfattade alla som reste med kontrakt (biljett), dock inte som i Danmark första- och andraklasspassagerare eller tredjeklasspassagerare som själva köpt biljett och rest på egen hand. Listorna ingår i poliskammarens arkiv i respektive hamnstad (förvarade på olika landsarkiv och stadsarkiven i Stockholm och Malmö). De utgör underlag för den svenska CD-skivan EMIGRANTEN som utgivits av Svenska Emigrantinstitutet i Växjö, Emigrantregistret i Karlstad och Göteborgsemi-granten (Landsarkivet i Göteborg). Den omfattar 1,4 miljoner passagerare från svenska hamnar 1869-1930 i databasen EMIHAMN. För närvarande arbetar släktforskare i hela Sverige med att komplettera databasen med uppgifter om utvandring som antecknats i kyrkobokföringsmaterialet.

**Utvandrarlistor med personernas namn, ungefärlig ålder, yrke, hemort och eventuell destinationsort finns i Poliskammarens i Malmö arkiv 1874-1939.**

**Utvandrarnas resmål**

Sammanlagt har 397 060 utvandrare registrerats 1868-1909 i det danska materialet, vare sig de seglat direkt från Köpenhamn eller via Hamburg, Bremen, Liverpool eller annan europeisk hamn till bestämmelseorten i Nord- och Sydamerika, Australien, Argentina m.fl. Av dessa har nästan en fjärdedel, 88 753, uppgivit Sverige som födelse- eller hemort (83 425 i Köpenhamnslistorna, 5 327 i mormonlistorna och 1 st. i Vejlelistorna).

*Följande tabell har beräknats utifrån de 44 273 svenska och 115 062 danska utvandrare som uppgivit annan bestämmelseort än New York, Boston eller Quebec.*

DESTINATION (exklusive New York, Boston och Quebec)					
Svenska utvandrare i DK-basen			Danska utvandrare i DK-basen		
Chicago stad	10 789	24,4%	Chicago stad	19 715	17,1%
Minnesota	8 235	18,6%	Wisconsin	13 781	12,0%
Utah	5 327	12,0%	Iowa	13 642	11,9%
Illinois	4 574	10,3%	Minnesota	11 922	10,4%
Pennsylvania	2 552	5,8%	Nebraska	9 194	8,0%
Iowa	2 316	5,2%	Utah	7 780	6,8%
Michigan	1 859	4,2%	Michigan	6 420	5,6%
Nebraska	1 675	3,8%	Illinois	4 822	4,2%
CANADA	1 196	2,7%	CANADA	4 640	4,0%
Wisconsin	1 169	2,6%	Pennsylvania	3 902	3,4%
Kalifornien	1 026	2,3%	Kalifornien	3 812	3,3%
Kansas	925	2,1%	ARGENTINA	3 706	3,2%
Massachusetts	895	2,0%	AUSTRALIEN	3 660	3,2%
AUSTRALIEN	484	1,1%	South Dakota	2 676	2,3%
North Dakota	468	1,1%	NYA ZEELAND	2 323	2,0%
Övriga	783	1,8%	Övriga	3 067	2,6%

Av tabellen framgår att svenska och danska utvandrare i det danska materialet rest till helt olika bestämmelseorter även om de köpt biljetter av samma danska generalagentur. Chicago är det främsta målet för båda nationaliteterna men därutöver reser svenskarna främst till Minnesota, Utah och Illinois, medan danskarna fördelar sig mera jämnt mellan Wisconsin, Iowa, Minnesota och Nebraska. Danskarna



har också i högre grad än svenskarna haft andra resmål än USA; dit hör Canada, Argentina, Australien och Nya Zeeland. Som ett kuriosum kan nämnas att det mest utvandrarinensiva området i Danmark – Bornholm – inte följer sina danska landsmän utan sina skånska grannar.

### Registrering av utflyttning

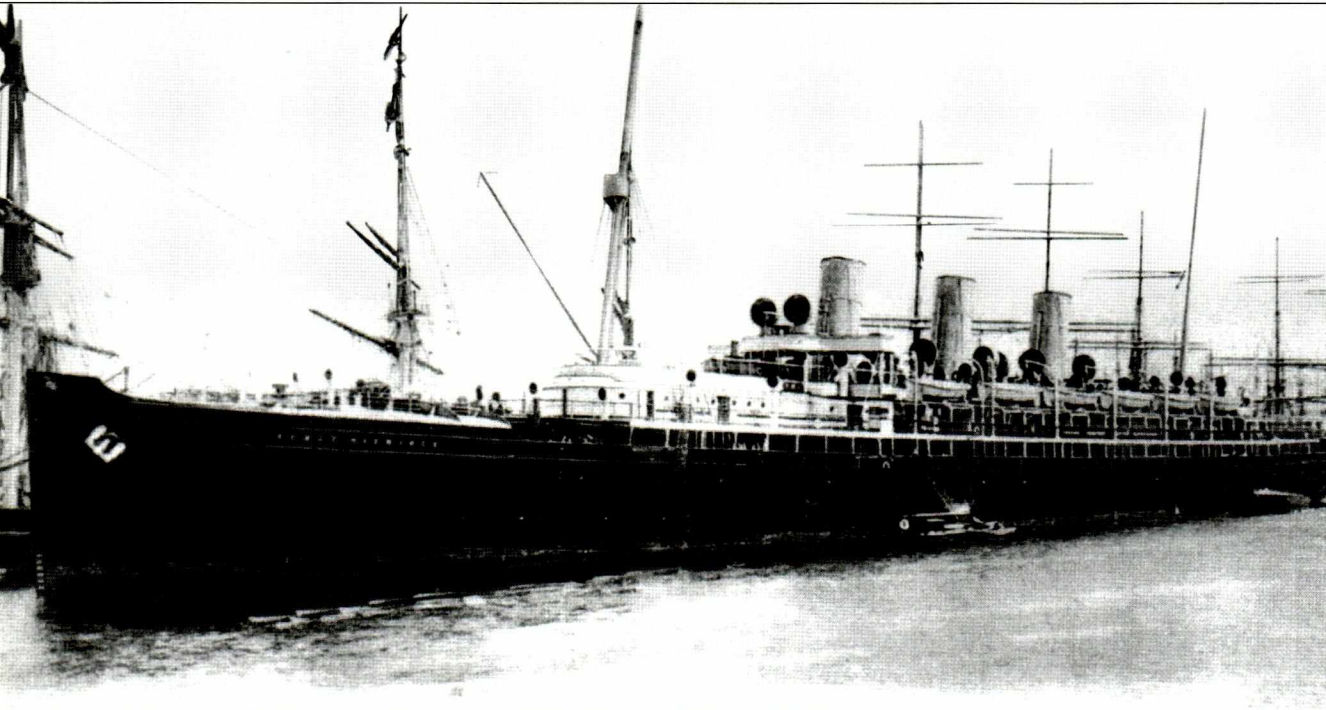
1686 års kyrkolag stadgade att prästerna skulle föra längder över utflyttade. Bestämmelserna förnyades flera gånger under 1700-talet vilket tyder på att lagen inte efterlevdes. Från 1812 var det obligatoriskt att till pastorsämbetet inom en månad anmäla flyttning. Efter 1884 måste flyttningsattest uppvisas för att man skulle kunna köpa biljett och teckna resekontrakt. Trots detta har många emigrerat från Sverige till USA utan att det antecknats i kyrkoboksmaterialet. I Danmark krävdes inte motsvarande attest.

Frånvaron av anteckningar i kyrkobokföringsmaterialet är särskilt tydlig när det gäller arbetsvandring och emigration till Danmark. Det var framför allt folk från Sydsverige som reste. Många återkom säsong efter säsong, andra gifte sig och stannade. Forskare har påvisat att det var upp emot sex gånger fler som utvandrade till Danmark än som framgår av flyttningslängderna, efter 1850 sammanlagt ca 200 000. Grannlandet attraherade unga arbetslösa från samhällets fattigaste klasser, barn till torpare, backstugusittare och arrendebönder. Danmark hade haft en kraftigt ökande tillväxt inom jordbruket från 1830-talet med löner som var dubbelt så höga som i Sverige. Där fanns också byggnadsarbeten och arbeten i städerna samt i industrier på ett helt annat sätt. Med tanke på att stora delar av utvandringen till Danmark inte är registrerad är det knappast förvånande att knappt 30% av den grupp som emigrerade från Malmö via Köpenhamn har registrerats som utflyttade i kyrkobokföringsmaterialet (Malmö stadsarkivs register och EMIBAS-Skåne). När vi närmar oss sekelskiftet finner man också flera ur stadens mera välbärgade skikt som rest på "nöjestur" till USA. Utan att resorna på något sätt antecknats i församlingsboken har t.ex. grosshandlare Johan Aspegren med hustru, 69 respektive 61 år gamla, rest till New York 1903, ingenjör Gotthard Dieden 1905, köpman Erskine Hain 1902 och direktör Herman Richter 1907 till samma stad medan ingenjör Nils Fr. Muhrman 1898 åkt till Kapstaden och Axel Rahnboy 1882 till Afrika. Aspegren hade fyra barn som emigrerat, Richter sju, Dieden var nyexaminerad civilingenjör i Kungliga Vattenbyggnads-kåren, nyligen inflyttad från Luleå till Malmö, Hain och Muhrman hade tidigare besökt en rad andra länder och Rahnboy emigrerade till Nordamerika 1889.

**Andra handlingar som visar på resor är t.ex. journaler över utfärdade respass som man återfinna i Magistratens i Malmö arkiv ca 1770-1836.**

Hamburg-Amerikalinjens fartyg *Fürst Bismarck* som seglade från Cuxhaven till New York. Byggt 1890 i Stettin, 1800 passagerare, sålt till Ryssland 1904, omdöpt till *Don*, skrotat i Italien 1924 under namnet *San Giusto*.

De som registrerades i de danska listorna reste antingen via Hamburg/Cuxhaven eller Hamburg/Liverpool. De kan oftast återfinnas i Hamburglistorna som hitintills är publicerade för åren 1890-1900 på Internet [www.hamburg.de](http://www.hamburg.de), sök på LinkToYourRoots (registrering av hela perioden 1850-1934 pågår). På Internet får man dock endast namnen medan ytterligare upplysningar är belagda med avgift på minimum 22 euro. Större hjälp har man av ankomstlistorna till New York som nu omfattar åren 1892-1924 på Internetadressen [www.ellislandrecords.org](http://www.ellislandrecords.org). Här får man gratis både namn, passagerarlistor, fotografier och upplysningar om fartygen – men det är ofta nödvändigt att använda lite fantasi när det gäller namnens stavning. Åldersuppgifterna kan dock med fördel underlätta sökningen.



I Ellis Islands databas över invandrare kan man få uppgifter om de fartyg invandrarna reste med.  
Foto American Family Immigration history center of Ellis Island.

I de danska listorna ([www.emiarch.dk](http://www.emiarch.dk)) hittar vi exempelvis äkta paret Johan Aspegren, 69 år, "grosserer", Malmö och hustru Emmy Aspegren, 62 år – som båda tecknar kontrakt nr 2752 den 6 maj 1903 för resa från Köpenhamn till New York. I Hamburglistorna dyker de upp som Kaufmann Joh. Aspegren och Ehefrau Emma Aspegren från Malmö som den 28 maj 1903 seglar från Cuxhaven till New York på Hamburg-Amerikalinjens "Fürst Bismarck" i första klass, medan de i ankomstlistorna till New York återfinnes som svenskarna, Jos. og Emmy Aspegren, ankomna med "Furst Bismarck" från Cuxhaven



den 6 juni 1903, men med sista uppehållsort i "Tvede" (???)

Trots dessa skiljaktigheter bör man konsultera ankomstlistorna för New York eftersom de ofta bidrar till en rekonstruktion av vilka familjemedlemmar som reste tillsammans.

### Identifiering

Eftersom så få i Malmögruppen har återfunnits registrerade som utflyttade i utflyttnings- eller husförhörlängder har det också visat sig svårt att identifiera personerna. Att finna arbetaren Carl Andersen från Malmö, 38 år, som reser till New York år 1904 är en nästan omöjlig uppgift. Inte förrän Skånes samtliga husförhörlängder eller församlingsböcker blir dataregistrerade skulle det vara tänkbart. Namnen är ofta alltför vanliga för säker identifiering och det är först när personen har ett hantverksyrke eller liknande eller ett släktnamn som det blir lättare. I Malmögruppen har cirka 41% med hjälp av registren i Malmö och EMIBAS - Skåne identifierats, och som tidigare nämnts finns det bland dessa i flera fall ingen anteckning i källorna om resa, i andra fall endast en blyertsanteckning om rymning eller att vederbörande fått betyg för att söka arbete.

Är det möjligt att komma vidare med identifieringen av svenskarna i den danska databasen? 300 namn (bokstaven D) har jämförts med namnen i databasen EMIBAS. Resultatet blev häpnadsväckande lågt, endast 26 personer d.v.s. mindre än 10% kunde återfinnas. Detta kan ju tas som en indikation på att utvandrarna inte kom från Skåne – t.ex. en aggressiv marknadsföring från agenter uppe i Småland med billiga priser om man reste via Köpenhamn istället för Göteborg. Lika troligt är det dock att utvandrarna inte begärt flyttningsbetyg i hemförsamlingen när de rest via Danmark.

Som ovan nämnts kan det vara möjligt att komma vidare genom en kombination av de olika listorna. Arbetaren Carl Andersen, 38 år, reser således på samma biljettnummer – nr 5793 – den 19 oktober 1904 som "*Therekla Andersen, 42 år, hustru*" – och ankommer också med henne till New York på den danska Amerikalinjens skepp "*United States*" den 31 oktober. Nu under namnen Carl och Tekla Andersen med Köpenhamn som sista uppehållsort. Dessutom får man reda på att resan betalats av hustruns bror som hette Munchenberg (troligen identisk med mannen till en familj på mor och tre barn som emigrerade 1903 från Köpenhamn till Chicago). Själv ägde Carl 53 dollar (50 var minimum) och paret skulle till Chicago, närmare bestämt 1705 Humboldt Boulevard. Bägge var sunda och friska och inga anormaliteter konstaterades eller att de var polygama.

### De unga reser

De 133 Malmöboende emigranterna bestod av 96 män och 37 kvinnor. Två tredjedelar av männen var i åldern 16-30 år, nästan hälften av dem var 21-25 år. Detta motsvarar den stora gruppen svenskar som också till övervägande del består av unga ogifta män. 24 av kvinnorna var 21-30 år. De flesta var ogifta. Hälften av gruppen reste tillsammans

med någon annan och eftersom urvalet endast omfattar de som uppgivit Malmö som sista uppehålls-

ort är det möjligt att fler rest tillsammans. Häri ingick

sex familjer och sju ensamma fruar med el-ler utan barn. Sammanlagt reste 17 barn. Hustru

Augusta Lusch reste 47 år gammal till New York 1872

från Malmö Caroli församling med sex barn, 1, 5, 7, 10, 11 och 15 år gamla. Maken

Fredrik Johan var tegelmästare, liksom hustrun född i Tyskland och hade rest över tidigare. Av

barnens födelseorter framgår att familjen levte ett kringflackande liv, sannolikt på olika tegelbruk.

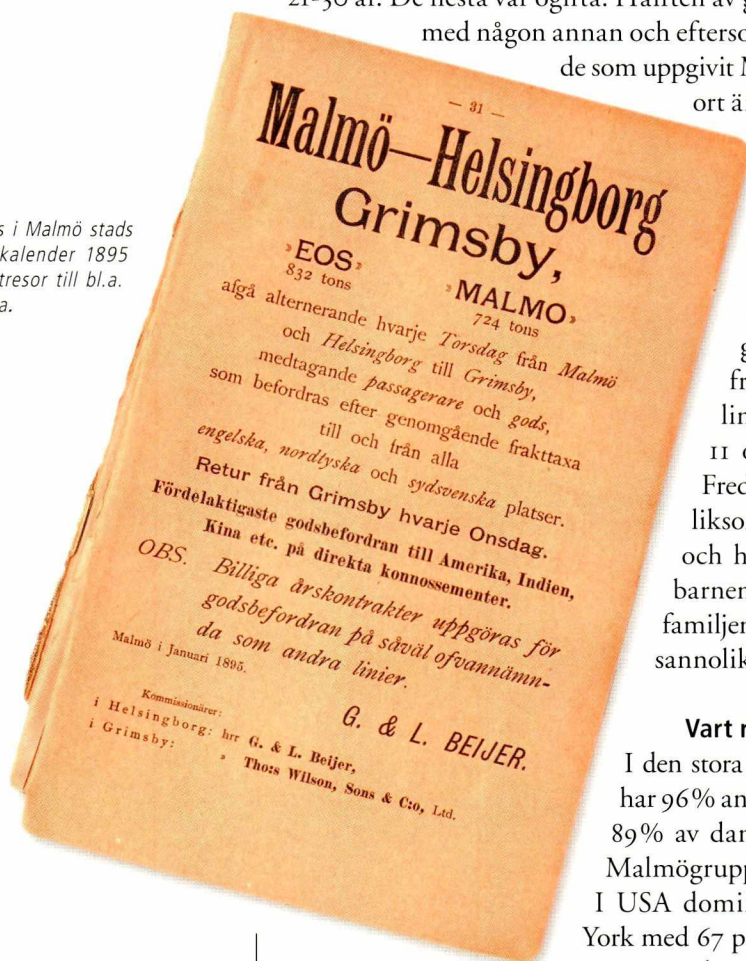
### Vart reste Malmögruppen?

I den stora svenska utvandrargruppen har 96% angivit USA som mål, liksom 89% av danskarna medan i den lilla Malmögruppen fler har andra resmål.

I USA dominerar helt naturligt New York med 67 personer. New York var den stora inresehamnen under den tid under-

sökningen omfattar, 11 emigranter har uppgett Boston som är en annan inresehamn. Många kom troligen att stanna i inresehamnen men hade man ingen särskild destination bestämd innan man reste, uppgavs New York varefter man vid ankomsten undersökte möjligheten till att resa vidare. Som ovan nämnts kan det också bero på att agenten endast hade rättigheter att sälja biljetter till ankomsthamnen. Bortser man från de som angivit ankomsthamnen som bestämmelseort åkte nio till Chicago och Iowa och tio till olika platser i svenskbygdernas Minnesota, nitton till andra platser i världen, t.ex.

Annons i Malmö stads adresskalender 1895 om båtresor till bl.a. Amerika.





sju till Australien, sju till Buenos Aires och tre till Afrika. Systrarna Albertina och Henrika Wirén reste 1893 till Buenos Aires som hushållerskor, brodern, snickare Bror Henrik följde efter två år senare. I övrigt fördelar sig det angivna resmålet över många olika stater i USA från Rhode Island, Missouri, Florida (bokbindare Sven Jansson Svensson 1869), Tennessee till Nebraska och även Kalifornien (gårdmanssonen Hans Olsen till Maryville 1881).

### Utvandrarnas yrken

I den stora svenskgruppen dominerade lantbrukssyrken (46,5%) medan i Malmögruppen många (43%) vid utresan uppgav en hantverks-, ingenjör- eller liknande yrkesutbildning. Av de 31 vuxna kvinnorna (16 år och äldre) var 8 pigor, 2 hushållerskor, 1 sömmerska, 1 massör (Emilie von Roszburg 1894) och 15 gifta eller änkor. Männerna uppgav att 13 var arbetare, 19 hade drängyrken, 3 var möllare och mejerist, 2 trädgårdsmästare, 2 företrädde olika hantverksyrken, 10 handel, 6 var ingenjörer och 4 studenter. Tidigare undersökningar har visat att de som reste i början av emigrationsperioden hade bättre yrkesutbildning och ekonomi än de som reste på 1880-talet och senare. Malmögruppen reste framför allt i just det tidigare skedet.

De som valt mål utanför USA tycks inte ha rest för att ”söka lyckan” utan hade yrkesutbildning, t.ex. en slaktare Jöns Olsson 1871 till Queensland, ingenjör Muhrman till Kapstaden och tre målare till Buenos Aires respektive Nya Zeeland. Till Minnesota flyttade mest drängar och pigor, till Chicago trädgårdsmästare, hantverkare och handlande. De som uppgav New York som destination representerade många olika yrken, som arbetare, köpman, bokhållare och hantverkare.

### ”Freden – potatisen – vaccinet”

Utvandringen var starkt konjunkturpräglad i Sverige. Redan på 1850-talet reste många till Danmark och Amerika. Orsaken var en stark folkökning, inte beroende på högre födelsetal utan minskade dödstal – ”freden, potatisen och vaccinet” som Esaias Tegnér uttrycker det. Det hade därmed blivit svårare att finna arbete. Jordbruksreformer och utdikning räckte inte till att försörja alla på landsbygden, och städerna var ganska små och kunde trots begynnande industrialisering inte svälja folköverskottet. I USA däremot fanns gott om jord, arbete och lockande höga löner. Atlantresorna annonserades i pressen från 1850-talet och med införandet av ångbåtslinjer blev överresan betydligt smidigare. Från Danmark reste ca 33% av utvandrarna åren 1880-1909 med det danska ångbåtssällskapet Thingvalla (från 1898 DFDS) direkt till New York och därifrån med tåg till bestämmelseorterna

*S.S.Norge förläste väster om Skottland den 28 juni 1904. 627 av 795 ombordvarande omkom. Enligt tidningen Arbetet 4-5 juli omkom 68 svenskar. 29 var från Malmö och 25 av dem under 20 år. Endast en svensk man, en kvinna och tre barn räddades. Målning av Wilhelm Arnesen (1865-1918).*

i mellanvästern, övriga till största delen med båt från Köpenhamn till Kiel, tåg Kiel-Hamburg, båt Hamburg-Hull, tåg Hull-Liverpool, båt Liverpool-NewYork och därifrån vidare med tåg.

Under amerikanska inbördeskriget på 1860-talet minskade naturligt nog lustan att emigrera, men den kom igång igen i slutet av decenniet när Sverige hade drabbats av missväxt 1866-1868. När de första danska registreringarna börjar 1868 är det året innan den första emigrationstoppen från Sverige med över 30 000 utvandrare. Därefter avklingade resandet några år för att bli ännu större 1880-1893. Större delen av gruppen från Malmö (44%) reste i det tidigare skedet 1869-1873. Hälften uppgav New York och Boston som mål, resten mera avlägsna destinationer som Australien, Chicago och olika platser i Minnesota. Under resten av 1870- och hela 1880-talet reste endast ett fåtal. Ändå var åttiotalet som nämnts det verkliga emigrationsdecenniet i Sverige. En tiondedel av Malmögruppen reste





1892-1893 och lika många 1895-1898. Övriga år är det endast ett fåtal, bortsett från 1905 med några fler. Återigen är det New York som är dominerande destination.

### Fortsatt forskning

Svenskar som emigrerade via Köpenhamn och köpte biljett där återfinns inte i den svenska emigrationsstatistiken, som är baserad på poliskamrarnas passagerarlistor. Utifrån de 133 som uppgivit Malmö som hemort har kunnat fastställas att knappt en tredjedel gått att återfinna i kyrkobokföringsmaterialet (MSA:s register och EMIBAS-Skåne) antecknade som utflyttade. Intressant skulle dock vara att i en framtid kunna samköra databaserna som innehåller 170 000 emigrerade skåningar med de 89 000 utvandrade svenskarna i den danska databasen för att se om resultatet möjligen blir annorlunda och om man med hjälp av den kan identifiera flera än i Malmögruppen (41%). Stickprovsundersökningen av delar av bokstaven D (10%) har dock givit ett nedslående resultat om möjligheten att någonsin kunna fastställa varifrån i Sverige dessa kom. Men det har också visat sig att en kombination av upplysningarna i de danska och tyska källorna med de amerikanska kan göra det möjligt att finna fler. Vissa spår skulle kanske framkomma vid en undersökning om var i landet de danska agenterna marknadsförde resorna och om de kom med lockande biljettpriser. Att utvandring via Danmark i många fall tycks ha ansetts lika naturlig som att arbeta i Danmark och inte krävt något intyg från pastorsämbetet i hemorten bekräftar undersökningen av Malmögruppen.

### Källor

AALBORG STADSARKIV

Det Danske udvandrerkiv: Dansk utvandrarbas – [www.aalborg.dk/udvandr](http://www.aalborg.dk/udvandr) och [www.emiarch.dk](http://www.emiarch.dk)

STAATSARCHIV, HAMBURG

[www.hamburg.de](http://www.hamburg.de), sök på LinkToYourRoots

MALMÖ STADSARKIV (MSA)

Kyrkobokföringsmaterialet för Malmöförsamlingarna, alfabetiska register över födda, flyttningslängder och husförlängder, FÖDDE-databasen ([www.ddss.nu](http://www.ddss.nu))

AMERICAN FAMILY IMMIGRATION HISTORY CENTER ON ELLIS ISLAND

[www.ellislandrecords.org](http://www.ellislandrecords.org)

SKÅNES GENEALOGISKA FÖRBUND

EMIBAS-Skåne, CD-skiva med 171 200 skåningar som emigrerat.

EMIGRANTEN 2001, CD-skiva med 1,4 miljoner utvandrade svenskar, Riksföreningen

Sverigekontakt, Box 53066, 40054 Göteborg.

THE ASSOCIATION OF EUROPEAN MIGRATION INSTITUTIONS

Här återfinns många länders utvandrardatabaser

[www.aemi.dk](http://www.aemi.dk)

### Litteratur

Ahlqvist, Göran "Sydsvensk utvandring till Danmark – fallstudie av en i kyrkoböckerna oregistrerad utvandring". *Scandia – tidskrift för historisk forskning*. Lund, 1976, s. 193-206.

Bender, Henning "Svenske Udvandrere via Danmark 1868-1904". *Kulturhistorisk samarbejde omkring Øresund*. Farum, 1998, s. 46-55.

([www.famus.dk/Publicationer/Rapporter/KulturhistoriskSamarbejde/svenske\\_udvandrere.htm](http://www.famus.dk/Publicationer/Rapporter/KulturhistoriskSamarbejde/svenske_udvandrere.htm))

Bender, Henning "Bornholms udvandring 1868-1904". *Bornholmske Samlinger 2000*. Rønne, 2000, s. 103-124.

([www.historisk-samfund-bornholm.dk/newpage1.htm](http://www.historisk-samfund-bornholm.dk/newpage1.htm))

Clemensson, Per & Andersson, Kjell *Emigrantforska*. Stockholm, 1996.

Johansson, Rolf "Registrering av flyttare – en källkritisk granskning av svenskt kyrkobokföringsmaterial 1840-1890". *Scandia – tidskrift för historisk forskning*. Lund, 1976, s. 167-192.

Larsson, Lars-Olof "Utvandring från södra Småland fram till 1870". *Kronobergsboken*. Växjö, 1978, s. 133-204.

Thorsøe, Søren m.fl. *Skandinavien-Amerika Linien – DFDS' passager- og fraktfart på Amerika*. Holte, 2001.

Willerslev, Richard *Den glemte indvandring – den svenske indvandring till Danmark 1850-1914*. Köpenhamn, 1983.





*”Sjelfklart är, att då arbetarne stå under ständig uppsikt, arbetsprestationen blir större...”*

Om kontroll över och standardisering av arbetet vid Kockums Mekaniska Verkstad.

**Arbetsprocess och arbetsorganisation – centrala perspektiv i arbetarhistorisk forskning**

I 1880-talets livfulla arbetarhistoriska forskning kom frågor kring arbetet och arbetets organisation ofta att ställas i centrum. En given utgångspunkt vid denna tid var de teorier som först hade formulerats av Karl Marx i *KAPITALET* och som den amerikanske samhällsforskaren Harry Braverman sedermera utvecklade. Båda två fokuserade arbetsprocessens förändringar såsom ett centralt studiefält i analyser av det kapitalistiska samhället. I arbetsprocessen möts arbete och kapital. Därför får arbetsprocessen en central betydelse för hur relationen mellan klasserna formas och förändras.

Både Marx och Braverman utformade en teoretisk ram för en förståelse av arbetsprocessens förändringar. Detta gjorde de utifrån djupgående empiriska studier av hur det konkreta vardagliga arbetet förändrades. Ett tydligt mönster framträder i deras analyser. Marx skriver om hur den omedelbare producenten – ofta i en process över flera generationer – förvandlas från att vara en förhållandevis självständig och allroundkunnig hantverksarbetare till att först bli delarbetare i en manufaktur och sedan maskinskötare i en mekaniserad fabrik. Införandet av fabrikkssystemet innebar omfattande inskränkningar i den enskilde arbetarens frihet att själv planera och utföra sina arbetsuppgifter. I en målande beskrivning framställer Marx förändringarna på följande sätt:

*”I manufaktur och hantverk betjänar sig arbetaren av verktyget. I fabriken tjänar han maskinen. I manufakturen utgår arbetsmedlens rörelse från honom, men i fabriken måste han följa deras rörelser. I manufakturen är arbetarna lemmar i en levande mekanism. I fabriken existerar, oberoende av arbetarna, en död mekanism, och de införlivas med den såsom levande bihang. Den trista upprepningen av ett ändlöst arbete, där samma mekaniska process ständigt på nytt måste genomgå, det liknar Sisyfos arbete. Arbetets börda faller liksom klippblocket om och om igen tillbaka på den utmattade arbetaren.”* (Karl Marx, *KAPITALET*. FÖRSTA BOKEN, s. 367)

Eftersom Marx dog 1883 kunde han inte fortsätta sin analys av arbetsprocessens förändringar längre än till 1880-talet. Men i sitt klassiska arbete *ARBETE OCH MONOPOLKAPITAL. ARBETETS DEGRA-*

Lars Berggren, född 1951, är docent i historia. Undervisar bl.a. på lärarutbildningen vid Malmö högskola.

Mats Greiff, född 1955, är docent i historia och undervisar bl.a. i historia med kulturanalys vid Malmö högskola. Arbetar f.n. halvtid vid Arbetslivsinstitutet.

Tillsammans har de gett ut boken *En svensk historia från vikingatid till nutid* (2000).

DERING I DET TJUGONDE ÅRHUNDRADET fortsätter Harry Braverman analysen fram till 1960 -talet. Bravermans huvudtes är att det finns en långsiktig tendens till utarmning av arbetets innehåll under 1900 -talet. Detta var resultatet av en medveten strategi från kapitalets och offentliga myndigheters sida, där den s.k. taylorismen spelade en viktig roll. Resultatet blev en långsiktig degradering av arbetet och dequalificering av stora delar av arbetskraften.

Bravermans tes har inte fått stå oemotsagd. Under 1980 -talet förekom en livaktig vetenskaplig diskussion kring dess giltighet. Bland annat kritiserades Braverman för att inte uppmärksamma olikheter mellan olika yrken och branscher i utvecklingen. Betoningen på taylorismens betydelse utsattes också för kritik liksom det som vissa forskare betraktade som en idyllisering av äldre tider.

På vilket sätt kan då Malmö stadsarkiv och dess material bidra till en ökad förståelse för den vetenskapliga diskussionen kring arbetsprocessens förändringar och dess konsekvenser? En självfallen ingång utgör det stora beståndet av företagsarkiv. Här kan man återfinna material från flera av Malmös – och Sveriges – mera betydande industriföretag. Inom svensk arbetarhistorisk forskning har Bravermantesen särskilt problematiserats med utgångspunkt från verkstadsindustrin. Därför kan det vara fruktbart att studera ett sådant företag. Det mest betydande av dessa har för Malmös del varit Kockums Mekaniska Verkstad (KMV). KMV:s arkiv är dessutom ovanligt välbevarat och mycket omfattande. Därför gav vi oss på jakt i det digra materialet för att se i vilken mån det kan belysa frågor som har att göra med arbetsprocessens utformning och kontrollen över arbetet utifrån företagets perspektiv. Det senare är en viktig poäng. Teoretiskt skapas och omformas arbetsprocessen nämligen i en dialektisk relation mellan arbetskraftens exploatörer och arbetare. I ett spänningsfyllt förhållande möts de förras intentioner och de senares erfarenheter. Företagsmaterialet belyser ofta just de intentioner ledningen hade, men ibland innehåller det också analyser som gjordes av reella förhållanden.

### **Storskaligt hantverk eller industri**

År 1874 tillträdde ingenjören Balthasar Münter som direktör vid KMV. Han rekryterades direkt från örlogsvarvet i Köpenhamn. Det företag han kom till hade en mångfasetterad produktion. Här tillverkades allt från stora ångfartyg av järn, lokomobiler, ångpannor, järnvägsvagnar och jordbruksmaskiner till småsaker som ljusstakar, askfat och gravstaket. Det var emellertid ett företag i omvandling med allt starkare koncentration på större och sammansatta produkter. Bland annat hade tillverkning av järnfartyg inletts på det nyetablerade



varvsområdet 1871. Det är mot bakgrund av dessa förändringar man får se anställandet av den tekniskt utbildade Münter.

Att tillverka komplicerade och sammansatta produkter som fartyg, innebar svårigheter att beräkna kostnaderna för tillverkningen. Eftersom tjänstemannakåren var begränsad i omfång motiverade satsningen på fartygstillverkningen inrättandet av en särskild tjänst som efterkalkylator. Denna tjänst var nödvändig för att företagsledningen skulle kunna kontrollera kostnaderna för driften, men det underlättade också kostnadsberäkningar vid nya beställningar.



Fabriksporten vid Kärleksgatan, in till Kockums Mekaniska Verkstad.

Den som fick arbetsuppgiften var C.A. Krakau. Han var sedan ju år anställd som bokhållare vid företaget. Under denna tid hade han genom det allroundarbete som kännetecknade kontorsarbetsprocessen utvecklat sin kännedom om företaget. Som efterkalkylator fick han det totala ansvaret för allt arbete som hade med efterkalkylerna att göra.

I syfte att öka kontrollen över arbetare och materialanvändning utökade Münter hela företagets byråkrati. Antalet kontorsanställda mer än fördubblades i samband med hans tillträde. Ytterligare ett led i den ekonomiska kontrollen var att man 1877 började med regelbundna kvartalsbokslut.

Münter försökte också på andra sätt öka kontrollen. Bland annat förespråkade han att arbetsplatserna skulle inhägnas:

*"Inhägnad af warfvet med plankstängsel, der annat stängsel ej finnes, bör, med hänseende till vidmakthållande af ordning, anses nödig att genast utföras."* (Styrelseprotokoll 29/5 1874)

En annan åtgärd var att inrätta två portvaksstugor med mönstringslokaler. Det handlade med andra ord om att se till att arbetarna



Hjalmar Wessberg från en gruppbild av tjänstemän vid Kockums Mekaniska Verkstad 1902.

fanns på arbetsplatsen hela dagen. De första nedskrivna ordningsreglerna för kmv är daterade november 1875. Reglerna föreskriver vilken arbetstid som skulle gälla, när rasterna skulle infalla och hur övertidsarbete skulle definieras. Vid arbetstidens början och slut skulle en visselpipa ljuda. Fem minuter därefter stängdes porten på morgonen. Den som kom mellan fem och femton minuter för sent fick avstå en halv timmes lön. De som var ytterligare försenade fick vänta tills nästa arbetsskift började. Vid arbetsskiftens början och slut skulle arbetarna hämta och lämna brickor så att arbetsledningen kunde kontrollera närvaron.

Vid flera tillfällen gav bolagsstyrelsen direktiv till verkmästare och andra arbetsbefäl att öka kontrollen. När styrelsen t.ex. diskuterade de ekonomiska svårigheterna i februari 1879 meddelade Münter

*”att samtliga verkmästare fortfarande äro vurdne träget anmanade att omsorgsfullt verka deröfver, ej mindre att af omhänderhafvande materialier icke något måtte förfaras än äfven att under dem anställde arbetare med bästa flit ombesörja hvad åt dem uppdrages att utföra”.* (Styrelseprotokoll 24/2 1879)

Trots Münters alla åtgärder för att skärpa kontrollen över såväl ekonomi som arbetskraft var styrelsen inte nöjd med honom. Han lyckades aldrig få varvsverksamheten att gå med vinst. Särskilt nybyggnationerna var olönsamma. Därför beslutade styrelsen att från och med årsskiftet 1882/83 ersätta honom med Hjalmar Wessberg, också tekniskt utbildad, från Motala Verkstad.

Wessberg vidtog omedelbart åtgärder mot vad han betraktade som en ineffektiv organisation. Samtidigt inträffade en djup depression för världens skeppsbyggnadsindustri. Detta kom sannolikt att ytterligare motivera Wessbergs åtgärder. I ett brev till Sven Almqvist redogör han för de första förändringarna:

*”Saken är nämligen den jag anser det blifva nödvändigt att entlediga såväl Cedergren som Wolf från sina befattningar, synligast som Wolf igår beklagade sig öfver svårigheten att handskas med och sköta de förmän han för närvarande har under sitt befäl, hvarför han önskade min bemedling. Jag sade honom att för närvarande fordrade jag att enhvar skötte sina pligter och på bästa förstånd försökte ett samarbete att sådana slitningar ej egde rum och vidare att jag tyckte han sjelf borde kunna som verkmästare, utagera sådana småsaker. I dag har han åter klagat på Cedergren, i morgon skall jag tala med båda.”* (Hjalmar Wessbergs kopiebook 1883-1903 EI:1)

I ett senare brev skrev Wessberg att ingenjör Wolf sades upp p.g.a. att *”slarf och liknöjdhet täflade med varandra att göra honom oduglig”.* (Hjalmar Wessbergs kopiebook 1883-1903 EI:1)





En gruppbild av timmermän och riggare på Kockums Mekaniska Verkstad, från 1890-talet.

Uppenbarligen var Wessberg inte nöjd med den gamla regimen. Efter det att några avskedanden av högre tjänstemän och befäl gjorts ställde han sina förhoppningar till en god vän – Anders Wiking – som engagerades som varvschef. Till åtgärderna hörde också avskedandet av flera kontorister med ganska kort anställningstid.

Som ett led i höjandet av arbetsintensiteten lät Wessberg i september 1883 anlägga en ny pontonbro. Denna förkortade gångvägen för arbetarna på väg till arbetsställena. Tiden som tjänades in skulle däremot komma företaget till del. I protest gick 800 arbetare ut i strejk. Denna blev emellertid inte särskilt framgångsrik.

Några månader senare, i februari 1884, satte arbetarna i pannverkstaden sin verkmästare Hans Petter Björkberg på en plank och bar ut honom från verkstaden. Även om arbetarna under en lång tid varit missnöjda med vad de betraktade som Björkbergs brutala ledarmetoder måste denna aktion tolkas som en protest mot Wessbergs åtgärder. Dessa uttrycktes 1884 i en utredning om förlustorsakerna. I utredningen förordades en

*”sparsamhet och omsorg, som noga tillser, äfven i det lilla, att till hvarje arbete icke mera material eller dyrare material konsumeras, än som verkligen erfordras, och den jemna tillsyn, som af hvarje arbetstimmiga uttager full valuta i verkstäldt arbete”.* (Bolagsstämmoprotokoll

**Kockums Mekaniska Verkstad har efterlämnat ett mycket stort arkiv. Här kan man bl.a. finna ritningar av fartyg och järnvägsagnar, fotografier av de flesta fartyg byggda på Kockums samt en stor serie räkenskaper. Kontrakt och brevväxlingar kring fartygsbyggandet samt handlingar kring sjösättningen (med namn på fartygets gudmor) finns också.**

30/8 1884)

Arbetarnas motstånd mot företagsledningens åtgärder för att öka kontrollen och höja arbetsintensiteten kommer tydligt till uttryck i sådana protestaktioner som genomfördes 1883 och 1884. De facklärda arbetarna hade tidigare haft en förhållandevis stor självständighet när det gällde att planera och utföra arbetet. Dessutom fanns det kvarvarande drag från en äldre hantverkskultur, som t.ex. seden att ta frimåndagar eller lämna arbetsplatsen för att uträtta något ärende. Detta var enligt arbetarna hävdvunna rättigheter.

Arbetets karaktär vid fartygstillverkningen medförde svårigheter för företaget att standardisera och kontrollera arbetet. Fartygen tillverkades i regel på beställning, varvid olika redare hade olika önskemål om fartygens utseende, utrustning, inredning o.s.v. Därför blev det inte tal om någon massproduktion på samma sätt som t.ex. i textilindustrin.

Det krävdes ett stort antal yrkesspecialiteter vid tillverkningen. Många av arbetarna hade sin bakgrund i hantverkssystemet. Detta kan man undersöka genom att följa arbetarnas yrkeskarriärer i bl.a. kyrkoböcker och mantalslängder. Visserligen infördes efter hand ny maskinteknik, t.ex. snabbsvarvar, plåtbockningsmaskiner och hydrauliska pressar, men dessa maskiner reducerade egentligen inte behovet av yrkesskicklighet hos arbetarna. Däremot omdefinierades kraven. Dessutom kan införandet av den nya tekniken kopplas till förändringar i arbetsorganisationen som ökade behovet av hjälparbetare för att t.ex. transportera material från ett arbetsställe till ett annat. Därigenom förändrades också arbetsintensiteten för de facklärda genom att de sannolikt bands hårdare till sina maskiner.

### **Rationaliseringsförsök på 1910-talet**

Frågan om arbetsintensitet och kontroll över arbetet hade ständig aktualitet för företagsledningen. Kring 1910 diskuterades det extra livligt i hela den svenska industrin om på vilket sätt man skulle kunna öka produktiviteten. Kockums stod inte opåverkat av den förnyade aktualiteten för frågorna. Dessutom upplevde man det som att konkurrensen på den internationella marknaden blev allt svårare. Detta resulterade i att all företagens verksamhet koncentrerades till varvsområdet, och den gamla verkstaden vid nuvarande Davidshallstorg lades ned. Men detta var inte tillräckligt. I december 1912 uppdrog bolagsstyrelsen åt ledamöterna C. Faxé, W. Hamilton och A. Schmitz att granska bolagets organisation och komma med förslag till förändringar. Arbetet skulle göras i samråd med VD Georg Ahlrot och kassadirektör F.H. Kockum.

Förslaget som lades fram och godkändes innebar bl.a. att det



skulle finnas tre huvudavdelningar: mekanisk verkstad, vagnverkstad och skeppsbyggeri. Den mekaniska verkstaden och skeppsbyggnadsavdelningen skulle ledas av var sin överingenjör som bl.a. skulle ha utbildning *"i till amerikanskt job-kort-system hörande frågor"*. Ingenjörerna skulle ha ständig kontakt med verkmästare och förmän för att se till att arbetena blev färdiga i tid och inte dyrare än beräknat. Verkstadsbefälen skulle i förväg planera ett nytt arbete åt en reparationsarbetare så att det fanns arbetsuppgifter efter det att det pågående arbetet var klart. Fanns inte detta skulle arbetaren avskedas. Man tänkte sig att de planerade åtgärderna skulle minska kostnaderna med tiotusentals kronor *"på grund av kontrollen, som nu så godt som saknades"*. Utredningen förordade också att arbeten på fartygsbyggen skulle föras ihop. Tidigare gjordes uppmättnings- och nitningsarbete på bäddarna, utrustnings- och monteringsarbete vid kajerna, maskinreparationsarbete på slipen eller i dockorna o.s.v. Svårigheten att utöva tillsyn var mycket svår p.g.a. denna uppsplittring:

*"Sjelfklart är äfven, att då arbetarne stå under ständig uppsikt, arbetsprestationen blir större, än då endast befälet till och från är närvarande på hvarje särskild arbetsplats."* (Styrelseprotokoll 14/6 1913)

För att motivera överingenjörerna till en skärpt kontroll av arbetet infördes ett system med gratifikationer om avdelningen uppvisade ett gott ekonomiskt resultat.

Men det var inte bara arbetarna som skulle kontrolleras. Utredningen förordade också att materialtillförsel och materialanvändning skulle kontrolleras noga, i synnerhet vid reparationsarbete. Kanske ansåg man att slöseri eller svinn av material var för omfattande. För att få kontroll över materialanvändning infördes ett nytt kortsystem som innebar att varje vid förrådet uttagen sak skulle noteras på ett kort med angivande av vilket tillverkningsnummer den skulle bokföras på. På så sätt underlättades också efterkalkylerna.

Likaså skulle använd arbetstid bokföras på respektive beställningsnummer. Detta komplicerade också hela löneberäknings-systemet. Det kunde inte längre utföras av arbetarna och förmännen själva utan överfördes till kontorstjänstemän.

Genom åtgärderna med de nya kortsystemen skulle man teoretiskt kunna på öret beräkna produktionskostnaden på varje detalj av ett nybyggt fartyg. Därigenom kunde man öka den ekonomiska kontrollen över varje del av tillverkningen.

*"Grundtanken i detta förslag är att söka åstadkomma att hvarje verkstadsafdelning kan betraktas som en affär för sig själf, på det att man ska kunna erhålla tillförlitliga upplysningar om resultatet af de olika afdelningarnas verksamhet. Men det synes ej tillfyllest att vid*

årets slut kunna konstatera resultatet, utan torde det vara önskvärdt att äfven under året exempelvis en gång i månaden kunna klargöra för sig huru hvarje afdelning och således jämväl affären i sin helhet arbetat. Härför måste emellertid så godt som hela bokföringen omläggas och kan denna omläggning betydligt förenklas efter det att dels förrådet och verkstäderna på söder indragits och dels det nuvarande förrådet på varfvet blifvit flyttadt till rymligare lokal.” (Styrelseprotokoll 14/6 1913)

Liksom när Hjalmar Wessberg införde förändringar möttes 1913 års omorganisationsförsök av motstånd. Denna gång verkar det emellertid inte ha varit arbetarna som satte sig till motvärn. I stället kan man skönja en maktkamp mellan F.H. Kockum och Georg Ahlrot, där den förre i vissa avseenden kände sig överkörd av den senares beslut. Vidare lyckades företaget inte med strategin att avskeda några av de äldsta tjänstemännen och i samband med detta förändra metoderna för bl.a. förrådsbokföring och löneuträkning.

### **Rationaliseringsexperten Olof Kärnekull tillkallas**

Förändringsförsöket 1913 ledde inte till att företagsledningen lyckades lösa frågan om fungerande materialtillförsel och förrådsverksamhet, planering av arbetet, ackordsättning, bokföring och ett effektivare utnyttjande av arbetskraften. För att lösa dessa organisationsfrågor, vilket man tydligtvis inte klarade av att göra internt, tillskrev F.H. Kockum i april 1921 Sveriges Industriförbund. Syftet med brevet var att få ett sammanträffande till stånd med en sakkunnig person för att diskutera organisationsfrågor. Denne sakkunnige blev Olof Kärnekull som samma år gav ut skriften MODERN ARBETSLEDNING – en bok helt i förespråkaren för vetenskaplig arbetsledning F.W. Taylors anda. Kärnekulls primära uppgifter var att få till stånd en rationellare drift för att kunna sänka produktionskostnaderna och för att kunna hålla utlovade leveranstider. Genomförandet av ett sådant program innebar också stora förändringar i det administrativa arbetet. Så är t.ex. förrådsbokföring, ackordsättning, materialinköp o.s.v. intimt sammanknippade med den direkta produktionen.

Det första Kärnekull gjorde var att inrätta en planeringsavdelning. Den skulle ansvara för arbetets planläggning, övervakning av driften och materialanskaffning. Under denna skapades tre underplaneringsavdelningar med ansvar för ackordsättning, vilken tidigare hade utförts av arbetsledarna. Olof Kärnekull har beskrivit detta med egna ord i en artikel i KOCKUMS MEKANISKA VERKSTADS AB MALMÖ 1840-1940:

*”Upplägget av ett sådant arbetsprogram kom emellertid i praktiken att innebära, att planeringsarbetet måste utsträckas till alla de avdelningar, som voro ’underleverantörer’ till skeppsbyggnadsavdel-*



ningen, d.v.s. modellverkstaden, gjuteriavdelningarna, smidesavdelningen, maskinverkstaden, timmermansavdelningen, rörverkstaden jämte flera andra samt måleriarbeten, sanitetsarbeten, möbel- och tapetserararbeten m.fl. Alla dessa arbeten i olika avdelningar och underavdelningar skulle av planeringsavdelningen sammanhållas och dirigeras i stort. Dessutom måste planeringsavdelningen stå i ständigt kontakt med konstruktionskontoret för att få fram erforderliga ritningar i rätt tid och att kontrollera materialbehovet, d.v.s. upphandlingsavdelningen och förråden. Det gällde ett nyskapande från grunden... I snabb följd utarbetades instruktioner för upphandlingen, förråden, förrådsbokföringen och godsexpeditionen. Vidare utarbetades en verkstadsordning gällande ordergivningen, materialförsörjningen och arbetsbelastningen i verkstäderna. Kontrollen av arbetstider, arbetsackord och spilltider skärptes.”

En omläggning av ackordsystemet var en viktig ingrediens i rationaliseringsåtgärderna. Genom de nya ackorden kunde man lättare spalta upp de olika arbetsoperationerna och, utifrån arbetsledningens föreställning om hur de skulle utföras, standardisera dem. Därmed kunde ledningen också i detalj skaffa sig kontroll över arbetets utförande. De nya ackorden hade således arbetsoperationerna som grundval snarare än att som tidigare vara baserade på gruppernas arbete. Härigenom skulle man också lättare kunna kontrollera materialtillförsel, transporter och annat som hörde dit för att på det mest effektiva sättet eliminera spill- och väntetider.

Med den komplicerade produktionsprocess som tillverkningen av fartyg innebär var det emellertid förenat med stora svårigheter att standardisera och kontrollera arbetet på verkstadsgolvet och i dockorna. Trots alla ledningens försök gick det inte att skapa en arbetsprocess med samma flödeskaraktär som t.ex. vid löpandebandproduktion.

På kontoret var det däremot lättare för ledningen att genomföra sina intentioner. Samtidigt som kontorspersonalen p.g.a. den ökade byråkratiseringen växte i antal kom arbetsprocessen att på ett omvälvande sätt förändras. Mekaniseringen hade startat tidigt. Sålunda inköptes t.ex. den första skrivmaskinen 1903. Två år senare köpte man ytterligare två maskiner. Införskaffandet av dessa kan emellertid inte kopplas till någon arbetsdelning på så sätt att någon fick i uppgift att endast skriva maskin. I stället användes maskinerna efter behov av de olika kontoristerna och bokhållarna i sina allroundarbeten. Var och en hade sitt ansvarsområde, inom vilket de utförde samtliga arbetsoperationer. Detta illustreras av betyget till Albert Holmer utfärdat i augusti 1912:

”Herr Albert Holmer ... har varit sysselsatt med diverse förekom-

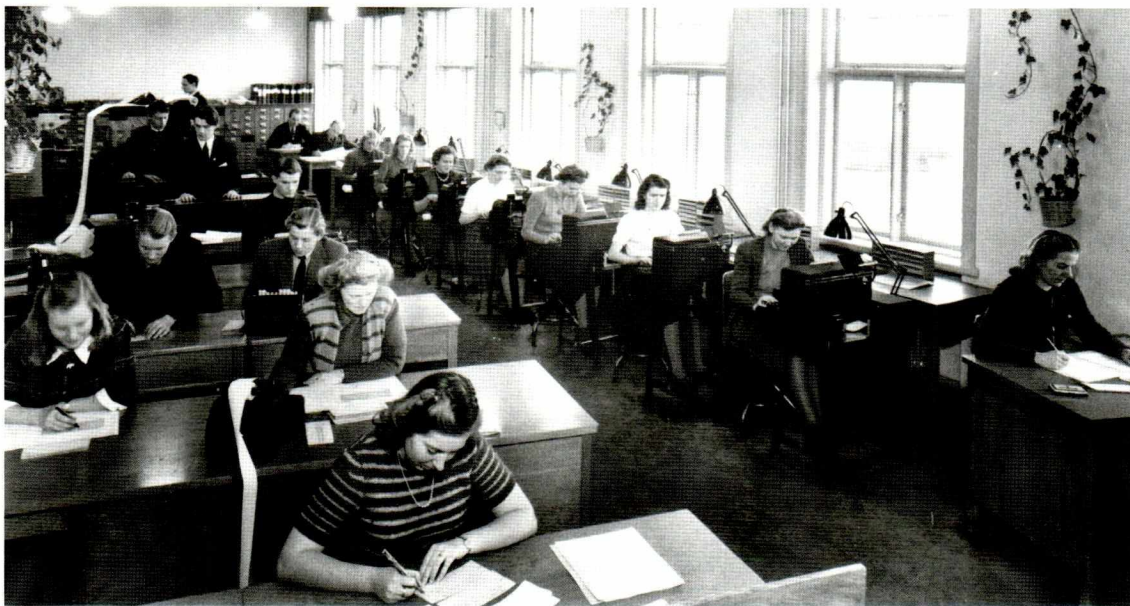
**Exempel på andra företagsarkiv är A.W. Nilssons fabriker AB, Firma Karl Hattendorf, Cikorie-fabriksbolaget, C.E. Slangerups likkistefabrik/begravningsbyrå, AB Allhem, Malmö Ångfartygs AB och Malmö Mekaniska Tricot-fabriksaktiebolag.**

mande kontorsgöromål såsom tidtagning, ackordsuträkning, utbetalning av löner mm...” (Copiebok 1906-1913 Bib:4)

Den organisationsplan som upprättades 1913 visar också på en sådan ansvarsfördelning och inte arbetsdelning.

Med förändringarna i kontorsarbetet efter Olof Kärnekulls rationaliseringsåtgärder blev standardisering, mekanisering och arbetsdelning tydliga fenomen. En mängd olika arbetsinstruktioner och flödesscheman framställdes. Med den nya organisation som blev resultatet upphävdes allroundarbetet i stor utsträckning och ersattes med ett mekaniserat delarbete. Hålkortsstansning och sortering utgör några exempel på detta. Förändringen kan också illustreras av ett annat arbetsbetyg:

*”Herr Flensburg har ovannämnda tid /jan 1949 -aug 1953/ tjänstgjort på vårt avlöningskontor, där han huvudsakligen varit sysselsatt med skötseln av vår adresseringsmaskin och därmed sammanhängande skrivmaskinsarbeten.”* (Tjänstgöringsbetyg F561:9, F501:10)



Den av företagsledningen eftersträvade könsarbetsdelningen märks tydligt på bilden av denna avdelning vid mitten av 1940-talet.

Förändringarna i kontorsarbetet och dess karaktär kan sammanfattas med följande passus ur yrkesinspektrens verksamhetsberättelse för 1940:

*”På senare år har inom kontorsvärlden en mekanisering och rationalisering blivit genomförd, varigenom detta arbete i många fall kommer att utföras under former, som i mångt och mycket liknar de industriella arbetsformerna. S.k. hålkortsmaskiner, bokföringsmaskiner av olika slag m.m. ha införts, varigenom arbetet blir uppdelat i små moment.*

*För att arbetet skall löpa lätt och för att arbetsledaren skall ha en*



*bättre överblick över arbetet, sammanföres kontorspersonalen i stora lokaler. Var och en sitter med sin detalj i ett stort maskineri, omväxlingen i arbetet har försvunnit. Kännedomen om gången av arbetet går härigenom förlorad. Kontoristen, som 'hade trådarna i sin hand' och gick från det ena arbetsmomentet till det andra, blir mer och mer sällsynt. Detta å sin sida medför minskat intresse och på grund härav ökat krav på övervakning från arbetsgivarens sida. De naturliga pauserna mellan de olika arbetsmomenten förekomma i allt mindre utsträckning, arbetet intensifieras.” (KONTORSVÄRLDEN 1941:11, s 13)*

Den starka tillväxten av kontorsarbetare och den förändrade karaktären på arbetet kan kopplas samman med den långtgående feminisering av arbetsstyrkan som skedde under mellankrigstiden. Av flera olika skäl föredrog företaget att till ett visst slags kontorsarbetsuppgifter anställa kvinnor. Detta var i särskilt hög grad fallet beträffande starkt avgränsade arbetsuppgifter där ny teknik användes. Sålunda kom t.ex. hålkortsarbete och maskinskrivning att utföras av kvinnor. Att anställa kvinnor för att utföra sådana arbetsuppgifter var en medveten strategi från företagets sida. Detta framgår av en PM författad av direktör Nils Holmström 1942:

*”Jag har tänkt mig att gå successivt tillväga och i första hand införa hålkortsförfarandet för reskontran och materialrekvisitioner. All sortering och addering av materiallappar samt manuell utskrivning av efterkalkyler kommer därigenom att falla bort. Därigenom begränsas användningen av den mindre kvalificerade arbetskraften på huvudkontoret mot att i stället antalet flickor på Powers-avdelningen utökas.” (PM utskrivet av Nils Holmström 17/8 1942 EI:17)*

### Slutord

Vi har i denna artikel visat på de möjligheter som ett företagsmaterial erbjuder när det gäller att beskriva och analysera förändringar i arbetsprocessen, d.v.s. arbetsorganisation och teknikanvändning. Man måste dock vara vaksam i tolkningen av materialet. Det går inte att okritiskt använda för att beskriva hur det vardagliga arbetet verkligen var utformat. Inte minst det faktum att företagsledningen vid upprepade tillfällen försökte att införa ökad kontroll och högre grad av standardisering talar för att den inte uppnådde de förväntade ideala resultaten. Därför är det om man vill beskriva och analysera vardagens arbetsprocess nödvändigt att också använda sig av annat material där arbetare själva kommer till tals och kan delge sina erfarenheter.

Ett komplement utgör fackföreningsmaterialet. I detta kommer ”den andra sidan” till tals med sina egna ord. Beträffande arbetarnas föreningar vid Kockums finns detta material i Arbetarrörelsens arkiv

i Malmö. Ett annat slag av material härstammar från Yrkesinspektionen. I detta beskrivs delar av verksamheten med ögon utifrån. Det kanske viktigaste materialet när det gäller att komma åt arbetets vardag ur ett underifrånperspektiv och frågor om arbetsplatskultur utgör emellertid det muntliga källmaterial som forskaren själv kan skapa tillsammans med de många tusen människor som under åren arbetat på Kockums.

### Källor

MALMÖ STADSARKIV

*Kockums Mekaniska Verkstads arkiv*

Copieböcker B

Hjalmar Wessbergs kopiebok 1883-1903 EI:I

Inkomstsammandrag för tjänstemän GVII

Inventarieförteckningar och -böcker GII

Inventarielista 1873 F007:20

Kassaböcker GV

Nils Holmströms kopiebok EI:17

Ordningsregler F007:11

P.M. angående arbetsplanering, bokföring och självkostnadsberäkning 1944

Schemata F680

Styrelse- och bolagsstämmoprotokoll med bilagor A

Tjänstgöringsbetyg F561:9, F501:10

Verkstadsordning 1923

*Uppbördsverkets arkiv*

Verifikationer till mantalslängder B4B

### Litteratur

Berggren, Lars *Ångvisslans och brickornas värld – om arbete och facklig organisering vid Kockums Mekaniska Verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840-1905.*

Malmö, 1991.

Braverman, Harry *Arbete och monopolkapital – arbetets degradering i det tjugonde århundradet.* Stockholm, 1982.

Greiff, Mats *Kontoristen – från chefens högra hand till proletär. Proletarisering, feminisering och facklig organisering bland svenska industritjänstemän 1840-1950.*

Ystad, 1992.

*Kockums Mekaniska Verkstads AB Malmö 1840-1940.* Malmö, 1940.

*Kontorsvärlden* 1941.

Marx, Karl *Kapitalet. Första boken.* Lund, 1997 (1867).

Stråth, Bo *Varvsarbetare i två varvsstäder – en historisk studie av verkstadsclubbarna i Göteborg och Malmö.* Göteborg, 1982.

Svensson, Thommy *Från ackord till månadslön – en studie av lönepolitiken, fackföreningarna och rationaliseringarna inom svensk varvsindustri under 1900-talet.*

Göteborg, 1983.

Thompson, Paul *The Nature of Work – An Introduction to Debates on the Labour Process.* London, 1983.





## Tre och ett för Sarah

Om tredje teaterbolaget och dess lilla kassabok

*”I vester skiljes torget från stadens allmänna begravningsplats med en stenvmur och på östra sidan är det s.k. Stadt Hamburg, ett stort hus, som af ett bolag blifvit uppfördt till stadshus[!], men nu eges af handl. P. Bergh (firman Backman & Bergh). J [sic] detta hus finnes en teater, gammalmodig och med platser för 600 åskådare. Staden är i saknad af hvarje annan teater än denna, som eges af enskild person, hvilket är en brist, som förr eller sednare måste afhjelpas.”*

Det blev ”förr” eller snarast omgående: omdömet ovan (vars skattning av publikkapaciteten måste avse en också med ståplatser sprängfylld teater) är hämtat ur C.A. Hellborgs och J.B. Westenius adresskalender för Malmö 1868 (s. 3), och den förste november det året kunde teatern återinvigas efter att ha erövrat också husets bottenvåning varigenom en ny rad vanns.

Det nybildade teaterbolag som åstadkom denna förändring var redan det tredje i ordningen. Det första hade efter ritningar av Anders Sundström uppfört teater- och värdshusbygget, invigt 1809, men hade 1817 kraschat med diskonten. Efter en tid i privata händer togs teatern 1834 om hand av ett nytt bolag vars aktier dock småningom köptes upp av styrelseledamoten F.H. Kockum som sedan sålde vidare. Och om nyordningen 1868 berättar C.J. Odins och Joh.A. Nilssons adresskalender för 1873 så här (s. 5f):

*”Då den gamla salongen endast hade utrymme för 200 sittplatser på parterr, 59 på amfiteatern, 2:ne loge-rader med 17 loger, hvardera med plats för 6 personer i hvar loge; 2:ne avantscener och 2:ne oeildeboeuf [”oxögon”], hvardera à 4 platser [totalt 479, men övre raden, ombyggd 1848, rymde nog fler än här anges], så har den nu efter utvidgningen följande sittplatser, nemligen: 1:sta parkett 156; 2:dra dito 56; 1:sta radens sidologer 72, 2:dra radens dito 94, 3:dje radens dito 72; 1:sta radens avantscener 12; 2:dra dito 12; 1:sta radens fond 35; 2:dra dito 30; 3:dje dito 43. Summa 582 sittplatser. Theatern inbringar således med fullsatt salong för en afton i brutto med de vanliga theaterpriserna: 1:sta parkett, 1:sta radens avantscener och 1:sta radens fondloger à 1:50; 2:dra parkett och 1:sta radens sidologer à 1:25; 2:dra radens avantscener och 2:dra radens fondloger à 1 rdr; 2:dra radens sidologer och 3:dje radens fond 0:75, 3:dje radens sidologer 0:50; Summa 645:25. – Theatern uthyres då man hänvänder sig till direktionsledamoten Otto F. Frick och är vanliga hyrespriset 50 rdr för hvar dramatisk föreställning samt för konsert 30 rdr, oberäknadt kostnaden för gas.”*

Av ovanstående kan slutas att den ansedde teaterdirektören Wil-

helm Åhman bara hade halvt hus när han fredagen den 7 oktober 1870 inledde en sejour med tysken Benedix lustspel SLÄGTINGAR och en liten anonym sångidyll, ETT SLÅTTERÖL I VERMLAND. Recetten blev nämligen bara 309 riksdaler. Det tog sig dock: Shakespeares så TUKTAS EN ARGBIGGA, kopplad med Offenbachenaktaren EN SOIRÉE I KÅKBRINKEN, spelade nästföljande söndag in 570:50 riksdaler, och Åhman är rent av över kalenderns påstådda maximum ett par söndagar i november, t.ex. den 20 då ANDERSSON, PETTERSSON OCH LUNDSTRÖM inbringade hela 654:50 riksdaler.

Men hur vet vi nu detta? Jo, tack vare att teaterbolagets kassabok för åren 1870-98 finns i stadsarkivets samlingar, där Malmö Teater är rätt rikt företrädd. Så gjorde också dess långa verksamhetstid på 129 år jämte stans förmåga att genom storlek och teaterintresse attrahera teatertrupper huset till rikets säkert mest representativa för klassisk resande landsortsteater.

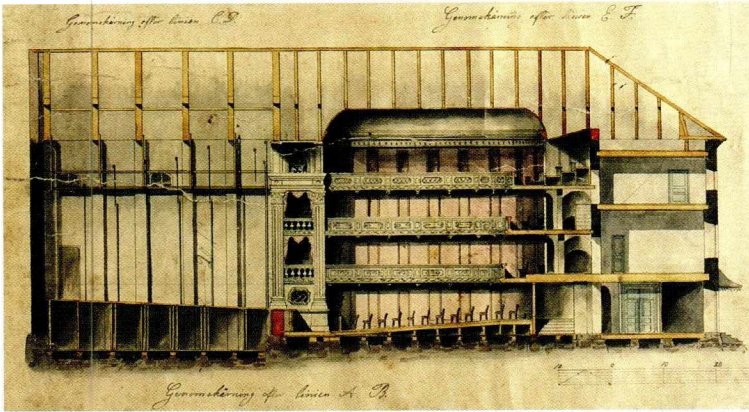
Vad gäller det tredje teaterbolaget, det som alltså låg bakom ombyggnaden 1868 och som upplöstes efter teaterns försäljning 1908, är handlingarna delade i två "volym", den ena omfattande protokollen från 1900-09, den andra ett inlämningsbevis på brev 1909, en plan över teatern tryckt hos B. Cronholm u.å., Bolagsordning för Malmö Theater-Aktiebolag tryckt hos samme Cronholm 1868, fullmakter att representera Ernst Flensburg och L. Faxé vid bolagsstämman den 12 oktober 1908 där bolaget upplöstes samt ovan antydda kassabok.

Teaterns enskilda ägo såg alltså kalendern 1868 som en brist, och tydligen kom initiativet till nyordningen från en tongivande bildad krets, nämligen läse- och klubbssällskapet som gav sin styrelse i uppdrag att bilda bolaget sedan ägaren hotat att bygga om huset till andra ändamål (SNÄLLPOSTEN 21/II 1867). Aktieteckningen gick lite trögt: vid bolagsstämman 1869 (SNÄLLPOSTEN 8/4) konstaterades att 147 av de 500 aktierna var osålda.

Något storordigt om det allmännas skyldigheter gentemot teaterkonsten söker man också förgäves i nyssnämnda bolagsordning som torrt noterar bolagets syfte att förvärva huset "och tidsenligt iordningställa der befintliga theater samt öfriga till fastigheten hörande lägenheter". Den ombyggnaden har lämnat arkivaliska spår också på andra håll: i Stadsbyggnadskontoret och på Museet vilket bl.a. hyser ritningar till teatern av den stockholmske teaterdekoratören Herman Müller (som också, tyvärr utan bevarade spår, svarade för nya standarddekorationer som ersatte det gamla kulissmaskineriets). Vältaligast är väl ett tvärsnitt vid prosceniet samt framför allt en genomskärning av teatern med den utsmyckning Müller föreslog.

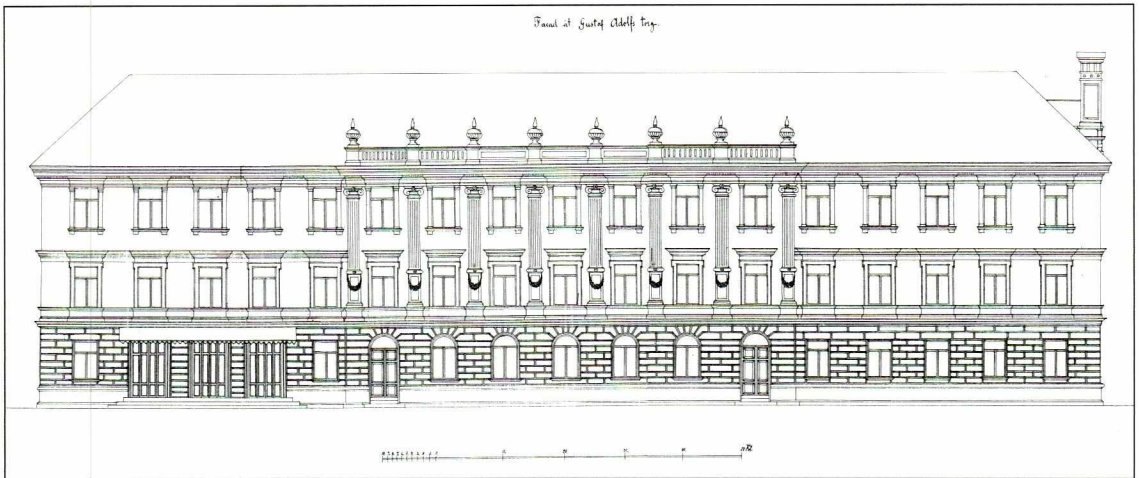
Om ritningen häri troget följdes vet vi inte: interiörfoton finns





Längdsektion i Herman Müllers av Byggnadsnämnden den 4 juni 1868 godkända "Projekt till förändring af Malmö Theater".  
Foto Malmö Museer.

först sedan en ny ägare, restauratören "Moje" Björkman, 1908/09 moderniserat salongen. Tidningarna 1868 skapar osäkerhet t.ex. redan om radernas färg: ALLEHANDA talar om de "i hvitt och guld prydda trenne logeraderna ... framstående mot den mörkröda grunden" medan SNÄLLPOSTEN finner rader "hållna i ljus färgton och ornerade i brons" (om ombyggnaden, jfr Gustafson 1965 s. 51ff).



Väsentligaste förändring under bolagets fortsatta tid var exteriör och nödtvungen sedan en eldsvåda den 20 maj 1881 bränt av vindsvåningen åt torget. Själva teatern som ju låg i flygeln åt Stora Nygatan (1961-62 ersatt med ett butikshus) berördes inte av branden men fick ändå ny yttervägg åt gatan, nytt gårdshus för klädloger och magasin samt allmän översyn. Eftersom ingången låg åt torget fick teatern så att säga också där en ny fasad, den i dag delvis bevarade vars stilimiterande stuckornamentik symboliskt med lyra och masker erinrar om vad som varit. Fast på den 1881 fastställda ritningen i Stadsbyggnadskontoret finns de detaljerna inte med och pilastrarna

Torgfasaden enligt av Byggnadsnämnden den 27 augusti 1881 fastställt förslag till "Till- och Ombyggnad af Hotell Stadt Hamburg", tillskrivet John Smedberg. Frontonen fick annan form med lyra och teatermasker och pilastrarna likaså en annan utformning genom avvikelser under byggnadstiden.  
Foto Bo O. Andersson.

har en annan utformning. Tydligtvis har man under byggnadstiden tillåtit sig att avvika från ritningen, osignerad men sannolikt av John Smedberg (jfr Österdahl 20/10).

En stämningsbild av torget med huset sådant det förut tett sig, d.v.s. med Anders Sundströms nästan oförändrade nyklassicistiska fasad från 1809, ger bolaget i huvudet på sina aktiebrev. Krognamnet Stadt-Hamburg pryder här fasadens högra del, med port till restaurangträdgården där bredvid, d.v.s. där Stadt Hamburgsgatan utlades 1882,



Aktie i Malmö Theater Aktie-Bolag med en anonym bild av Anders Sundströms här ännu tämligen intakta teater- och värdshusbyggnad vid Gustav Adolfs torg. Framsidan av fyrsidigt aktiebrev från 1869, tryckt på B. Cronholms litografiska anstalt.

Foto Malmö Museer.

medan ordet Theater och därtill hörande ingång dominerar vänstra delen. Intressant är bildens ovanligt tidiga perspektiv ner i Stora Nygatan, inte bara med teaterflygeln utan också med den fortsatta bebyggelsen.

Andra arkivalier är de affischer Museet fick på 1970-talet och som härrör från en kassörska på teatern: tretton affischer från tvåraderteatern 1859-68 och sextio från treradersteatern 1868-86, däribland en från Constantin Rohdes invigningssejour 1868 för Malmöpremiären på Frans Hodells ANDERSSON, PETTERSSON OCH LUNDSTRÖM, en grov men populär version av en pjäs av wienaren Nestroy. Vad den kvällen, eller Sverigepremiären på KAMELIADAMEN två dagar tidigare, gav i intäkter vet vi dock inte. Kassaboken börjar nämligen först 1870 med den sejour av Wilhelm Åhman då som sagt just samma Nestroy/Hodell-hopkok drog fullt hus.

Pjästitlarna får man dock läsa fram via annonser tills Knut Tivander den 7 mars 1877 ger Flotows opera MARTHA, ty av okänd anledning börjar kassaboken först då registrera vad som spelats. Detta



noteras sedan varje gång tills Julia Håkansson och Tore Svennberg den 10 oktober 1898 gett EN OMVÄNDELSE OCH DUVALS SKILSMÄSSA, varpå de summerade recetterna transporteras till en ny, tydliggen förkommen kassabok.

Men för dessa tjuogoett år (och vad gäller speldagar och intäkter nästan för trettio) är den mest koncentrerade och pålitliga källan till Malmö teaterhistoria denna lilla *"Malmö Theater AB Kassabok 1870-1898"*, med nära trehundra sidor, blygsamt format (170x105 mm), svart klottrygg, slitna bruna pärmar och Carl Gleerups blåa ovala affärsmärke på frampärmens insida samt tillskriften *"Överl. av dir Carl G. Frick"* på bakpärmens, det sista nog antecknat 1968. Det var ju enligt kalendern 1873 handlanden Otto F. Frick som skötte uthyrningen, och samme man omväljs 1900 på förstasidan till de bevarade protokollen till ordförande i bolaget.

Utöver en repertoaröversikt ger den lilla kassaboken, just genom att spegla publikintresset i krassa ekonomiska termer, en inblick i dagens folier, i nya genrens lite mer långsiktiga genomslagsförmåga, i stjärnors lyskraft, i den eventuella bärigheten hos försök att skapa lokalt mera förankrade ensembler, eller i teaterhistoriska märkesstunder. Allt sådant passerar vid en bläddring. Den kan inte göras uttömmande här – men kanske andra lockas till källan om vi något utförligt studerar bokens början och därutöver ger några belysande exempel?

Därvid bör noteras att kassaboken bara redovisar klumpsummor: exakta publiksiffror kan inte räknas fram, allra helst som priserna varierade något på ett sätt som numera inte alltid kan kontrolleras. På det hela taget höll sig dock priserna mycket stabila – och bytet mot 1870-talets mitt från riksdaler till krona ledde inte till någon ändring av själva beloppet, utan den dyraste biljetten kostade fortfarande 1:50. Fram mot decenniets slut höjdes det dock till 1:75 – för att ett knappt kvartsekel senare enligt adresskalendern 1900 vara uppe i två kronor. Verkligen ingen häftigare inflation...

Vid vissa föreställningar då berömdheter gästade höjdes förstås priserna. Vi ska möta ett par sådana exempel – och kostar nu bara på oss en annan allmän iakttagelse, nämligen att det kassaboken igenom gäller att söndagen var den markant prefererade teaterdagen.

Kassaboken börjar med Wilhelm Åhmans nämnda kläna start den 7 oktober 1870. Men det tog sig alltså – och mest, 660:25 riksdaler, gav den sista, helsvenska söndagen. Olof Hermelins lilla historieroman-tiska sångspel PEDER RANK OCH HANS FÄSTMÖ med Erik Hafgren och Emma Söderberg i roller de just gjort på Mindre teatern i Stockholm hade SYDSVENSKA DAGBLADET (12/11) berömt som tidsmålning från

den heroiska ”*gamla Carolinska tiden*” – Peder Rank är en soldat som arbetar sig upp till general. Och SNÄLLPOSTEN (28/II) för sin del (ty just delade var ju de båda tidningarna ännu) ansåg om kvälens andra hälft att Blanches ETT RESANDE TEATERSÄLLSKAP ”*gjorde samma oemotståndligt komiska verkan som alltid*”.

Någon självparodi var det inte frågan om. Åhman, som på tvåraderteatern 1865 gjort en även litterärt så märklig sejour att SNÄLLPOSTENS Bernhard Cronholm gav ut sina recensioner som bok, ansågs säkert legitimerad att driva med mindre nogräknade landsortsband, eftersom både han och delar av truppen hade en bakgrund som gav dem en gedigen huvudstadsnimbus. Och kunde repertoaren nu inte mäta sig med den 1865 innehöll den dock både SÅ TUKTAS EN ARGBIGGA, DEN INBILLADE SJUKE, mycket Offenbach och en del tämligen lödig modedramatik.

Utfallet av 33 spelafnär blev en medelrecett på dryga 423 riksdaler, alltså i varje fall välbesatta hus. Vid avskedets inropning följdes en trivsamt hövisk gammal sed:

Åhman trädde enligt SYDSVENSKA DAGBLADET (I/12) ”*fram ur kretsen till rampen och hembar i lyckligt funna ordalag sin erkänsla för det bemötande hans teatersällskap härstädes rönt och uttalade den förhoppning att äfven framdeles kunna påräkna Malmöpublikens intresse och välvilja*”.

Och minsann: nästa höst då Åhman som dragplåster hade sin principal från Mindre teatern Edvard Stjernström blev snittet för 36 kvällar nästan 505 riksdaler. Som stridsglad titelfigur i effektpjäsen DON CESAR DE BAZANO, Figaro i Beaumarchais BARBERAREN I SEVILLA, Arnolphe i FRUNTIMMERSSKOLAN, Harpagon i DEN GIRIGE, Sjövall i ETT RESANDE TEATERSÄLLSKAP och Poirier i Augiers KLÄDEHANDLAREN OCH HANS MÅG får Stjernström mycket beröm. Men att han nu ofta var för gammal för rollerna påpekade både SNÄLLPOSTEN och med ökande emfas SYDSVENSKA DAGBLADET. Mot dess rätt beska summering (7/II) vänder sig MALMÖ NYA ALLEHANDA (II/II) vredgat och noterar att Stjernströms entré de två senaste kvällarna hälsats ”*af kraftiga och ihållande applåder, en hyllning, som wi önska tro wara en protest från publikens sida mot det obefogade anfall, som en af stadens tidningar tillåtit sig mot den frejdade artisen*”.

Nu handlade det nog inte bara om skådespelarens ålder utan om spelstilens. SYDSVENSKA DAGBLADET menar att Stjernströms ”*mästerliga spel*” som klädeshandlaren visar att ”*nutids-komedien är det område der han rätteligen hör hemma*” medan det i en åldersmässigt i och för sig passande klassikerroll som Arnolphe ”*låg en viss oro i hans spel, någonting feberaktigt*”. Indisposition, undrar tidningen – men nog snarare en återgång till den ”större” spelstil som Stjern-



ström med adepter odlat på Mindre teatern och som när den på konversationskomedi inriktade Dramaten tog över den scenen 1863 lett till utrensning i ensemblen.

Publiken lät inte skrämman sig av Malmöpressens kräsna nykomling: det var enligt kassaboken stuvande fullt då Stjernström tog avsked, varpå Åhman ytterligare kunde stärka sin kassa med några fullsatta föreställningar av Offenbachs *FRIHETSBRÖDERNA* (Malmöpremiär). De bestyrker förresten på detta relativt tidiga stadium vad som sedan ofta kan konstateras i kassaboken och även i senare tiders publiksiffror: Malmöpublikens förkärlek för operett.

Mellan dessa Åhmansejourer 1870 och 1871 är det mest danskt – 34 av 50 teaterkvällar. Flitigast var August Rasmussen, respekterad provinsdirektör: 26 aftnar, mest med traditionellt danskt och med en blygsam medelrecett på drygt 313 riksdaler. Casinos Köpenhamns-aktörer lyckades inte nämnvärt bättre på våren 1871, och övriga danskar sämre. Sedan Åhman haft hösten tog danskarna åter över våren 1872, i huvudsak genom den duktige aktören Frederik A. Cettis sällskap som också det mest spelade dansk standardrepertoar men även gav Ibsen hans Malmöpremiär med fjärde akten av *BRAND* och ett par riktigt välbesökta föreställningar av *DE UNGES FORBUND*. Men som helhet gav de 28 kvällarna i snitt bara drygt 369 riksdaler, och ett par månader senare, i maj, kastade en trupp från Odense p.g.a. usel biljettförsäljning in handduken efter fyra föreställningar (snitt: drygt 275 riksdaler). Som ansats minner allt detta ändå om 1840-talets första halva då det spelades mer på danska än på svenska på Malmö Teater. Men publikutfallet gjorde väl att man nu kom av sig. Rasmussen skulle dock en tio år senare börja bli en rätt flitigt återkommande gäst, fast med lite kortare sejourer.

Hösten 1872 startar teaterspelandet först till jul. Kungens död på residenset kan knappast ha spelat in, men kanske befanns teatern för dyr eller tungrodd? *ALLEHANDA* lovordar 1871 (25/1) Rasmussen som ”engagerat hela vår orkester” och inte som Åhman ”*inskränkt densamma till endast en violquartett*”. Då försteviolinisten J.A. Cyrén 1875 tog över ledningen – som han behöll till 1902 – ökades kapellet enligt Österdahl (19/10) till tjugo man. Alltså ännu dyrare... Och *ALLEHANDA* klagar 1871 (1/2): trots att det tekniska anförtrots en ”*wäl initierad person*” kan ”*på vår nyinredda teater changementer endast med största swårighet låta verkställa sig*”. Den gamla kuliss-scenens för klassiker lämpade förmåga till förändringar för öppen ridå borde kunna återskapas, ”*såwida ej bolagets ekonomiska ställning lägger hinder i wägen derföre*”. Möjligen har anmälnaren inte riktigt hängt med sin tid: ett nytt mer realistiskt scenideal, t.ex. med mer

# Teatern i Malmö.

Fredagen den 16 Mars 1877, kl. 7—omkring 10 $\frac{1}{2}$  e. m.

För tjuguttond<sup>a</sup> gången:

## Jorden rundt på 80 dagar.

Dramatiserad reseäventyr i 5 afdelningar (15 tabl<sup>er</sup>) af Jules Verne och A. d'Assery, med original-musik af Debollimont. Dekorationer af W. Kahleis och C. Reimann.

### Personerna:

Phileas Fogg,	} medlemmar af "The Excentric-Club" i London	Herr A. Lundberg.
Thomas Flanagan,		Herr Otterström.
Andrew Stuart,		Herr Nygren.
Walter Ralph,		Herr Ericsson.
John Sullivan,		Herr O. Lundberg.
Archibald Corsican, en rik amerikanare		Herr Ranft.
Fix, agent vid hemliga polisen i London		Herr Carlsson.
Passaportent i Klubbens tjänst		Herr Jandel.
Margret		Frök. Pettersson.
Mustafa Pascha, guvernör i Sues		Herr Wikström.
Aouda, enka efter en indisk Rajah		Fru Tivander.
Neoua, hennes syster		Fru Gollén.
Nakahira, slafvinn		Frök. Bondrot.
Balanda, en malajisk flicka		Fru Wallin.
Braminernas öfverstepräst		Herr Ericsson.
En perser (elefantförare)		Herr Wallin.
En polistjänsteman		Herr Wallin.
Pawnee-Indianernas höfding		Herr Ericsson.
En pawnee		Herr Nygren.
Första banvaktaren vid Pacificbanan		Herr O. Lundberg.
Andra banvaktaren		Herr Ahlström.
En konduktör		Herr Löfgren.
En serjeant från "Fort Koarnay"		Herr O. Lundberg.
Cromarty, kapten på ett amerikanskt kofferdifartyg		Herr Wikström.
Styrmannen på samma fartyg		Herr Nygren.
Maskinisten		Herr Löfgren.
Matrosar. Egyptier. Negrer. Braminer. Bajaderer. Hinduer. Tempelväkt. Fackelbärare u. s. Indianer. Poliskonstaplar. Folk. Soldater.		

### Handlingen försiggår:

- 1:sta Afdelningen: 1. *Vadet om en million.* (London. "The Excentric-Club.") 2. *Hammen i Fort Said vid Suez.* 3. *Rajahs Enka.* (Elefantförarens lastad "Bungalow" i Ostindien.) 4. *En Bådet.* (Nekropolis. Indiska furstares begrafningsplats.)
- 2:dra Afdelningen: 5. *I Lagens Nann.* (Veranda i Kalkutta.) 6. *Drottning Nakahira.* (Ormgrötan på ön Bornoe.)
- 3:de Afdelningen: 7. *Guldgräfvaren.* (Jernvägsrestaurations i St. Francisco.) 8. *Öfverfallet på Pacificbanan.* 9. *Jättestrappan vid Kearney.*
- 4:de Afdelningen: 10. *Revanche.* (Salongen & Anghåten "Henrietta.") 11. *Kapten Fogg.* (Ångbåtens däck.) 12. *Ett möte på hafvet.* (Utanför Liverpool.) 13. *Liverpools hamn.*
- 5:te Afdelningen: 14. *En frivillig förbrytare.* (Liverpool.) 15. *Vadet om en million.* (London. "The Excentric-Clubs" nya lokal.)

I morgon Lördag (Extra representation) till förmån för Sandbergiska sällskapet.

### Priserna äro:

1:sta parkett, 1:sta radens avantscener och 1:sta radens fondloger	Kr. 1: 75.
2:dra parkett och första radens sidologer	1: 50.
2:dra radens avantscener och 2:dra radens fondloger	1: 25.
2:dra radens sidologer	1: 10.
3:de radens fond	1: 75.
3:de radens sidologer	— 50.

Biljetter säljas hos Stadstjenare Pettersson från kl. 10 f. m. till kl. 5 e. m., samt spektakeldagar efter kl. 6 e. m. till representationens slut i Teaterns biljettkontor.

Förköp af biljetter kan ske hos stadstjenare Pettersson ägen före hvarje representation mot 25 öres förhöjning.

Affcher finnes att tillgå i biljettkontoret & 5 öre.

Dörrarne öppnas kl. halft 7, representationen börjas kl. 7 och slutar omkring kl. 10 $\frac{1}{2}$  e. m.

Söndagen den 18 Mars: "Jorden rundt på 80 dagar".

KNUT TIVANDER.

Malmö Förlags-Aktielaqarets tryckeri. 1877.

Sista representationen gifves Tisdagen den 27 Mars.

Tisdagen den 27 Mars gifves sista representationen.

Efter att under höst/vinter-sejouren 1876-77 ha gett 27 föreställningar av Jorden rundt återkom Knut Tivander i mars med bl.a. ytterligare fyra föreställningar av denna dekorpjäs. Den tyvärr något skrynkliga affschen för den första av dem påpekar att man nästa dag kollegialt hjälper Sandbergiska sällskapet, varmed inte avses Jorden runt-konkurrenten August Sandberg utan den unge havererade teaterdirektören Jean Sandberg. Bl.a. Bröllop i Paris spelade då enligt kassaboken in kr 498:25 medan affschens föreställning gav kr 501:34. Foto Malmö Museer.



eller mindre slutna rum, ledde gärna till tungroddhet i det sceniska bildflödet.

Gammalmodiga i sin repertoar, fast icke just klassikerbetonade, var också ofta de sällskap som det närmaste decenniet betydde mest i Malmö: C.J. Fröbergs nya och C.O. Lindmarks och Thérèse Elfforss gamla. Fröberg, f.d. musiklärare vid Operan, turnerade med sina barn och trakterade även resten av ensemblen med *”öm, kärleksfull föräldravård”*. Denna förutsatte t.ex. att den givetvis i allo måttliga *”spisningen sker vid gemensamt bord hos föreståndaren”* – och skulle *”tycke mellan personer af olika kön uppstå, måste detta inskränkas till känslan och meddelanden under allmänna samvaron”* – allt enligt en kontrakttext (jfr Jacobson).

Truppen, småningom ledd av sonen ”Murre”, skulle spela här några hundra kvällar fram till seklets slut, inte minst med vårdade operettuppsättningar. Man bör 1873 ha varit nöjd med Malmödebütens medelrecett på drygt 523 riksdaler för nitton gånger. ALLEHANDA (29/1) gör en viktig reflektion: om *”denna i ekonomiskt hänseende så lysande sejour just ej i estetiskt war så framstående”* visade den likväl att stan nu verkligen ägde *”en teaterpublik, och denna till på köpet rätt talrik. För endast ett år sedan såg man wid hwarje representation nästan samma ansigten på samma platser; nu warseblir man ett ständigt ombyte”* som om man *”befunne sig i en stor stad”*. Tidningen upprepar iakttagelsen 1874 (13/4) då 30 kvällar gav ca 392 riksdaler i snitt trots att enda mer bestående nyhet var TJUFSKYTTARNE av den Offenbach som också flitigt skulle odlas av nästa något mer bestående Malmödebuterande sällskap, Knut Tivanders.

Och den truppen bekräftade 1876 verkligen publikbreddningen med Jules Vernes JORDEN RUNDT PÅ ÅTTIO DAGAR, inriktad på prakt och snabba scenväxlingar, dekorationsdramatikens definitiva genombrott i svensk landsortsteater. Strängt taget hade Tivander dock samma höst förekommit av August Sandberg som med p.g.a. omkostnaderna höjt pris (en tjugofemöring som tycks ha blivit bestående på teatern) spelade in kr 6 248:56 med tio JORDEN RUNDT. Redan detta var rekord i Malmö vad gäller antal speltillfällen för en pjäs under en sejour, men Tivander slog det genast med tjugosju föreställningar som gav ett snitt på 657:50.

Sista gången, riktigt nog en söndag, gav allra mest: 858:86. Enligt adresskalenderns beskrivning 1873 borde en salong där varenda plats sålts med tjugofem öres förköp nu ge 907:50. Men Sandbergs första kväll med JORDEN RUNDT, f.ö. aviserad med en jätteannons (SDS 19/9), gav 915:66, varför nog också ståplatser sålts. Därtill måste komma ett visst svinn, t.ex. fribiljetter. När Tivanders trupp återkom under Ludvig Otterströms ledning drar denne enligt den syrliga

ALLEHANDA (9/I 1878) som straff för dess kritik in den stående fribiljett tidningen haft kvar sedan August Rasmussen på hösten reducerat pressbiljetternas antal.

Kritiken hade gällt truppens bristande ordning. I sina minnen försvarar Otterström (s. 114ff) Tivander mot likartat klander och mot anklagelsen att ha överexponerat vackra aktriser i ”benpjeser” – medgivande farsoperetten ETT BRÖLLOP I PARIS som möjligt undantag. Den fick 1875 ALLEHANDA (3/4) att göra front mot ”*cancanlitteraturen och det franska giftet*” – ja, vid ev. repris ”*frånråda wi wänligen alla damer, medwetna om sitt quinnowärde, från att bewista denna representation*” (varpå pjäsen en måndag gavs ”på begäran” inför nästan dubbelt så stor publik – recett 665:50!). Men truppen kan inte generellt sägas ha vulgariserat repertoaren: utom på MARTHA bjöd den på välbesökta Malmöpremiärer på t.ex. Strauss LÄDERLAPPEN (åtta gånger 1876-77, snitt kr 464:36) och Suppés FATINITZA (tio föreställningar 1878, snitt kr 547:99). (TIGGARSTUDENTEN av den tredje store wienaren, en av sju Millöckeroperetter på Malmö Teater, föll det 1884 på C.J. Fröbergs lott att presentera – elva gånger, snitt kr 724.)

De klassiska wieneroperetternas tid stundade, men alltså också dekorationsspektaklens med inslag av yrkesknep som förut mest odlats av allehanda panoramaartister och ”optiska” förevisare. Malmöpressen 1876 var rätt imponerad. Otterström (s. 118ff) berättar hur Tivander inför sin JORDEN RUNDT i Kristiania hetsar på den införskrivne göteborgske dekormålaren Kahleis, och Sandberg talar i annonsen om att han anlitat dekoratören Wallin från Casino i Köpenhamn där pjäsen var alla års mest spelade (467 gånger 1876-1926, jfr Neiiendam s. 98). På Malmö Teater kom den med 124 annonserade föreställningar 1876-1910 (jfr Gustafson 1986 II s. 91) tvåa efter VERMLÄNNINGARNE (177 gånger 1849-1925). Trea kom vad som blev en kassapjäs för Albert Ranft, som artonårig just med Tivander 1876 gjorde sin första Malmösejour: den från danskan bearbetade utstyrsel- och sagopjäsen LJUNGBY HORN som 1894-1935 gick 101 gånger. Vid första försöket 1894 (med Anders de Wahl som svärmodig riddare) gav den Ranft en medelrecett på hela kr 722:02 vid 23 föreställningar i svit.

Den sejouren inföll under den femårsperiod 1893-98 då Hjalmar Selander gjorde det mest omfattande försöket att etablera Malmö Teater som scen för en fast ensemble, Malmö stående teatersällskap. Här fanns talanger och repertoaren var något lödigare än Ranfts – som visst icke alltid var oambitiös – men detta arbete att förse scenen med vackrare vardagsvara fick ett gensvar Selander fann otillräckligt. Kassaboken täcker alla hans fem spelår: under det



första gav 90 spelkvällar en medelrecett på 515:65, varpå följde 131/440:25, 132/483:20, 118/494:24 OCH 95/551:20. Det verkar ju inte så dåligt, och eftersom Selander 1898 i en avskedsintervju (SKÅNSKA AFTONBLADET 1/3) skyller bl.a. på Ranfts övermäktiga konkurrens överraskar det att i kassaboken de följande vårmånaderna finna Ranfts dramatiska respektive lyriska avdelningar avverka 25 kvällar med en medelrecett på 361:08 respektive 40 med 431:95. Alltså inte oväsentligt mindre än Selanders, trots att åtminstone det lyriska utbudet borde väckt nyfikenhet med bl.a. DEN STUMMA FRÅN PORTICI, MIKADON, SKÖNA HELENA och Millöckeroperetterna SÖNDAGSBARNET och NORRSKENET.

Ranft deklarerade 1916 (SDS 16/2) att han valt att fyrtioårsjubileras som skådespelare på Malmö Teater därför att han *"inte glömt hur hygglig man här var mot mig då jag var ung"*. Han introducerades 1882 i en del Malmöhem – t.ex. (memoarerna s. 81) hos *"en av stadens förnämsta gentleman"*, lektor Edvard Lindahl med familjemedlemmar, *"förstklassiga både i tankar, ord och gärningar"* – av sin nye principal August Lindberg vilkens sällskap han senare övertog. Lindberg hade själv 1882 just övertagit det från landsortsveteranen Thérèse Elfforss. Då han som konstnärlig ledare hos henne 1878 första gången besökte Malmö drabbades stan av Hamletfeber, och Lindberg, en teaterreformatör som ville slåss för den stora scendikten, skulle säkert blivit belåten om han jämfört sina fem HAMLET och sina fem EN VINTERSAGA 1878, medelrecetter 776:55 respektive 560:24, med de fem föreställningar August Sandberg omedelbart efteråt gav av utstyrselrafflet PÅ HAFVETS BOTTEN: medelrecett bara 414:80, möjligen påverkad av publikpanik då dekoren tog fyr vid den välbesatta premiären...

Sin största Malmörecett (kr 1 277:88) fick Lindberg 1883 för Ibsens GENGÅNGARE som han just gett professionell världspremiär i Helsingborg och spelat på Folketeatret. Och Lindberg behöll sitt grepp vare sig han var i stan med egna sällskap eller som gäst hos andra, t.ex. 1888 som Mefistofeles i Goethes FAUST (åtta gånger, snitt 731:59) hos William Engelbrecht. Denne hade då just sett till att Strindberg för första gången blev spelad på Malmö Teater: LYCKOPERS RESA med premiär annandag jul 1887 (recett kr 1 015) och ett förnämligt snitt på 715:57 vid fjorton föreställningar. Vid den sista (kr 904:75) står det *"Teckomatorp"* i kassaboken, ett exempel av otaliga på ett väletablerat system att säkra publik genom tågresor från omgivningen.

1889 återkom Lindberg med ny trupp med bl.a. två blivande arvtagare vad gällde seriös turnéteater, Julia Håkansson & Tore Svennberg – och apropå Strindberg bör då Lindberg som för en

**Andra arkiv med teateranknytning är t.ex. de olika teaterkommittéer som tillsatts av Stadsfullmäktige 1906, 1918 och 1937. Det finns även arkiv efter Malmö Teaterförening 1924-1952 och Radiotjänst i Malmö teatercirkel/teatergrupp 1950-1955. Ett arkiv som levererats under senare år är det från Malmö stadsteater med handlingar 1944-1989.**

matiné lånat honom teatern ha kunnat häva hans misstankar genom att slå upp lördagen den 16 mars i kassaboken. Just kr 438:15 som Strindberg hört sin ensemble med bl.a. Siri von Essen glunka om och inte fem- à sexhundra som också ryktats (P. Lindberg s. 253f) står där under ”*Strindbergs försöksteater*”. Så fick FORDRINGSÄGARE, DEN STARKARE och PARIA svensk premiär genom det kanske mest kuriösa av alla köpenhamnska gästspel på Malmö Teater.

Just under kassabokens år är de inte så många: ett 1878 var kanske notablast, men med en cirka 40-procentig prishöjning är två kvällars medelrecett på 550:56 knappast imponerande för namn som Olaf Poulsen med kolleger från Det Kongelige. Deras kolleger från Stockholms kungliga (och andra) teatrar upprätthöll länge traditionen med ”konstresor” i landsorten om sommaren, särskilt operaartister som Conrad Behrens och paret Willman och andra. Det var under dessa år ofta så Malmöpubliken konfronterades med operakonsten – fast gärna åtskilligt nerbantad, t.ex. 1886 då en julkväll Adams KONUNG FÖR EN DAG samlat ett smockfullt hus med ståplats inte bara på parketterna utan också i kulisserna (recett: 1 635:50), detta efter ett segerrikt besök i Danmark. SYDSVENSKAN (17/7) beundrar de stjärnor som behållits, men andra är illa ersatta, baletten borta – och värst, operan ges ”*utan orkester, afklädd och afstympad både här och der – en hjelte utan rustning, en segerhjelte med ett piano och en violin för triumffanfarerna*”. Särskilt barytonen Bjarne Lund försökte med en turnétrupp leverera mer komplett opera, men löndes inte över hövan: åtta kvällar 1886 gav en medelrecett på bara 350:26 och tjugo 1887-88 mera hyfsade 452:36 åt operor som MARTHA, BARBERAREN I SEVILLA, FRA DIAVOLO, TRUBADUREN, FIGAROS BRÖLLOP, REGEMENTETS DOTTER och KÄRLEKSDRYCKEN.

Vi har här varit fokuserade på teater, men i kassaboken finns också skådeprogram (trolleri, gymnastik o.s.v.) och konserter. 1876 la man rent av ut kr 1 215:50 för att titta på kungen, Oskar II, som efter rådhusmiddag ärades med konsert i teatern (där hans far förblev ende kung att faktiskt se teater, nämligen 1848). Man kunde också titta på sig själv, d.v.s. se amatörteater eller s.k. societetsspektakler med småpjäser och ibland lite mer varieté- eller kabarébetonade inslag. 1882 är ALLEHANDA (14/1) belåten t.ex. med en tableau vivant efter Bengt Nordenbergs Tiondemöte i Skåne, men det var knappast nyfikenhet på den som drev upp två kvällars behållning till kronor 1 215:75 respektive 1 207 utan snarare att intäkterna gick till det nyss invigda barnsjukhuset. ALLEHANDA tillägger att servering i foajén ökade intäkterna med kr 2 012:35.

Till slut en kontrast till denna älskvärda amatörism, nämligen



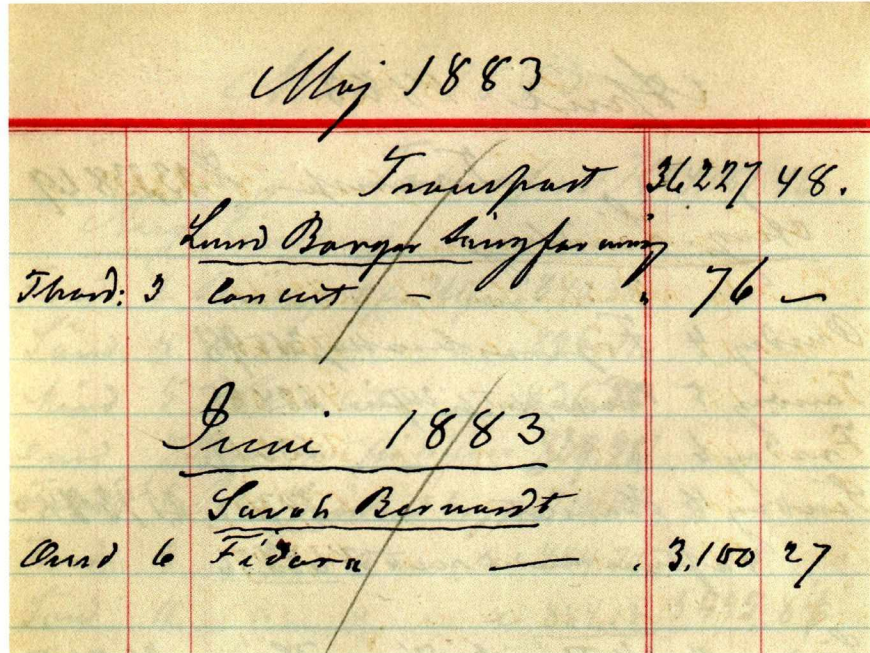
gästspel byggda kring något enstaka superproffs, en enda pjäs och kanske en enda kväll. Inhemska produktioner av arten, så kallade blixturnéer på det moderna järnvägsnätet, gjordes gärna för att riktigt mjölka ut en Stockholmsuccé. Kassabokens ”*Anna Pettersson Turnén*”, d.v.s. Anna Pettersson(-Norrie) i bl.a. enaktsoperetten KOLHANDLARNE 1889 (recett: 779:02), kan tas som ett tidigt exempel. Alltmer kom sådana turnéer att prägla landsortsteatern, berikande den med stor skådespelarkonst men berövande den de ansatser som funnits till kontinuitet och lokala traditioner.

Men stjärngästspelen kunde också ingå i internationella megastjärnors europeiska triumftåg, i Malmö ofta som avstickare från Köpenhamn. Strax efter Anna Norrie-turnén finner man i kassaboken den store Constant Coquelin (ainé), senare kreatör av Rostands CYRANO, som på en fredagsmatiné kl 11.30 spelar Augiers klädeshandlare Poirier med sin i Köpenhamn gasterande ensemble. Priserna var höjda till sex, fyra och två kronor, så den höga recetten på 1 198 kronor tyder ändå ingalunda på fullt hus. 1892 lerede sig Coquelin med Dramatens Ellen Hartman(-Cederström, senare societetsdam i Malmö). Han gör Mascarille i Molières LES PRÉCIEUSES RIDICULES och hon Ernst Ahlgrens monolog I TELEFON, priserna är 5:25-1:50 och recetten 1 152:75 tyder just på vad SYDSVENSKAN (4/5) kallar ”*jemförelsevis ganska godt hus*”. Den stora italienskan Adelaide Ristori hade 1879 nöjt sig med 3-1:50 och fått nästan fullt (recett kr 1 376:60, rekord dittills i kassaboken) för sin MARIA STUART i Schillers pjäs. ALLEHANDA (15/10) imponeras av känsloutspelet och noblessen, och så gör SYDSVENSKAN (13/10), dock noterade att åren gått. Kanske var det därför Ristori året efter floppade publikt med pendangen ELISABETTA, REGINA D'INGHILTERRA (priser som 1879 och ändå en recett på bara 356:26!) vilket tidningarna beklagade särskilt som rollen här åldersmässigt passade bättre.

Men pjäsen var mediokert teaterskrädderi – liksom Sardous melodram FÉDORA, figursydd för den dam som efter hurrarop i hamnen och frukost på Kramer spelade den halv tolv på dagen onsdagen den 6 juni 1883. Pjäsen gav dock spelrum för vad man ännu kan ana inför aktrisens fonografrullar: en skallerormslik förmåga att fixera uppmärksamheten, att fascinera med konsekvensen i en stilhållning även om stilen först kan kännas absurd. Fast något absurt över apparitionen fanns nog inte: vad man såg var inte senare tiders heliga monstern på träben utan en välbevarad skönhet på trettioåttå år och på höjden av sin konstnärsbana.

Biljetterna köptes hos en lite mer lokal legendar, stadstjänare Pettersson i Mårtensgatan, till tio kronor på parkett och på första raden, fem på andra och tre på tredje. Kassaboken visar sin största

recett någonsin. Varför Sarah Bernhardts storhet också kan uttryckas på det kärva språk vi här har vant oss vid. Nämligen: kronor tretusen-  
etthundra – och tjugosju öre.



Recetten vid Sarah Bernhardts föreställning 1883 ur den lilla kassaboken.  
Foto Bo O. Andersson.

### I texten åberopad litteratur

- (Cronholm, Bernhard) *Theater-Bref – 1865-66*. Malmö, 1866.  
 Gustafson, Ragnar *Anteckningar om Malmö teater 1809-1938. Del 1 och 2*. Malmö, 1986.  
 Gustafson, Ragnar "Malmö Teater – dess första publik, dess första förvandling". *Årsskrift – Malmö Fornminnesförening* 1965, s. 20-62.  
 Jacobson, Ivar "Ett gammalt teaterkontrakt". *Ridå* 1910, s 59. Stockholm, 1910.  
 Lindberg, Per August *Lindberg – skådespelaren och människan – interiörer från 1880- och 90-talens teaterliv*. Stockholm, 1943.  
 Neiiendam, Robert *Casino – oprindelse og historie i omrids*. København, 1948.  
 Otterström, Ludvig *Från salong och scen – teaterminnen*. Stockholm, 1891.  
 (Ranft, Albert) *Albert Ranfts memoarer*. Stockholm, 1928.  
 Österdahl, Hjalmar "Malmö Teaters hundraårsjubileum – en historisk återblick I-XII" artikelserie i *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 12-23 oktober 1909.





## *Dopvittnen – en viktig pusselbit i familjens historia*

Födelse- och dopboken tillhör den kategori av våra historiska källor som används mest. Tillsammans med husförhörlängd, in- och utflyttningslängd, död- och begravningsbok samt lysnings- och vigselbok ingår den i släktforskarens arsenal av underlag för att kartlägga sin familjs historia. Men även historiker av professionen använder sig av dopböckerna; dels i samma biografiska anda som släktforskaren, dels för att undersöka demografiska förändringar såsom t.ex. förekomsten av utomäktenskapliga barn under olika perioder. Dopbokens uppgift om dopfaddrar är något som många släktforskare negligerat och kanske i viss mån betraktat som oanvändbar, men dessa namn och titlar kan säga oss en hel del om familjens historia.

Inom historisk forskning har man sedan ett tiotal år på ett mer systematiskt sätt analyserat förteckningar över dopvittnen. Till grund för dessa studier ligger antagandet att det bakom de historiska aktörernas val av dopvittnen ligger ett medvetet byggande av allianser av olika slag. Flera forskare har visat att föräldrar i det tidigmoderna Europa ofta valde faddrar ur en högre samhällsklass med hopp om att vinna olika fördelar som generösa dopgåvor, bra arbete, socialt avancemang etc.<sup>1</sup> Några undersökningar indikerar att valet av faddrar förändras under 1800-talets lopp. Resultaten visar att det blev vanligare med sociala jämlikar och släktingar som faddrar, vilket tolkas som att familje- och gruppidentiteten stärkts.<sup>2</sup> Men var det så att de släktingar som användes som dopvittnen också spelade en roll i familjens vardagsliv?

För den som vill kartlägga fadderskap utan att använda sig av avancerade dataprogram är det viktigt att redan från början avgränsa sin studie.<sup>3</sup> Jag har utgått från arbetaren Anders Olsson och hans hustru Johanna i Limhamn. Dessa är intressanta då de lämnat dagböcker efter sig som gör det möjligt att jämföra vilka de skriver om, med vilka de använder som dopvittnen. Paret Olsson fick sex barn under perioden 1892-1904. För att kunna identifiera huruvida dopvittnena till barnen är släktingar eller ej kartläggs slakten på båda sidorna omfattande parets far- och morföräldrar, föräldrar, föräldrarnas syskon med makar, syskon med makar, kusiner med makar, syskonbarn och kusinbarn. I denna text begränsar vi oss dock av utrymmesskäl till slakten på Johannas moders sida och jämför det med vad hon skriver om dessa i sin dagbok.<sup>4</sup>

**Födelse- och dopböcker börjar som regel föras mer regelbundet fr.o.m. slutet av 1600-talet. Böckerna innehåller barnets namn, faderns namn och yrke, ev. gårdsnamn, födelse- och dopdatum samt dopvittnens namn. Senare tillkommer även moderns namn och i samband med husförhörlängdernas upprättande också en hänvisning till sida i dessa.**

40

1896 års Födelsebok för *Hyllie*

Indföringens betydande konventioner	Född		Räkna till födsamlingen		Namn (örnamn)	Föräldrar		Födde år, dag och månad	Modern			
	år och månad	dag	Leb. född.	Död. född.		Namn, yrke, nationalitet och religionskänneise (om främmande) samt bostad.	Födde år, dag och månad		Födde år, dag och månad	Födde år, dag och månad	Födde år, dag och månad	Födde år, dag och månad
	97	Jan	16	1	<i>Helga Kristina</i>	Fader: <i>Nils August Olsson</i> 61 <sup>11/19</sup> Moder: <i>K. h. Auguste Maria Petersen</i> 60 <sup>31/1</sup>						
	98	Jan	13	1	<i>Carl Harald</i>	Fader: <i>Nils Andersson</i> 62 <sup>3/3</sup> Moder: <i>K. h. Bengte Johansson</i> 56 <sup>3/1</sup>						
	99	Jan	27	1	<i>Anna Sofia</i>	Fader: <i>Kristian Larsson</i> 67 <sup>3/4</sup> Moder: <i>K. h. Elin Larsson</i> 63 <sup>10/1</sup>						
	100	Juli	3	1	<i>N. h. Edvard</i>	Fader: <i>Söl Nilsson</i> 49 <sup>21/10</sup> Moder: <i>K. h. Klara Jönsson</i> 51 <sup>26/1</sup>						
	101	Juli	6	---	<i>En dödfödd pojke</i> (dött)	Fader: <i>skänd</i> Moder: <i>Marta N. Larsson i u. s. 2</i> 75 <sup>10/10</sup> Beford: <i>Skullefta</i>						
	102	Juni	23	1	<i>Anna Annelida</i>	Fader: <i>August Lundgren</i> 70 <sup>15/2</sup> Moder: <i>K. h. Fredrika Nilsson</i> 73 <sup>8/2</sup>						
	103	Juni	30	1	<i>Anders Viking</i>	Fader: <i>Lenn Lundström bröt</i> 58 <sup>30/4</sup> Moder: <i>K. h. Johanna Engdahl</i> 56 <sup>29/1</sup>						
	104	Juli	6	1	<i>August Olof Herman</i>	Fader: <i>Anders Olsson</i> 63 <sup>3/10</sup> Moder: <i>K. h. Johanna Andersson</i> 73 <sup>10/1</sup>						

August Olof Herman föds den 6 juli 1896 i Hyllie församling som det tredje barnet och den tredje sonen till Anders Olsson och hans hustru Johanna. Året innan hade hans äldsta bror Olof Herman avlidit i lunginflammation bara tre år gammal.  
Foto Bo O. Andersson.



Samling och dess Dopbok

för år 1896.

17. Döpt		18. Faddrar.		19. Modren kyrkotagen år, dag och månad	20. Särskilda anteckningar, såsom om modrens nedkomstort (om annan än församlingen), inkomst och afskända attester m. m.
dag.	af				
3	H. Sandegård	Olof Larsson h. o. Larsens Hedbergrens h. båda i Skövde			
9	H. Sandegård	Sven Olofsson h. h. h. i Skövde		23	
10	H. Sandegård	Sven Olofsson h. o. Nils Jönssons h. båda i Skövde			
10	H. Sandegård	Sven Olofsson h. o. Nils Jönssons h. båda i Skövde		7	
					Bevagnad d. 11 juli Skövde den 11. 11. 96
17	H. Sandegård	Sven Olofsson h. o. Nils Jönssons h. båda i Skövde			
24	H. Sandegård	Sven Olofsson h. o. Nils Jönssons h. båda i Skövde			
24	H. Sandegård	Sven Olofsson h. o. Nils Jönssons h. båda i Skövde			

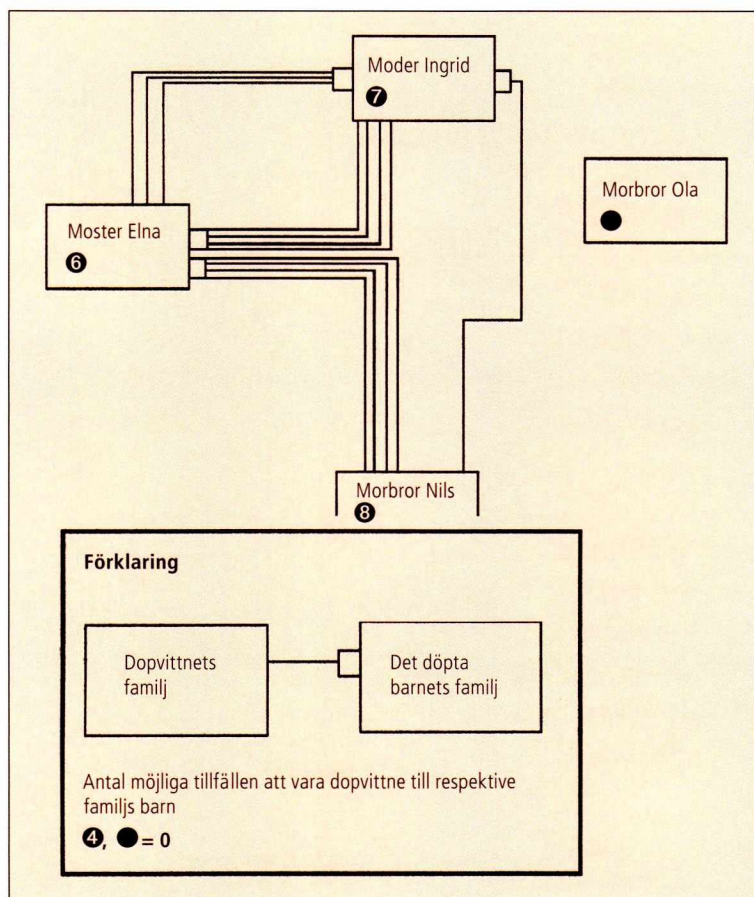
### Johanna Olsson

När Johanna Olsson började skriva dagbok vid 28 års ålder 1901 hade hon varken sina morföräldrar, farföräldrar eller föräldrar i livet. Fadern, Anders Mårtensson, hade drunknat knappt 32 år gammal när Johanna var nyfödd. Hennes mor, Ingrid, dog 1899 vid en ålder av 63 år. Flera av hennes syskon var också borta. Till de närmaste släktingarna i livet hörde hennes halvbror, fiskaren Nils Peter Karlsson med familj och en systerson vid namn Anton.

På mödernet bestod Johannas släkt av morbrodern Nils Petersson Hastig och dennes barn, barnbarn och svärsöner/svärdöttrar, inalles tjuogoen personer. Moster Elna och hennes barn, barnbarn och svärsöner utgjorde femton personer. Därtill hade Johanna den ogifte morbrodern Ola Petersson. Av dessa trettiosju bodde trettio två på Limhamn, tre i Västra Sallerup, en i Malmö och en i Amerika.<sup>5</sup>

I illustration 1 nedan visas i vilken utsträckning Johannas mor Ingrid och moderns syskon med makar är dopvittnen till varandras barn<sup>6</sup>. Det är tydligt att de två systrarna lierade sina familjer genom

Illustration 1: Dopvittnesrelationer mellan Johannas mor och hennes syskon.





ömsesidigt fadderskap. Förhållandet till bröderna är däremot annorlunda. Elna och Ingrid har använt sin bror Nils som dopvittne, men själv aldrig fått motsvarande förtroende.

Den andra brodern Ola, anlitas aldrig som dopvittne. De förhållanden som här avspeglas framkommer också i Johannas dagboksanteckningar. Det är moster Elnas familj som Johanna skriver om. De andra nämns aldrig med undantag av en notis om att morbror Nils son åkt till Amerika.

Relationerna mellan Johannas mor Ingrid och moster Elna reproducerades i nästa generation. Moster Elna hade en dotter som var fyra år yngre än Johanna och var hennes namne. De båda kusinerna stod varandra nära. Detta kommer till uttryck när Johanna Olsson skriver om hur kusinen genom åren förlorar tre av sina barn, och i hennes oro över kusinens barn då de är sjuka. *"Kusin Johannas gosse har kommit till sjukhuset för strupsjukan o hennes minsta är också mycket sjuk han rent af tåres bort. O min Gud förbarma dig öfver dem o tag det spröda lammet hem till fållan. Amen."*<sup>7</sup>

Men också Johannas besvikelse över att kusinen inte ville fira jul med hennes familj 1912 vittnar om att familjerna stod varandra nära. Det finns också flera notiser om kusin Anna, moster Elnas andra dotter i dagboken.

I illustration 2 nedan ser vi hur Johannas släkt på mödernet använde sig av varandra som dopvittnen exklusive dopvittnesrela-

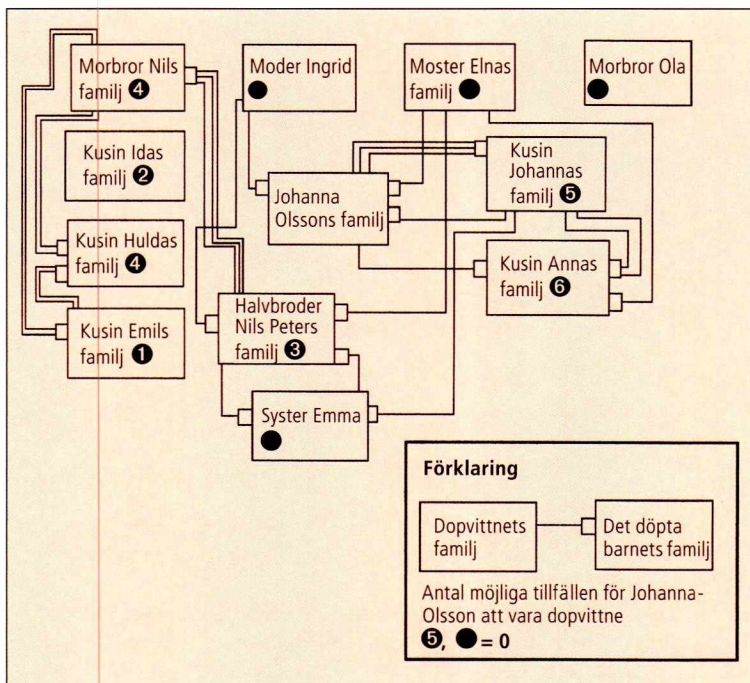


Illustration 2: Dopvittnesrelationer mellan Johanna och hennes släktingar på mödernet, exklusive dopvittnesrelationerna mellan modern och hennes syskon (se illustration 1).

tionerna mellan Johannas mor och hennes syskon som vi redogjort för ovan. Av bilden framgår att Johanna inte heller hade några rituella band varken till morbrodern Nils eller hans barns familjer. Inga band finns heller till morbrodern Ola. Däremot figurerar såväl moster Elna som hennes dotter, kusin Johanna, som dopvittnen för Johannas barn. Johanna är i sin tur dopvittne till såväl kusin Johannas som för hennes syster Annas barn. Denna bild förstärker intrycket av att Johanna hade starkare band till sin mosters gren av släkten.

Vi kan alltså konstatera en korrelation mellan de rituella banden och de släktingar som Johanna skriver om i sin dagbok vilket visar att de släktingar som inbjöds att vara dopvittnen faktiskt spelade en roll i familjens sociala nätverk. Detta är en viktig metodisk iakttagelse som gör det möjligt för den historiker eller släktforskare som inte har ett kompletterande material (såsom t.ex. en dagbok) att anta att de släktband som kartläggs utifrån dopböckernas uppgifter om dopvittnen faktiskt spelade en viktig roll i familjens vardagsliv.

#### Fotnoter

<sup>1</sup> Ankarloo 1988, Fagerlund 2002, Sabean 1998, Jeansson & Kindholm 1968, Wrightson & Levine 1979.

<sup>2</sup> Sabean 1998, Ottosson 1999.

<sup>3</sup> Solveig Fagerlund använder sig av dataprogrammet UCINET när hon analyserar 932 dop i Helsingborg.

<sup>4</sup> Valet av dopvittnen i Johannas släkt på fädernet bekräftar resultaten från motsvarande undersökning på mödernet.

<sup>5</sup> Sammansättningen av en släkt är i ständig förändring p.g.a. ingångna äktenskap, födsler och dödsfall. Den här redogjorda släkten fanns under perioden 1901-14.

<sup>6</sup> Andra vittnen förekommer också, såsom de tre syskonens mor eller släktingar på makans/makens sida och även personer som inte kan relateras som släkt, men dessa är inte medtagna i illustrationen.

<sup>7</sup> Johanna Olssons dagbok 14/1 1914.

#### Källor

MALMÖ STADSARKIV

*Hyllie/Limhamns församlings arkiv: Födelse- och dopböcker 1870-1914; Husförhörlängder och församlingsböcker 1870-1914*

PRIVAT ÄGO Johanna Olssons dagbok 1901-1914

#### Litteratur

Ankarloo, Bengt *Att stilla herrevrede – trolldomsdåden på Vegeholm 1653-54*. Stockholm, 1988.

Fagerlund, Solveig *Handel ochandel – vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv – Helsingborg 1680-1709*. Lund, 2002.

Jeansson, G. & Kindholm, I. *Kring livets högtider i Örkelljunga församling*. Lund, 1968  
Ottosson, Mikael *Sohlberg och surdegen – sociala relationer på Kosta glasbruk 1820-1880*. Malmö, 1999.

Sabean, David Warren *Kinship in Neckarhausen 1700-1870*. Cambridge, 1998.

Wrightson, Keith & Levine, David *Poverty and piety in an English village – Terling, 1525-1700*. New York, 1979.





## Barnavårdsmannainstitutionen och kyrkoherde Isberg

Ett tidigt exempel på social ingenjörskonst i kommunal regi

Med införandet av lagen om barn utom äktenskap 1 januari 1918 (1917:376) ställde sig samhället för första gången på de utomäktenskapliga barnens sida. Mödrarna fick ett kraftfullt stöd för att bättre klara av sin roll som ensamstående förälder och männen tvingades under hot om domstolsutslag, införsel i lön eller tvångsarbete att ta ett ekonomiskt ansvar för sitt utomäktenskapliga barn. Lagen tillkom efter långvarig och intensiv lobbning av inflytelserika krafter inom kvinnorörelsen och andra aktörer på det sociala området; organisatoriskt sammanlänkade genom Svenska Fattigvårdsförbundet och Centralförbundet för socialt arbete (CSA).

I denna uppsats kommer den sociala och politiska bakgrunden till införandet av barnavårdsmannainstitutionen att diskuteras. Relativt stort utrymme har lämnats åt lagberedningens motiveringar, då dessa på ett tydligt sätt visar vilka ideologiska utgångspunkter och ambitioner som varit styrande vid utformningen av 1917 års barnalagar. Genomförandet av barnavårdsmannainstitutionen i Malmö är av särskilt intresse då en av dess barnavårdsnämnds ledamöter, kyrkoherde Hagbard Isberg, medverkat som sakkunnig vid utformningen av lagen om barn utom äktenskap. Isberg var vid den aktuella tiden vida känd bland socialt och filantropiskt verksamma personer. Här ges även ett exempel på ett barnavårdsmannaärende i Malmö påbörjat 1918.

### Bakgrund

Vid 1900-talets början fördes en livlig debatt om det sekulariserade industrisamhällets sociala problem. Debattklimatet präglades av utvecklingsoptimism och tro på möjligheterna att med hjälp av den nya vetenskapliga revolutionens landvinningar skapa ett bättre samhälle. Till de problem som diskuterades hörde de höga utomäktenskapliga födelsetalen och andelen olegaliserade förhållanden inom arbetarklassen ("Stockholmsäktenskapen"). Man var bekymrad över de många gatubarnen, som växte upp i miljöer präglade av undermålig bostadsstandard, asocialitet och understödsgaranda.

Liberala opinionsbildare som t.ex. nationalekonomen Gustaf Cassel förespråkade ett starkt samhälle fritt från sociala fördomar. Fattigdomsproblemet betraktades ur ett nationellt resursperspektiv. Det handlade inte i första hand om höga fattigvårdskostnader utan om att ta tillvara "det nationella humankapitalet". Även statsrådet

År 1935 kunde Föreningen för ensamställda mödrar utvidga sin verksamhet genom att Malmö stad ställde Bothildenborg vid Västra Skrävlinge kyrka till dess förfogande. Verksamheten i fastigheten Ärtholmen kom därmed att avvecklas.  
Foto SDS 1935.



Lindström gav vid barnavårdsmötet 1911 uttryck för samma tankegång när han poänterade att: *"det kommer an på huruvida släkten föstras, som äga den fysiska kraft och det moraliska mod och den livsyn, att de kunna och vilja hävda Sveriges plats i den mellanfolkliga tävlingskampen."* Han framhöll även att *"statens ingripande i barnavården påkallas lika mycket av hänsyn till barnets rätt som av hänsyn till statens plikt emot sig själv"* (Ohrlander, s. 62f). Cassel ansåg att den höga spädbarnsdödligheten bland utomäktenskapliga barn var ett lika stort problem ur demografisk synpunkt som emigrationen. Den officiella statistiken för den aktuella tiden visar att spädbarnsdödligheten bland de oäkta barnen var nästan dubbelt så hög som



bland de äkta.

De ogifta mödrarna var i stor utsträckning unga, inflyttade från landsbygden och arbetade inom industri- och servicenäring och ansågs förutom av materiellt stöd även vara i behov av moralisk vägledning och uppfostran till ett ansvarsfullt föräldraskap. Före införandet av barnavårdsmannainstitutionen var det vanligt att utomäktenskapliga barn till socialt utsatta mödrar överlämnades till fattigvården för att auktioneras ut till lägstbjudande.

Hagbard Isberg uppmärksammade under sin tid som sjukhuspräst i Lund vid 1900-talets början, hur gamla fattiga kvinnor sökte upp ensamstående mödrar på barnbördshuset och erbjöd sig att mot en lägre engångssumma överta vårdnaden om deras barn. Dessa s.k. "änglamakerskor" hade rykte om sig att vårda ihjäl sina skyddslingar. Denna cyniska handel med spädbarn var dels en följd av de utomäktenskapliga mödrarnas sociala utsatthet och dels av deras lagstadgade rättighet att i anonymitet framföda och lämna ifrån sig sitt barn (jfr begreppet "*moder okänd*" i födelsebok). Med 1917 års lag om barn utom äktenskap avskaffades detta anonymitetsskydd och ersattes av ett finmaskigt kontrollsystem med barnavårdsmannen som spindeln i nätet. Barnavårdsmannen skulle helt i enlighet med den socialliberala ideologin om "*den personliga fattigvården*" fungera som stödperson och rådgivare, men även som kontrollör och lagens förlängda arm. I det stora hela förändrades inte regelverket för samhällets tillsyn av utomäktenskapliga barn särskilt mycket under den tid som den obligatoriska barnavårdsmannainstitutionen existerade (t.o.m. 1 januari 1974).

### Uppfostran till moderlighet

Reformivrarna ville avskaffa horstämpeln. Det framhölls att inte alla kvinnor som fick utomäktenskapliga barn var sedligt fördärvade och att de kunde vinna moralisk upprättelse genom att själva vårda sitt barn. Denna uppfattning var särskilt vanlig i de kristna reformkretsar som stod Birkagården och den inomkyrkliga väckelsen nära. En av dess mest framträdande representanter var Ebba Pauli. Hon verkade för att samhället skulle ta ett ökat ansvar för de utomäktenskapliga barnen och deras mödrar, och ingick som sakkunnig vid beredningen av 1917 års barnalagar.

Redan 1905 gav den blivande kyrkoherden i Malmö Caroli församling, Hagbard Isberg, i ett uppmärksammat föredrag hållet vid Första nordiska barnavårdskonferensen i Köpenhamn uttryck för betydelsen av att modern behöll barnet i sin vårdnad:

*"Man kan mången gång röras vid att se åtskilliga af de goda drag som flera af de ogifta barnaföderskorna lägga i dagen. Är det då ej en*

*underlåtelsetesynd vi göra oss skyldiga till, då vi ej söka låta en sådan moder få behålla sitt barn? Och de sämre karaktärerna, skulle de ej ofta få en hjälp till det bättre, om de sattes i tillfälle att tillsammans med sitt barn komma i ett hem, där de andades ren luft och rönt kärleksfull förståelse? – där de kunde fostras till att gifva sina barn en verklig modersfamn?” (Isberg 1905, s.17).*

Stor vikt lades vid att med alla medel väcka moderskänslorna till liv. I synnerhet unga flickor ur arbetarklassen ansågs vara i behov av kontroll och hjälp för att klara sin situation. De nyblivna mödrarna skulle uppfostras till moderskärlek genom praktisk undervisning i amning och barnavård på mödrahem. Spädbarnshemmet Ärtholmen, med Malmö och Lund som upptagningsområde, hade år 1909 (enligt verksamhetsberättelsen) 24 mödrar och 25 barn under sin vård, varav 15 kom från Malmö. Att andelen s.k. fabriksflickor i förhållande till tjänsteflickor var så få på Ärtholmen förklaras med *”att fabriksflickan i allmänhet inte vill underkasta sig den bundenhet, som vistelsen å hemmet medför, oaktadt inga andra band binda än de, som bestå uti barnets vård och ett ordnat arbete”*. Det antyds även att dessa flickor levde ett liv präglad av *”pliktöfvergåenhet och lättänne”* (s. 4).

Av samma verksamhetsberättelse framgår att amningen och kontakten med det oskyldiga barnet ansågs ha en förädlade inverkan på modern:

*”Och hvad det innebär att beröfva en mor hennes barn tyckas människor också i regel vara blinda för, som om inga värden därmed ginge förlorade, såsom moderskärleken med dess förädlade kraft. – Och dock kunna vi uppröras, när en fågel blifvit beröfvad sina ungar. – Det är alltså i bestämd opposition mot det traditionella förfaringsättet gentemot dessa värnlösa barn och deras mödrar som hemmet å Ärtholmen utöfvar sin verksamhet.”*

Det ges även ett exempel på föredömlig offervillighet från mödrarnas sida:

*”Tiden var inne för två mödrar att gå ut från hemmet. En synnerligen god tjänarinneplats med stor lön och många afsevärda fördelar erbjöds dem. Barnet skulle de större delen af dagen få ha hos sig, men eljest skulle det vara inackorderadt hos en äldre kvinna i närheten. Båda mödrarna afslögo genast med bestämdhet det gjorda anbudet och föredrogo tvänne andra platser med små löner och vida mer ansträngande, men där de fingo hafva sina barn med sig och ständigt kunde ha tillsyn till dem.” (s. 3, 5).*

Verksamhetsberättelsens författare var ingen mindre än kyrkoherde Isberg, som under åren 1907-1940 var sekreterare i Föreningen för ensamställda mödrar. Ett framträdande drag i den pedagogik som tillämpades vid spädbarnshem och motsvarande institutioner

**Föreningens för ensamställda mödrar arkiv innehåller bl.a. liggare över mödrar och barn 1908-1948. Där kan finnas uppgifter om barnets fader, och var modern senare får tjänst. Botildborgs spädbarnshem har bl.a. journaler över barn 1942-1971.**



var att mödrarna skulle tvingas att ta konsekvensen av sina handlingar. Doktor Jundell gav vid en barnavårdskonferens 1909 uttryck för denna syn på följande sätt:

*”Den kvinna som i lättsinne gifvit bort sig men som kedjas fast vid detsamma (barnet) för lång tid eller alltid blir i regeln både bättre och klokare än förut och betänker sig 2 gånger innan hon begår ett nytt felsteg”* (Ohrlander, s.115).

### Barnavårdsmannens arbetsuppgifter

Tillkomsten av lagen från 1917 om barn utom äktenskap kan sättas i samband med den år 1909 aktualiserade omarbetningen av giftermålsbalken samt översynen av fattigvårdslagstiftningen. En särskild lagberedning tillsattes 1911 som i november 1915 överlämnade ett förslag till lag om barn utom äktenskap, äktenskaplig börd, adoption, införsel i lön m.m. Beredningen hade informella samråd med bl.a. den kända socialdemokraten och barnavårdsinspektören Anna Lindhagen och dåvarande komministern i Lund, Hagbard Isberg. Lagarna antogs av riksdagen 1917 och trädde i kraft 1918 i januari (bih. till riksdagens protokoll 1917, 1 saml. nr 33, s. 97f; jfr Nordlöf s. 9f). Med de nya barnalagarna ville man skapa förutsättningar för den ogifta modern att kunna vårda och försörja sitt barn genom eget lönearbete.

Genom lagen av år 1917 upphävdes möjligheten att föda barn anonymt och i födelseboken låta anteckna sig som okänd moder. Vid havandeskap gällde nu tvärtom skyldighet att senast inom tre månader före den väntade nedkomsten göra anmälan till Barnavårdsnämnden (§14). Samhällets kontrollsystem var emellertid finmaskigare än så; även pastorsexpeditioner, barnmorskor och förlossningsavdelningar hade rapporteringsskyldighet.

Lagberedningen föreslog att ett system med offentliga förtroendemen (barnavårdsmän) skulle införas. I första hand borde kvinnor komma ifråga, i synnerhet om barnavårdsmannskapet skulle bedrivas som ett oavlönat kommunalt förtroendemannauppdrag (s. 141). Sannolikt tänkte man sig att ett sådant uppdrag skulle kunna passa filantropiskt och socialt intresserade kvinnor ur medel- och överklassen; helst personer med erfarenheter från ideellt drivna mjölkdroppeföreningar och spädbarnshem. Barnavårdsmannainstitutionen utgör ett typiskt exempel på den socialliberala hjälp-till-självhjälp-modellen. Barnavårdsmannen skulle göra en individuell bedömning av kvinnans förmåga att klara sin roll som mor och familjeförsörjare och se till att hon fick sina sociala och medborgerliga rättigheter tillgodosedda. Det kunde t.ex. handla om att ge stöd och råd i samband med myndighetskontakter och

**Malmö stads barnavårdsnämnds arkiv har barnavårdsmannaanteckningar från 1918. För att söka i det äldre materialet behövs den biologiska moderns eller faderns namn. Akterna är sekretessbelagda i 70 år.**

bidragsansökningar.

Kravet på förordnande av barnavårdsman gällde samtliga utom äktenskap födda barn. Enligt övergångsbestämmelserna kunde barnavårdsman även utses för barn som var födda före lagens ikraftträdande. För barn som enligt domstolsbeslut förklarats sakna äkta börd, utsågs barnavårdsman när domen vunnit laga kraft. Enligt huvudregeln skulle barnavårdsmannaärendet avslutas när barnet fyllde 18 år. Det fanns emellertid en rad undantag från denna regel. Om barnet genom adoption eller genom att föräldrarna gifte sig blev *barn inom äktenskap* avslutades ärendet, vilket i vissa fall även kunde ske vid stadigvarande fosterhemsplacering eller om det placerades i ett hem för utvecklingsstörda. I andra fall kunde barnavårdsmannen entledigas när barnet fyllde 15 år och kunde försörja sig själv, t.ex. efter att ha antagits som lärling eller fått fast anställning.

Till barnavårdsmannens uppgifter hörde att utreda frågor rörande faderskap, underhåll, förmynderskap och förklarande för trolovningsbarn (§13). Den viktigaste uppgiften var att se till att faderskapet fastställdes och att barnet tillförsäkrades underhåll. Barnavårdsmannen var i första hand barnets ombud och hade skyldighet att för barnets bästa även handla mot moderns önskemål. Hon kunde t.ex. driva faderskapsfrågan även om modern vägrade att medverka till att faderskapet fastställdes och begära att modern frantogs vårdnaden.

Barnavårdsmannens viktigaste uppgift var att se till att faderskapet blev fastställt. Enligt lagen om barn utom äktenskap skulle detta ske *ofördröjligen* och enligt föräldrabalken av 1949 innan barnet fyllde ett år. Lagberedningen ansåg det önskvärt att ett erkännande av faderskapet kom till stånd före barnets födelse. Detta kunde ske hos barnavårdsmannen genom underskrift av ett bevittnat avtal om underhåll, hos pastor i barnets födelseförsamling eller hos notarius publicus. Faderskapserkännande inför pastor var särskilt vanligt i de fall föräldrarna tog ut lysning och gifte sig strax efter barnets födelse (Nordlöf, s. 32). Då trolovningsbarn i likhet med barn inom äktenskap hade full arvsrätt efter sin far var det viktigt att barnet erkändes inför pastor och att uppgifter om fadern antecknades i barnets födelseförsamling. Trolovningsförhållande skulle även framgå av avtalet om underhållsbidrag.

Lagberedningen ville behålla gällande arvsregler för barn utom äktenskap. Dessa innebar att barnet ärvde sin mor och hennes släktingar på samma sätt som barn inom äktenskap, men saknade arvsrätt efter sin far. Eftersom det normalt är lätt att bevisa att blodsband föreligger mellan mor och barn, borde enligt lagberedningen ömsidig arvsrätt gälla oavsett om barnet var av äkta börd eller inte.



Däremot gick det vid denna tid ännu inte att i strikt vetenskaplig mening bevisa att en viss man var far till ett barn.

Lagberedningen ville inte heller ge barn till sammanboende samma arvsrätt som barn inom äktenskap. Detta skulle kunna uppfattas som ett erkännande av denna samlevnadsform, och *"då det emellertid ligger i samhällets intresse, att förbindelsen mellan man och kvinna tager den fasta form, som äktenskapet innebär, bör ett dylikt erkännande icke givas"* (s. 132). Helt följdriktigt ville man behålla trolovningsbarnens arvsrätt eftersom trolovning syftade till äktenskap.

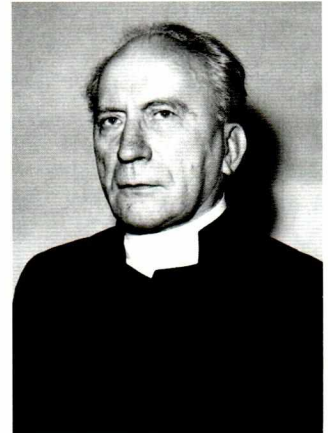
Före införandet av förskottsbidrag 1938 ingick det i barnavårdsmannens arbetsuppgifter att se till att fadern regelbundet betalade in underhållsbidrag för barnet. Barnavårdsmannen kunde begära införsel i mannens lön eller intagning på arbetshem, om han inte skötte sina betalningar.

Av föreskrifterna från 1950 framgår att barnavårdsmannen skulle uppmana modern att besöka mödravårdscentral eller ställa sig under läkarkontroll samt att anmäla barnet till barnavårdsstation eller barnavårdcentral (1950:146, §2). Enligt barnavårdsmannaföreskrifterna (1917:796) skulle uppdraget skötas med takt och finkänslighet och det fick inte särskilt framhållas för barnet att det var utomäktenskapligt. Denna föreskrift kom naturligtvis lätt i konflikt med instruktionen att skaffa upplysningar om barnet genom att hålla kontakt med barnets lärare.

### Införandet av barnavårdsmannainstitutionen i Malmö

Vid genomförandet av barnavårdsmannainstitutionen genom lagen om barn utom äktenskap, var stadsläkaren och medicine doktorn Anders Fredrik Malmström ordförande och kyrkoherden i Malmö Caroli församling Hagbard Isberg vice ordförande. Få barnavårdsnämnder hade tillgång till en så kompetent kraft som kyrkoherde Isberg. Han var sedan sin tid som pastor vid lasarettet i Lund och stadens fattighus starkt engagerad för det utomäktenskapliga barnens rätt och verkade bl.a. inom Svenska Fattigvårdsförbundet för reformer inom det sociala området. Han hade dessutom, som redan nämnts, medverkat som sakkunnig vid tillkomsten av 1917 års lag om barn utom äktenskap. Isberg var en mycket populär och välkänd talare och utgav flera broschyrer om samhällets barnavård och socialt arbete.

Vid barnavårdsnämndens möte den 19 december 1917 uttalade Hagbard Isberg uppfattningen *"att antalet barnavårdsmän för nästkommande år borde bestämmas till tre"*. Ordföranden Malmström och Mattis Olsson ansåg däremot att två barnavårdsmän räckte. Men dessa herrar fick böja sig för *"herr Isbergs bestämda uttalande"* (§407



Karl Hagbard Vilhelm Isberg (1880-1960) var brorson till stadsarkivarien Anders Ulrik Martin Isberg. Under sin tid som pastor vid lasarettet i Lund 1904-1907, inledde han tillsammans med sin blivande hustru, överbarnmorskan Anna Augusta Widegren, en kampanj för förbättring av de utomäktenskapliga barnen och deras mödrars situation. Isberg valdes som arbetarrörelsens kandidat till kyrkoherde i Malmö Caroli församling 1915 och utsågs till den nybildade Kårsebergs församlings första kyrkoherde 1948. Han var vice ordförande i Malmö barnavårdsnämnd 1916-1942. Foto Sydsvenskan Bild.

i prot. A). Det beslutades, sannolikt även på förslag från Isberg, att endast kvinnor skulle tillsättas som barnavårdsman. Nämnden beslöt att förordna en juridiskt utbildad ombudsman *”med uppgift att bistå barnavårdsmännen med råd och upplysningar samt att kostnadsfritt utföra rättegångar, då så behövdes, för tillgodoseende av barnens rätt”*. Denna tjänst tillsattes däremot med en man, blivande rådmannen Nils Ryding. Staden indelades i tre barnavårdsmannadistrikt (Petri och Caroli; Pauli och blivande Andreas; S:t Johannes och Limhamn) och beslut fattades om att de tre tjänsterna skulle utannonseras i pressen. Av tidningsannonsen framgår att Barnavårdsnämnden beslutat att tillsätta tre kvinnliga avlönade barnavårdsmän. Några formella kompetenskrav angav inte annonsen. Däremot framgår att årslönen var 1 700 kronor jämte dyrtidstillägg, samt att 400 kronor utgick som ersättning för ett expeditionsrum (§407 i prot. A).

Den 3 januari 1918 tillsatte Barnavårdsnämnden en kommitté för att granska inkomna ansökningar. Den bestod av kyrkoherde Isberg och Karl Sandegård, som var kyrkoherde i Limhamns församling, samt fröken Ebba Schoug. De två förstnämnda kommittéledamöterna fick tills vidare även fungera som barnavårdsmän (§5-6 i prot. B). Antalet sökanden till de tre tjänsterna var 32. Flertalet hade en yrkesbakgrund som sjuksköterska, barnmorska eller lärarinna, och ingen av dem hade någon juridisk utbildning. Erika Lindahl tillsattes på tjänsten för första distriktet. Hon var 38 år, hade genomgått hushållsskola vid Högre lärarinneseminariet i Stockholm och tjänstgjort som sjuksköterska vid bl.a. Malmö Allmänna sjukhus och dess barnbördsavdelning samt vid Epidemijukhuset och Tuberkulospaviljongen i Malmö, där Barnavårdsnämndens ordförande var chef. Fröken Ellen Svensson, som var 24 år och barnmorska, blev ansvarig för andra distriktet. Hon hade bl.a. tjänstgjort som elev vid Malmö Privata Förlossningshem och därefter som ordinarie barnmorska i Burlöv. Som barnavårdsman i tredje distriktet tillsattes Lisa Lönegren, som utan tvekan var den bäst meriterade. Hon var 25 år och hade genomgått Anna och Eva Bunths läroverk för flickor och därefter haft anställning vid Mjölkdroppen i Malmö. Hon hade även genomgått en utbildning på ca en termin vid Malmö Kindergartenseminarium, vikarierat vid Malmö södra barnkrubba och dessutom under en kortare period drivit en egen barnkrubba i Varberg. När hon sökte tjänsten i Malmö hade hon sedan oktober 1917 haft en anställning vid Svenska Fattigvårdsförbundets Barnavårdsbyrå i Stockholm. Denna byrå utgjorde en spjutspets inom den dåtida svenska fattigvården. Enligt ett bifogat tjänstgöringsintyg hade fröken Lönegren haft som uppgift att:

*”anskaffa och undersöka fosterhem samt att göra utredningar om*



till byrån inkomna anmälningar och uppräta rapporter däröver” (§8 i prot. B 1918-01-16).

De tre barnavårdsmännen tillsvidareanställdes i januari 1919. I avsikt att åstadkomma en jämnare fördelning av ärendena mellan barnavårdsmännen beslutades vid samma nämndssammanträde att distriktsindelningen skulle upphöra (§17 i prot. B 1919-02-11). Lagen om barn utom äktenskap medgav att ideellt arbetande funktionärer fungerade som barnavårdsmän. Kyrkoherde Isberg, som förespråkade ett blandsystem av fast anställda och frivilliga barnavårdsmän, betonade det ideella engagemangets betydelse och trodde att samhällsklasserna skulle komma varandra närmare om även frivilliga krafter engagerades, medan andra ledamöter i Barnavårdsnämnden befarade att det med ideellt arbetande barnavårdsmän skulle bli svårt att uppnå effektivitet i verksamheten. Denna diskussion i december 1918 avslutades med ett principbeslut om att inte använda sig av frivilliga barnavårdsmän (§143 i prot. B 1918-12-27). Efter förslag från ombudsmannen Ryding i januari påföljande år beslutade nämnden emellertid att man skulle annonsera efter frivilliga barnavårdsmän (§1-2, i prot. B 1919-01-07). Resultatet av annonseringen blev synnerligen magert; endast fyra personer anmälde sitt intresse varav en direktör Gösta Lundgren uppgav att han kunde åta sig *”minst 20 barn.”* Med anledning av detta föreslog Ryding att *”nämnden icke måtte inlåta sig på systemet med frivilliga barnavårdsmän”*, ett beslut som utsattes för hård kritik av Isberg. Han ansåg att nämndens ledamöter istället borde ha försökt rekrytera frivilliga genom *”personlig hänvändelse”* och reserverade sig därför mot nämndens beslut (§48 i prot. B 1919-04-08).

År 1920 utsågs två nya barnavårdsmän, fru Ester Lindman och fröken Signe Jakobsson (§2 i prot. B 1920-01-07). 10 år senare hade antalet barnavårdsmän ökat från 5 till 11. Det genomsnittliga antalet ärenden (barnavårdsmannaskap) per barnavårdsman var drygt 200 under båda dessa år. Att barnavårdsmännens arbetsbelastning var betydande framgår av en redovisning till Stadsfullmäktige och den blev inte mindre av att inbetalningarna av underhåll, till skillnad från t.ex. i Stockholm, i regel skedde genom barnavårdsmännen (§153, Bihang nr 127 i stadsfullm. prot. 1924-05-23). Med tanke på det höga antalet ärenden per barnavårdsman kan det inte ha funnits något större utrymme för personligt engagemang i enskilda ärenden. År 1920 var drygt 40 % av de utomäktenskapligt födda barnen i Malmö registrerade som trolovningsbarn. I dessa fall behövde barnavårdsmannen i allmänhet endast bevaka att barnens juridiska och ekonomiska rättigheter blev tillgodosedda. Eftersom flertalet av dessa föräldrar hade för avsikt att gifta sig och levde under

# BARNET.

Namn: *Nils Bernhard Henry*  
 Födelseort: *i Malmö st. Petri försam.*  
 Födelsestid: *12 Januari 1918*  
 Vårdnad och förmynderskap innehavas av: *hans moder,*

Trolövningsbarn? *Är Trolövningsbarn*

År, dag och månad för ankomst	Vistas hos (föräldrar, släktingar eller andra fosterföräldrar, anstalt m.m.); villkor för vistelsen.	Övriga anteckningar
<i>12/2 1918.</i>	<i>Nilses liva sin moder vilken är boende i Rospihlsgatan 4. Nykter skrivna i Malmö st. Petri försam. Kv. Sen. Hage III. IV.</i>	
<i>8/5 1925.</i>	<i>Medföljt modern till Jousalemsgatan 17 inom Malmö Carliförs.</i>	
<i>11/10 1927.</i>	<i>hos modern i Råggatan 236</i>	<i>29/6 28 4</i>
<i>30/6 1928</i>	<i>" Jousalemsgat 17.</i>	<i>29/9 29</i>
<i>23/9 1929</i>	<i>" G. Svetsargat 23a</i>	<i>26/2 30</i>
<i>26/9 1930</i>	<i>" "</i>	<i>28/7 31</i>
<i>28/7 1931</i>	<i>" " Springarika</i>	<i>27/4 32</i>
<i>27/4 1932</i>	<i>hos Tversons järnhandel. 12skin.</i>	<i>18/2 33</i>
<i>12/2 1933</i>	<i>" "</i>	<i>29/1 34</i>
<i>27/1 1934</i>	<i>" "</i>	

En sida ur en barnvårdsakt påbörjad 1918.

Barnvårdsmännen skulle föra särskilda anteckningar för varje barnvårdsmannaskap.

Av dessa framgår bl.a uppgifter om föräldrarnas och barnens hemvist och sociala förhållanden samt obligatoriska hembesök.

I de s.k. barnvårdsakterna kan man även återfinna faderskapskännanden och avtal om underhållsbidrag.

Foto Bo O. Andersson.



ordnade förhållanden, fanns det i allmänhet inte heller något behov av kurativa stödinsatser.

Fastställandet av faderskapet utgjorde den helt dominerande uppgiften för barnavårdsmännen. Under 1920-talets början förekommer det att barnavårdsmän begär att få avsluta ärenden i de fall detta inte gick att fastställa. Barnavårdsmannauppdraget hade ännu inte fått den sociala inriktning som det senare skulle få (Nordlöf s. 71).

Till skillnad från i Göteborg satsade man i Malmö på heltidsanställda barnavårdsmän med viss förstärkning genom frivilliga insatser från enskilda nämndsledamöter, främst Isberg. Några centrala kontorslokaler fanns inte för barnavårdsmännen. Nämnden hade endast tillgång till två rum i stadens förvaltningsbyggnad, och hade redan från början (1917) tagit ställning mot inrättande av centrala förvaltningslokaler, vilket däremot fanns i Stockholm och Göteborg. Nämnden hänvisade till föreskrifterna om att barnavårdsmannauppdraget skulle skötas med diskretion. Man var orolig för att *”enbart den omständigheten, att en person setts göra besök å barnavårdsnämndens expeditioner, kunde giva upphov till rykte om att han hade barn utom äktenskap”*, vilket befarades kunna försvåra klientkontakten. Barnavårdsmännen skulle istället arbeta hemifrån så att *”de [slapp] att offra tid på resor mellan bostaden och expeditionen”* och fick möjlighet att *”bättre utnyttja kvällar och övrig tid, som infaller mellan tjänsteärenden, som de hava att förrätta ute i staden”*. Det tidigare nämnda expeditionsbidraget på 400 kronor om året höjdes 1921 till 650 kronor. I detta belopp ingick ersättning för hyra, uppvärmning, belysning och städning. Barnavårdsmännen fick även ersättning för sina många spårvägsresor i samband med hembesök (§153, Bihang nr 127 i stadsfullm. prot. 1924-05-23).

### Barnavårdsmannaärende 1918:21

I januari 1918 föddes en pojke i Malmö Caroli församling som fick namnet Carl. Enligt ett utdrag ur födelse- och dopboken blev han inte döpt. Modern var 22 år och kallas jungfru i samma handling, vilket sannolikt innebar att hon hade tjänst som husjungfru; troligen hos den direktör L., som omnämns i ett bilagt brev till barnavårdsmannen. Denne man figurerar även som eventuell far till barnet.

Barnavårdsmannen Erica Lindahl förordnades samma dag som barnet föddes. Enligt en anteckning i barnavårdsakten vistades modern i sitt föräldrahem på Jerusalemsgatan *”från födelsen”*, vilket eventuellt kan betyda att det var fråga om en hemmaförlossning. Modern var i varje fall skriven hos sina föräldrar fram till maj 1918, då hon flyttade till Köpenhamn och fick arbete vid en skofabrik. Barnavårdsmannen har även noterat att hennes arbetsinkomster

var obekanta. Carl stannade hos sina morföräldrar. I februari 1920 fick modern tjänst som sjukvårdsbiträde vid Tuberkulospaviljongen i Malmö med en lön på 69 kronor i månaden och *"med allt fritt"*. Enligt barnavårdsmannens anteckningar behöll hon denna anställning under hela den period som barnavårdsmannaskapet gällde, d.v.s. till februari 1934, då pojken var 16 år. Barnavårdsmannen gjorde av anteckningarna att döma endast ett hembesök om året, utom under år 1933 då två hembesök gjordes.

Från och med februari 1920 var modern bosatt på Celsiusgatan i kvarteret Gamla epidemisjukhuset. Allt tyder på att hon levde ett välordnat liv och det är sannolikt att hon hade täta kontakter med sin son, som fortfarande bodde hos sina morföräldrar. I februari 1933 fick han en lärlingsplats med en inkomst på 16 kronor i månaden.

Det som gör detta ärende intressant är omständigheterna kring faderskapet. Enligt barnavårdsmannens anteckningar *"påstår"* modern att barnets fader hette Robert Jensen och arbetade på en elektrisk fabrik i Köpenhamn. Det framgår även att någon person med detta namn ej påträffats vid eftersökningar av polisen i Köpenhamn. Sannolikt är det bl.a. denna rapport som får barnavårdsmannen att ställa sig skeptisk till moderns uppgift. Mycket talar för att barnavårdsmannen och nämndens vice ordförande Hagbard Isberg utsatte modern för starka påtryckningar att avslöja *"den rätta"* fadern, och att uppgiften om att en person vid namn Robert Jensen skulle ha varit far till barnet uppfattades som ett av modern medvetet utlagt blindspår. I barnavårdsmannaakten står antecknat: *"modern påstår sig icke kunna känna igen honom"*, vilket måste ha uppfattats som anmärkningsvärt. Med anledning av att faderskapet inte kunde fastställas anhöll Erica Lindahl den 9 maj 1922 hos barnavårdsnämnden om att bli befriad från sitt uppdrag som barnavårdsman för Carl, vilket dock inte beviljades (§65, bilaga 65e i prot. B). Barnavårdsmannaärendet avslutades inte förrän i november 1934, då pojken snart skulle fylla 17 år.

Till barnavårdsmannaanteckningarna har bilagts ett brev från diakonissan vid Svenska kyrkans församling i Köpenhamn, som fått i uppdrag av Hagbard Isberg att göra en eftersökning rörande Robert Jensen. Av denna rapport framgår att det även fanns en annan misstänkt fader, nämligen kvinnans före detta arbetsgivare, direktör L. I sin rapport ger diakonissan fritt utlopp för sin fördomsfulla och fördömande attityd. Hon ville, till skillnad från barnavårdsmannen, under inga omständigheter föreställa sig att en socialt framstående person som direktör L. skulle kunna vara fader till ett utomäktenskapligt barn. Barnavårdsmannens misstankar om att just denne man skulle kunna vara far till barnet grundade sig sanno-



likt på uppgifter från någon som varit/var anställd hos direktör L. Diakonissan skriver:

*”Jag hade ett förträffligt tillfälle att länge och grundligt samtala med henne. Hon bedyrade dock under tårar att ingen annan än Robert Jensen var fader till hennes barn. När jag framhöll att han ej anträffats efter uppgifven adress vid polisundersökningen svarade hon, att äfven hon varit där och sökt honom men både han eller familjen hos hvilken han bodde hade flyttat. Ingen i huset kunde uppgifva hvarthän. [G.] yttrade bland annat: ’Jag har lidit så oerhört för mitt lilla barn, så att hvem fadern än vore skulle det ej falla mig in och hålla någon bakom ryggen’ – Den person fröken Lindahl misstänkte, tro hvarken Kyrkoherden [sannolikt Hagbard Isberg] eller jag att det kan vara. Om så vore fallet hade han säkert betalat för barnet om han än skulle ha nödgat henne att förtiga sitt namn. Nu får hon ju inte ett öre av någon utan arbetar själf och spar ihop så att hon må kunna sända hem en 20 kr i månaden till modern [barnets mormor] för barnet. Fröken Lindahl borde tala vid modern om hur mycket hon får i m[ånaden] för barnet och af hvem hon får dem.*

*Jag är rätt ofta i Dir. [L:s] hem. Det skulle vara hemskt att tänka något sådant om den antydda personen. Att barnafadern här i Köpenhamn slingrar sig undan hör till det vanliga. Här i detta kaos av mäniskor är det nästan omöjligt att få reda på dem. Flickan får väl arbeta för sitt barn och själf betala till det. Kanske kan det bli en hämmsko för vidare förnedring. Är fallet gjort bär det ofta fort utför.”*

### Avslutning

Barnavårdsmannainstitutionen, som tillkom genom lagen av år 1917 om barn utom äktenskap, utgör en produkt av det framväxande industrisamhällets sociala ingenjörskonst. Barnavårdsmannens viktigaste uppgift var att se till att faderskapet fastställdes och att fungera som moderns rådgivare och kontrollör. De utomäktenskapliga barnen betraktades som en viktig samhällsresurs och skulle fostras och integreras i samhället på samma villkor som barn inom äktenskap. Men familjen och dess sociala och ekonomiska intressen gavs företräde framför de utomäktenskapliga barnen, som varken fick rätt att ärva eller använda sin fars efternamn. Föräldrarna skulle till varje pris hindras från att överlåta sitt föräldraansvar på samhället. Helt i enlighet med gällande genusordning bestod fädernas ansvar främst i att betala underhåll och mödrarnas i att vårda och fostra sina barn. De i många fall unga och dåligt utbildade kvinnorna skulle själva ”skolas” in i rollen som ansvars-kännande och kompetenta mödrar. Å ena sidan ville man avskaffa all diskriminerande särbehandling från samhällets sida och stärka dessa kvinnors självförtroende, å

**Exempel på andra arkiv med handlingar rörande barn är: Kronobarnhuset som har handlingar 1674-1763; Gamla barnasylen var ett barndaghem och har handlingar 1843-1951; Östra småbarnsskolan i Malmö var likaså ett barndaghem och där finns bl.a. protokoll 1872-1964 och inskrivningsböcker 1872-1945; Mödrahjälsnämnden för Malmö stad varifrån mödrar kunde söka bidrag har handlingar 1938-1963.**

andra sidan gjordes en rad inskränkningar i deras beslutanderätt över barnen.

Det är svårt att dra några bestämda slutsatser om hur stort inflytande kyrkoherde Isberg hade vid genomförandet av barnavårdsmannainstitutionen i Malmö. Sannolikt var det han som låg bakom valet att inrätta heltidsavlönade barnavårdsmannatjänster, vilket lagberedningen ansåg vara den lämpligaste lösningen för landets storstäder. Men Isberg ville inte utesluta möjligheten till ideella arbetsinsatser, och var själv aktiv som barnavårdsman. Den starka betoningen av det personliga engagemangets betydelse utgör en viktig förklaring till hans vacklande hållning i denna fråga.

### Källor

MALMÖ STADSARKIV

*Malmö stads barnavårdsnämnds arkiv*

Protokoll A med bilagor A1AA

Bilagor till protokoll A, äldre serie A1AB

Protokoll med bilagor, barnavårdsmannaärenden (B) A1B

Förteckning över barnavårdsmannaskap D5B

Förteckning över mödrar, registerböcker D4

*Föreningen för ensamställda mödrar*

Verksamhetsberättelser (MSA:s bibliotek)

*Malmö stads skyddshemsstyrelse*

Årsberättelser (MSA:s bibliotek)

### Författningar

Lag om barn utom äktenskap (1917:376)

Lag om äktenskaplig börd (1917:377)

Lag om adoption (1917:378)

Kungl. Maj:ts nådiga kungörelse angående föreskrifter om barnavårdsmans verksamhet och tillsynen därå (1917:796)

Lag om samhällets barnavård (1924:336)

Kungl. Maj:ts kungörelse med föreskrifter om barnavårdsmans verksamhet och tillsynen därå (1939:797)

Kungl. Maj:ts kungörelse om barnavårdsmans verksamhet och tillsynen därå (1950:146)

### Litteratur

*Barnavårdsmannafrågan – betänkande avgivet av barnavårdsmannautredningen.*

Statens Offentliga Utredningar 1972:65.

*Bihang till Riksdagens protokoll vid lagtida riksdagen i Stockholm år... 1917.*

*Samling 2. Avd. 2. Band 1. Lagförslag om adoption och om barn utom äktenskap samt...* Stockholm, 1917.

Bååth, Käthe "Vars namn hon icke vet – om fäder till barn födda utom äktenskapet".

*Arv och anor.* Årsbok för Riksarkivet och landsarkiven 1996, s. 93-101.

Elgán, Elisabeth "En far till var kvinnas barn? – politik och debatt angående män, kvinnor och oäkta barn i Sverige och Frankrike vid seklets början". *Historisk tidskrift.* Stockholm, 1990, s. 481-506.

*Historisk statistik för Sverige. Del 1. Befolkning 1720-1967.* 2. upplagan. Stockholm, 1969.



- Höjer, Axel *Mjölkdroppar och barnvårdscentraler*. Stockholm, 1929.
- Isberg, Hagbard *Så var det...* Malmö, 1959.
- Isberg, Hagbard *Det oäkta barnets rätt – föredrag vid första nordiska barnvårdskonferensen i Köpenhamn 1905*. Lund, 1905.
- Key, Ellen *Barnets århundrade – omläst hundra år senare med introduktion och kommentarer av Ola Stafseng*. Stockholm, 1996.
- Kälvemark, Ann-Sofie "Hotet mot familjen – den ogifta modern i ett historiskt perspektiv". *Historisk tidskrift*. Stockholm, 1978, s. 83-101.
- Malmö stads årsbok*.
- Manns, Ulla *Den sanna frigörelsen – Fredrika Bremerförbundet 1884-1921*. Eslöv, 1997.
- Matovic, Margareta R. *Stockholmsäktenskap – familjebildning och partnerval i Stockholm 1850-1890*. Stockholm, 1984.
- Nordlöf, Barbro *Barnets rätt och bästa – en studie i barnvårdsverksamheten i Stockholm*. Stockholm, 1997.
- Ohrlander, Kajsa *I barnens och nationens intresse – socialliberal reformpolitik 1903-30*. Stockholm, 1992.
- Saldeen, Åke *Fastställande av faderskap*. Stockholm, 1980.
- Saldeen, Åke "Rätt släkt – om förhållandet mellan rättslig och genetisk släkttillhörighet". *Arv och anor*. Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven 1996, s. 103-118
- Sjögren, Mikael *Fattigvård och folkuppfostran – liberal fattigvårdspolitik 1903-1918*. Stockholm, 1997.
- Svenson, Anna "Okänd moder". *Arv och anor*. Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven 1996, s. 85-101.
- Qvist, Gunnar "Ett perspektiv på den s.k. kvinnoemancipationen i Sverige". *Historisk tidskrift*. Stockholm, 1977, s. 145-179.





År 1908 anställdes Otto Löfberg som andre underläkare vid Malmö allmänna sjukhus och 1911 utnämndes han till förste underläkare. På denna bild från 1910-talet sitter Löfbergs chef, överläkare Fritz Bauer i mitten i vit rock med två äldre patienter på sin ena sida. Otto Löfberg står snett till höger om den sittande sjuksköterskan.

Bauer etablerade ett gott samarbete med sin 17 år yngre kollega. Löfberg fick bland annat tid att utveckla sin behandling av höftledsfrakturer. Denna metod presenterades för den världsberömda amerikanske kirurgen Willie Mayo, som gästade Malmö år 1914. Fritz Bauer skildrar celebritetens besök i sina minnesanteckningar:

”Jag kunde bjuda 10 stycken operationer, av vilka flera laparatomier, bukoperationer, och en redresning av fraktur å collum femoris (återställande av rätt läge efter en höftledsfraktur, förf. anm.). Efter en hastig lunch hemma, demonstration av sjukhuset och så besök å Baltiska utställningen, varefter middag hemma, en riktigt god sådan, med allehanda viner, såsom där sed var. De många icewater-behållarna rördes knappast. I like champagne, sa damerna. En glad dag i allo.”

Charlie, den andre Mayo-brodern, anlände till Malmö allmänna sjukhus på hösten samma år i sällskap med en grupp assistenter. Det torde varit givande och spännande möten för Otto Löfberg. Foto i privat ägo.



## Tigern på Allmänna sjukhuset

Den omstridde överläkaren Otto Löfberg

Doktor Otto Löfberg var en omstridd profil i Malmö under förra seklets första 50 år; både avhållen och fruktad som överläkare och chef för kirurgiska kliniken vid Malmö allmänna sjukhus.

På Malmö stadsarkiv förvaras hans kvarlåtenskap, som överlämnades av sterbhuset i två omgångar, 1955 samt 1967. Hösten 1995 öppnade jag med stor spänning detta innehållsrika arkiv för att studera Löfbergs handlingar, som visade sig ge en utmärkt bakgrund till en känd Malmöbos liv. Studierna av Löfbergs arkiv skedde under insamlandet av material till jubileumsboken FRÅN LAZARETT TILL UNIVERSITETSSJUKHUS, som utgavs år 1996 med anledning av Malmö allmänna sjukhus 100-årsjubileum. I detta verk belyses hur ett litet lasarett vid förra sekelskiftet utvecklas till ett universitetssjukhus med internationellt rykte.

Löfbergs arkiv innehåller bland annat ett stort antal brev av privat karaktär, men också officiell korrespondens. Här förvaras anteckningar, artiklar och koncept till föredrag, trycksaker, festtryck samt en mängd brev från vänner, kollegor och inte minst från många patienter. Men i samlingen ingår också ett unikt bildmaterial, som illustrerar behandlingsformer, samt äldre och unika kopior av röntgenbilder med tillhörande fallbeskrivningar. Här framträder profilen Otto Löfberg som var känd och respekterad i sin födelsestad Malmö.

### Hetsigt humör och varmt hjärta

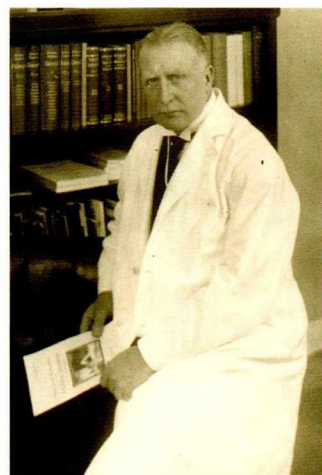
Namnet Löfberg är starkt förknippat med Malmö allmänna sjukhus, där han redan på försommaren 1906 fick sin första tillfälliga tjänst som t.f. andre underläkare hos den berömde kirurgen Fritz Bauer. Medicine kandidat Löfberg hade då inte fyllt 25 år.

Otto Löfberg, av sina underläkare kallad "Tigern", stiger ofta in på arenan under sjukhusets tidiga 1900-talshistoria. Han var sträng och kunde vara elak, men efter ett verbalt övertramp plågades han ofta av stark ångest och kröp ödmjuk till korset efter fredsmäklade insatser av hustrun Beda. I mitten av 1990-talet intervjuade jag några av Löfbergs äldre medarbetare, som vittnade om doktors hetsiga humör. Men det betonades också, att Otto Löfberg hade humor samt ett varmt hjärta, och att han ägnade de sjuka och skadade stor omsorg; han var deras vän.

Han var särskilt medveten om de lottlösas tillvaro i samhället. Det är ett känt faktum att överläkaren inför jul och nyår beredde plats på avdelningarna för tidigare och mindre bemedlade patienter,

### Författare

Stefan Ersgård är kulturjournalist i Malmö och har tidigare arbetat på tidningen Arbetet. År numera frilans samt utredare inom Kulturförvaltningen i Malmö. Har gett ut böckerna Den okända staden (1995) om Malmö Östra sjukhus och Från lazarett till universitetssjukhus (1996) om Malmö allmänna sjukhus.



Den dynamiske och stränge överläkaren Otto Löfberg gick under smeknamnet "Tigern" bland underläkarna. Doktor Löfberg var enormt populär bland sina patienter, som lyckönskade honom vid utnämningen till överläkare i juni 1920. Patienternas hyllningar återkom ofta i samband med högtidsdagar genom åren vilket dokumenteras i hans arkiv. Foto i privat ägo.

Otto Löfberg glömde aldrig patienter och personal inför storhelgerna. På julafton arrangerades alltid samkväm med sång och musik i kirurgens stora korridor, och där stod en hög julgran med levande ljus som sjukhusvaktmästare Otto Palmgren ansvarade för. Doktor Löfberg höll hårt på traditionen att före julmiddagen i överläkarevillan gå en särskild rond tillsammans med sina barn. Familjen besökte då kirurgens samtliga avdelningar för att önska god jul. På denna bild från mitten av 1930-talet ses doktor Löfberg samtala med en patient. Han är iklädd sin eleganta blå slängkappa, ett mode som han hade ärvt av sin företrädare Fritz Bauer. Bakom honom står dottern Ingrid och i gruppen till höger ses barnen Jockum, Ove, Bo-Ebbe och Kerstin.  
Foto i privat ägo.



som lades in för att äta upp sig under storhelgerna.

Löfberg var förvisso en sann humanist. Men han kunde visa ett tämligen buffligt sätt mot den, som inte fullgjorde sina plikter. Doktorn höll hårt på disciplin och under sina, ej alltid aviserade, inspektionsrundor slog han kraftfullt ner på brister, inte minst rörande klinikens hygien. Doktor Löfbergs ord var lag. Telefonen gick varm i överläkarevillan på sjukhusområdet. Oavsett tid på dygnet krävde han, att underläkarna höll honom underrättad om inläggande patienters tillstånd samt om nyinkomna fall.

Men Otto Löfberg uppvisade även ett uttalat socialt patos i sin läkargärning. Mycket tyder på att erfarenheterna från uppväxten på 1880- och 90-talen i ett av Malmös då fattiga och slitna bostadsområden, hade inflytande på hans omsorg om de många patienter, som inte levde på samhällets solsida.

### Barndomen

Otto Löfberg föddes i Malmö den 29 oktober 1881 som son till handelsbokhållare Hjalmar Lorenz Löfberg (1844-96) och dennes hustru Kerstin, född Löfberg (1847-84). Fadern var bördig från Gladsax på Österlen och flyttade 1862 som 18-åring till Malmö. Han och Kerstin, hon var född i Anderslöv, vigdes 1874 och påföljande år föddes det första barnet.

Familjen var vid Ottos födsel bosatt på Norregatan 3c och flyttade senare till Nya Gröneгатan 1a (på hörnet vid Östra Promenaden i kvarteret Sågen 10), som var hans och syskonens adress under uppväxtåren. Nya Gröneгатan var Gröneгатans fortsättning från Humlegatan och fram till Östra Promenaden.



Otto var näst yngst i syskonskaran: Anna (30/8 1875), Axel (9/9 1876), Ida (22/9 1877), Ernst (15/2 1879), Otto (29/10 1881) och John (21/10 1882).

Kerstin Löfberg avled 1884 och enligt bouppteckningen var hennes besparingar i Malmö Sparbank och Sparbanken Bikupan 3 912 kronor. Skulderna uppgick till 677 kronor som fördelades på följande poster; lön till husjungfrun Mathilda Persson 30 kronor, kronoskatt 32 kronor, kommunalskatt 115 kronor samt sjukvårds- och begravningskostnader 500 kronor. Behållningen, inräknat värde för lösöre, var 4 791 kronor.

Hjalmar Lorenz Löfberg avled 1896. Det förekommer emellertid ingen bouppteckning efter hans död. I Rådhusrättens register noteras ”*intet att teckna*” och det föreligger inget dödsbountyg.

Den ogifta mostern Hanna Löfberg, född 1849 och sömmerska till yrket, övertog nu föräldraansvaret och flyttade in i lägenheten på Nya Grönegatan. Vid sekelskiftet noteras i kyrkoboken, att äldsta systemen Anna var telefonist och att Ida, Ernst, Axel och John gick i föräldrarnas spår som bokhållare och kontorister. Otto stod som medicine studerande.

### Allmänbildad latinstudent

Familjens ekonomiska situation torde varit ansträngd efter faderns bortgång, men tonåringen Otto Löfberg kunde ändå fortsätta sina studier vid Högre allmänna läroverket för gossar. Protokoll i skolans arkiv visar, att han under de återstående terminerna fram till sin slutexamen sommaren 1899 var befriad från terminsavgift, vilket han hade gemensamt med många av skolans elever.

Otto Löfberg blev efter mogenhetsprövning student med mycket goda vitsord. Inte oväntat erhöll han ”*Med utmärkt berömd godkänd*” i matematik och naturalhistoria men även i tyska. I fysik och filosofi fick han ”*Med beröm godkänd*”. Löfberg var latinare men betyget i ämnet latin sattes dock endast till ”*Godkänd*” liksom i franska. Men det var en allmänbildad student med inriktning mot både språken tyska, engelska och franska med latin i högsätet och mot de naturvetenskapliga ämnena.

Avgångsbetyget har undertecknats av två rektorer; den 3 juni 1899 av P.Hj. Söderbaum, men även den 12 december 1949 av Salomon Kraft. Rektor Kraft noterar i marginalen: ”*Härmed intygas, att Otto Lorens Löfberg avlade studentexamen efter att ha tillbragt två (2) terminer i L VII:2.*” Det verkar som om den då 68-årige pensionären önskade övertyga samtiden om att han verkligen var student enligt efterkrigstidens mått.

I början av september 1899 löste Otto Löfberg ut sitt studentbrev

**Otto Löfbergs samling innehåller bl.a. medicinska föreläsningar, anteckningar från resor, 25 volymer hyllningsadresser samt en samling fotografier.**

med 50 öre i Lund och i januari 1900 inleddes de fortsatta studierna. Studietakten var hög och han tog ut sin medicine kandidatexamen i november 1903. Den 31 maj 1907 blev han medicine licentiat och omdömena var mycket goda. Kirurgiprofessorn Jacques Borelius satte betyget *"Med utmärkt berömd godkänd"* i sitt ämne. Övriga professorer gav genomgående *"Med beröm godkänd"* i medicin, pediatrik, oftalmiatrik, obstetrik/gynekologi, patologisk anatomi samt rätts- och statsmedicin. Löfberg var en välutbildad ung läkare i början av sin karriär.

### I tjänst hos Fritz Bauer

Redan som medicine kandidat erhöll han 1906 sin första tillfälliga tjänst som t.f. andre underläkare vid Malmö allmänna sjukhus under kirurgen Fritz Bauer, som då hade varit anställd vid sjukhuset sedan 1896.

Bauer, också han född i Malmö, var tillika en skicklig sjukhusadministratör och utvecklade det odelade lilla lasarettet (ett sjukhus utan specialistkliniker) till ett av de modernaste sjukhusen i landsbygden. Han gjorde också en epokgörande insats med sin målmedvetna behandling av akut appendicit (blindtarmsinflammation), som i början av 1900-talet fortfarande krävde många dödsoffer runt om i Sverige. Den välbekante Ivan Bratt, motbokssystemets fader, vikarierade som ung läkare redan 1902 hos Fritz Bauer på Malmö allmänna sjukhus. Han berättade i brev till sina föräldrar:

*"Den här platsen har jag tagit därför att den är oerhört instruktiv. Det är sådana saker som man aldrig läser sig till och som ju endast ett fåtal lasaretsläkare får tillfälle att vara med om. Här är ju allt; kirurgiska fall, interna fall, kurhusfall, icke så få sinnesjukdomar o.s.v. Överläkare Fritz Bauer är ansedd som en av våra duktigaste kirurger, särskilt på blindtarmar och gallstenar."*

Otto Löfberg hade sitt första vikariat i Malmö 2 april- 30 juni 1906 och flyttade även mellan tillfälliga tjänster i bland annat Lysekil, Ängelholm, Hörby, Ystad och Simrishamn. Dessutom tjänstgjorde han 1907-1908 som amanuens och t.f. underläkare vid kirurgiska kliniken i Lund. Den 28 september 1908 anställdes Löfberg som andre underläkare vid kirurgiska avdelningen vid Malmö allmänna sjukhus. Tre år senare, 1 september 1911, kom utnämningen till förste underläkare vid det sjukhus, som han förblev trogen fram till sin pensionering 1 november 1946.

### Fästmöns otåliga väntan

Förflyttningarna mellan korta förordnanden på sjukhusen i landsbygden påverkade privatlivet, och förhållandet till fästmön Beda



Viktoria Arwidsson (1883-1952) var periodvis ansträngt. Löfbergs arkiv innehåller ett stort antal brev till hustrun från olika perioder i deras liv. De tidiga breven avspeglar kärleksfull omsorg samt förståelse för Bedas otåliga väntan, när fästmannen tjänstgjorde på annan ort.

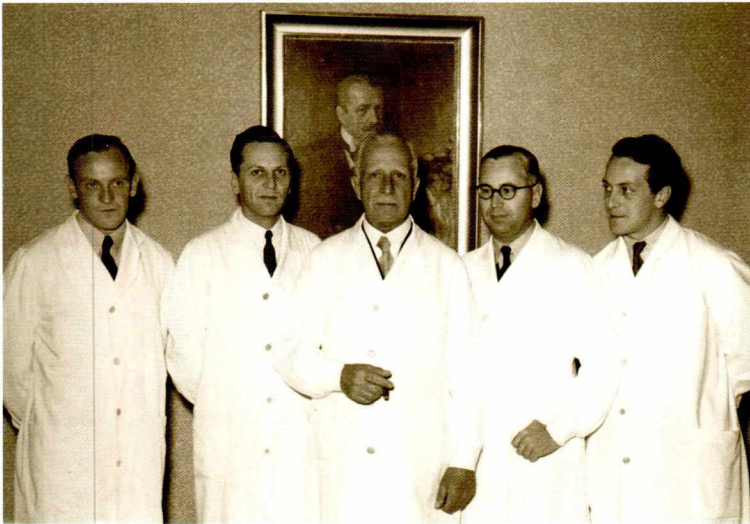
Följande utdrag hämtas från ett brev, som är daterat i Lund den 26 januari 1908:

*”Min egen käraste kylling!*

*Tack för ditt brev, som jag just nu läst. Vad du åter låter dyster. Tänk blott på framtiden som nu snart ljus och lycklig ligger för dig, så bör väl sorgen försvinna. Snart randas ju även vår dag och då, så är åtminstone mitt hopp och tro, skall vi ta igen som nygifta vad vi förlorat som förlovade.*

*Det kan ju sägas att denna tid för oss ej varit så som den kunnat, men en fördel har den dock medfört, att vi lärt känna varandra och trots de många stridigheterna och trots – och som jag förmodar – genom bådas överseende, det att allt vad bundit hållit på att brista, dock åter och än fästare knutits samman.*

*Men inte får du ge tappt i kampen för tillvaron, den har dock endast stålsatt käraste dig och ljusningen bör väl så också endast medföra glädje...”*



Den 30 november 1909 vigdes Beda och Otto, och flyttade in i en våning på sjukhusområdet. Följande år föds det första barnet Ove (1910-1996) och därefter kom barnen Marianne (1911-1919), Bo-Ebbe (1914-1988), Lars-Otto (1916-1981), Kerstin (1919-1990), Jockum (1921-1989) och Ingrid (1924-1988).

Otto Löfberg var stolt över sina söner som samtliga utbildade

Otto Löfbergs fyra söner blev alla läkare och han var mycket stolt över deras yrkesval. Samtliga söner hade dessutom tjänstgjort på Malmö allmänna sjukhus under sin far. När Ove Löfberg pensionerades i anslutning till sin 65-årsdag i oktober 1946, deltog sönerna i faderns sista storrond. Här omges Löfberg (med cigarr i handen) av från vänster Lars-Otto, Bo-Ebbe, Ove och Jockum. I bakgrunden hänger konstnären Carl Larssons porträtt av Löfbergs företrädare, kirurgen och överläkaren Fritz Bauer. Foto i privat ägo.

**Doktor Bo Ebbe Löfbergs patientjournaler finns 1952-1984. Dessa är naturligtvis sekretessbelagda. Även ett fåtal andra privatläkares patientjournaler finns.**

sig till läkare. Ove Löfberg var i många år flygläkare i Ängelholm och Bo-Ebbe Löfberg blev på 1960 -talet känd som TV-doktorn för en stor publik i hela landet.

I det begynnande 1900 -talet rådde en nästan familjär stämning på Malmö allmänna sjukhus. De olika befattningshavarna bodde på sjukhuset, och deras många barn och ungdomar växte upp i sjukhusmiljön. Familjen Löfbergs släktband knöts dessutom till Epidemisjukhuset, vars överläkare Ebbe Petrén var gift med en syster till Beda Löfberg. Sonen Ove Löfberg mindes särskilt hur hans far diskuterade olika problem med ”morbror Ebbe”. De båda svågarna promoverades för övrigt samtidigt till medicine hedersdoktorer vid Lunds universitet år 1932.

### Kritiska läkarkollegor men tacksamma patienter

Hösten 1917 utnämndes Fritz Bauer till generalfältläkare och chef för Kungliga arméförvaltningens sjukvårdsstyrelse. Förordnandet gällde i två år och under Bauers tjänstledighet övertog Löfberg chefskapet som t.f. överläkare. Två år senare, 1919, lämnade Fritz Bauer sin överläkaretjänst i Malmö för gott.

Tjänsten var dock inte reserverad för Otto Löfberg, och han fick genomlida tio månader i väntan på beslutet, som fick stor betydelse för hans framtid. Under tillsättningsprocessen uppstod häftiga diskussioner om Löfbergs skicklighet på två plan; först i sjukvårdsdirektionen och sedan i den akademiska världen. Otto Löfberg var respekterad och uppskattad, och hade huvudmännens förtroende. Men i kretsen av läkare var den inflytelserike gynekologen och styresmannen Otto Gröné hans motståndare.

Bland sex sökande till tjänsten var Otto Löfberg den ende som inte disputerat vilket försämrade hans position. Medicinalstyrelsen förordade tre sökanden med Löfberg i tredje förslagsrummet. Hans konkurrenter var K. Harald Giertz, överläkare vid Länslasarettet i Umeå och senare överläkare vid Sabbatsbergs sjukhus i Stockholm. I andra förslagsrummet stod Gustaf Pallin, överläkare vid Länslasarettet i Alingsås. Han blev senare överläkare vid Kristianstads lasarett. Sjukvårdsdirektionen, under ordföranden landshövding Robert De la Gardie, behandlade ärendet den 22 december 1919. Styresmannen Otto Gröné var föredragande och förkastade Löfbergs kandidatur, dock utan att nämna denne vid namn. Direktionen bortsåg emellertid från Grönés synpunkter och gav Löfberg förord. I yttrandet till Medicinalstyrelsen hävdades:

*”om tjänsten varder honom anförtrodd, kommer han att icke blott upprätthålla utan än vidare höja det anseende, som denna avdelning förvärvat sig så väl bland fackmän som hos den stora allmänheten.”*





Stadsarkitekt Salomon Sörensen, som var ledamot av sjukhusdirektionen, reserverade sig ensam mot beslutet. Men han framhöll sin respekt för Löfbergs yrkesskicklighet samt berömde dennes sätt att *"gifva patienterna en öm och kärleksfull behandling"*.

Men Otto Löfbergs vända var inte över. I väntan på Medicinalstyrelsens beslut blossade under våren 1920 en hetsig debatt upp i LÄKARTIDNINGEN. Här deltog Otto Löfbergs tidigare lärare, professorn Jacques Borelius, som kritiserade förslaget att utnämna den icke doktorerade Löfberg. Borelius siktade främst in sig på kollegan Jules Åkerman i Medicinalstyrelsens vetenskapliga råd, och han hävdade att Åkerman hade dåliga kunskaper om de sökande. Åkerman returnerade:

*"Löfbergs rent kliniska specialutbildning är kort och ensidig och han*

*Denna bild har tagits i den stora operationsalen på Malmö allmänna sjukhus, när två lag opererar samtidigt. Doktor Löfberg arbetade gärna med två team, så att han kunde förflytta sig för att kontrollera underläkarens arbete vid det andra bordet.*

*Löfberg sitter här längst till höger, och han är lätt att identifiera i sin karakteristiska skyddsutrustning med det hopsydda mun- och huvudskyddet. I operationslaget till vänster står sjukhusvaktmästare Otto Palmgren (i mitten utan skyddsutrustning) beredd att assistera.*

*Foto i privat ägo.*

saknar betygade lärdomsmeriter. Jag anser dock praktiskt och faktiskt styrkt att han ådagalagt den skicklighet som kirurg som krävs för att tillfredsställande sköta platsen.”

I mitten av juni 1920 kom beslutet: Otto Löfberg fick tjänsten som överläkare. Reaktionerna uteblev inte, och vännernas och allmänhetens lyckönskningar i brev och som blommor strömmade till överläkarevillan. I pressen mottogs beskedet med tillfredsställelse.

Familjen Ekestam i Malmö hyllade sin avgudade doktor så här: *”Undertecknade känna behov af, att till Herr Doktorn få uttala sin stora glädje öfver Herr Doktors utnämning till Öfverläkare å Malmö Allmänna Sjukhus, Mottag Herr Öfverläkaren vår enkla men hjertliga välönskan.”*

Ytterligare ett exempel på Otto Löfbergs stora popularitet framgår av följande rader från Emelia Ripa, f.d. patient: *”Med anledning af den för oss alla fattiga och sjuka så glädjande underrättelsen om Doktor Löfbergs utnämning till Öfverläkare beder jag härmed att få sända en hjärtevarm gratulation med vördnadsfull helsning.”*

År 1909 började Otto Löfberg att utveckla en metod för behandling av höftledsfrakturer. På denna unika bild visar Löfberg själv hur behandlingen gick till. Doktorn sträcker benet assisterad av sjukvårdsvaktmästare Otto Palmgren, som sedan fick i uppgift att fixera benet varvid Löfberg slog tre gånger på höften så att brottytorna pressades samman. Benet hölls därefter i korrekt läge medan ett gipsförband lades. Patienten tillbringade två till tre månader i gipsvagg, och inte sällan krävde behandlingen ytterligare två månader i sängläge.

Oberoende av Löfberg utvecklade amerikanen Royal Whitman samma metod och i den medicinska världslitteraturen omnämnes denna därför som den Whitman-Löfbergiska gipsbehandlingen.

Foto i privat ägo.



### Höftledsfrakturer och hjärnkirurgi

Otto Löfbergs arbetsbörda var tung och hans tid räckte inte till för forskning för akademiskt avancemang. Han var ofta på resande fot och redan på 1910 -talet hade han studerat i Tyskland, Österrike och Frankrike. Under första världskriget tjänstgjorde flera svenska läkare i de krigshärjade länderna på kontinenten. Så även Löfberg som



under två perioder, 1915 och 1916, var stationerad som chefsläkare i Wien vid krigssjukhuset Reservspital N:r XV, det sjukhus som Fritz Bauer hade organiserat vid krigsutbrottet 1914.

Behandlingen av många komplicerade krigsskador öppnade ett nytt fält för den mångsidige kirurgen, som gärna arbetade på flera områden inom sin specialitet. Otto Löfberg ägnade som medarbetare till Fritz Bauer mycket tid åt blindtarmsfallen och andra bukfall. År 1909 introducerade han dessutom en ny behandling av höftledsfrakturer, collumfrakturerna. Löfberg opererade tidigt i brösthålan och redogjorde år 1926 för den thoraxkirurgin. Denna verksamhet utvidgades i slutet av 1940-talet av efterträdaren professor Helge Wulff.

År 1931 förverkligade Otto Löfberg sin dröm om att följa den berömda amerikanske hjärnkirurgen Harvey Cushings arbete vid Harvarduniversitetet. Han skriver till makan Beda:

*”Du må tro, vännen min, att dagarna går fort, jag har att arbeta hela dan hos Cushing, op fr 9-5 em då jag är ganska trött. Alla är så storartat vänliga.”* Han fick emellertid aldrig tid åt att praktisera hjärnkirurgi i större skala i Malmö, där sjukhusets ledning och administration upptog all tid.

Otto Löfberg hade åtskilliga åtaganden utanför sjukhuset och han var uppskattad i det malmöitiska sällskapslivet. Namnet Löfberg förekommer på många inbjudningskort i Malmös mondäna sällskapsliv. Han var aktiv i flera föreningar, bland annat som ledamot av Svenska Röda korsets överstyrelses arbetsutskott samt ordförande för Malmö sjukhusläkareförening och en trogen medlem i MFF och Enighet. Han brann för kulturlivet och var Skånes Konstförenings ordförande samt sekreterare i det vittra Sällskapet Heimdall, ledamot av Konserthusstiftelsens styrelse och ordförande i föreningen Malmö Konsthall.

Otto Löfberg hade som nybliven student 1899 blivit medlem av Malmö Nation och han utnämndes till dess hedersledamot 1925. Nationens lokaler på Vallgården i Malmö tillkom på hans och hustrun Bedas initiativ.

### Ålderns höst

I oktober 1946 gick Otto Löfberg i pension. Han lämnade överläkarevillan på sjukhuset och flyttade till Östergatan 27 i korsningen av Prostgatan/Mäster Nilsgatan. Det nya hemmet låg på promenadavstånd från de kvarter, där han hade växt upp i slutet av 1800-talet. Men han hade svårt att skiljas från sin klinik. En sjuksköterska som varit hans medarbetare, berättar hur den gamle överläkaren ofta

Fru Beda Löfberg var välkänd i Malmö och ihågkommes för sin milda personlighet, som hade ett stort inflytande på sin makes hetsiga humör. Doktorinnans medlande roll när det skar sig mellan maken och hans underläkare är omvitnad. Doktor Sture Hammar påminde om hennes förmåga att gjuta olja på lågorna i talet till kvinnan vid en bankett i Savoy's festvåning på Otto Löfbergs 60-årsdag 1941. Hammar skaldade:



"Vid Kvinnan numro ett jag dröjer.  
Jag gissar, Damerna förstå,  
att när för Beda jag mig böjer,  
Ni andra bliva numro Två.  
I Ditt charmanta hem som  
härskarinna  
Du spiran för med skicklig hand.  
Du som Vulcanus värdiga prästinna  
Din Otto ler i milda band.  
För underläkarna du varit  
långt mer än chefens fru,  
för alla dem som, redan farit,  
för oss, som finnas kvar ännu.  
Din stora sociala gärning  
Har burits av en varm idé  
Att hjälpa andra. – I Din gärning  
Du blivit barnens goda fé."  
Beda Löfberg var engagerad i sociala frågor och arbetade för att hjälpa de många barn som kom från fattiga förhållanden. Hon utträttade ett betydelsefullt arbete inom Föreningen Barnens Vänner, Malmö skollovskolor och Barnens dagkommittén.  
Foto i privat ägo.

parkerade sin cykel utanför operationsavdelningen och knackade på för att få en pratstund med sin gamla personal.

På ålderns höst höll doktor Löfberg sig väl underrättad om nyheter inom kirurgin genom täta kontakter med kollegorna i läkarkåren. Sina sista år ägnade han mycket tid åt sitt särskilda intresse för konsten samt arbetet inom Röda korset.

Otto Löfberg avled 73 år gammal den 3 december 1954. Begravningsakten ägde rum den 6 december i S:t Petri kyrka. Kistan fördes därefter till familjegraven i kvarteret Annelund på S:t Pauli Mellersta kyrkogård i Malmö. Här vilar doktor Löfberg tillsammans med hustrun Beda och barnen Marianne och Jockum under ett kors med devisen Hjälpa Lindra Trösta.

### Källor

MALMÖ STADSARKIV  
Otto Löfbergs arkiv  
Malmö Caroli församlings arkiv  
kyrkoböcker och husförhörslängder  
Rådhusrättens arkiv  
Liggare över dödsfall och bouppteckningar DIIIb  
Bouppteckningar FIIa  
Malmö Högre allmänna läroverk för gossar  
Protokoll 1896-1898

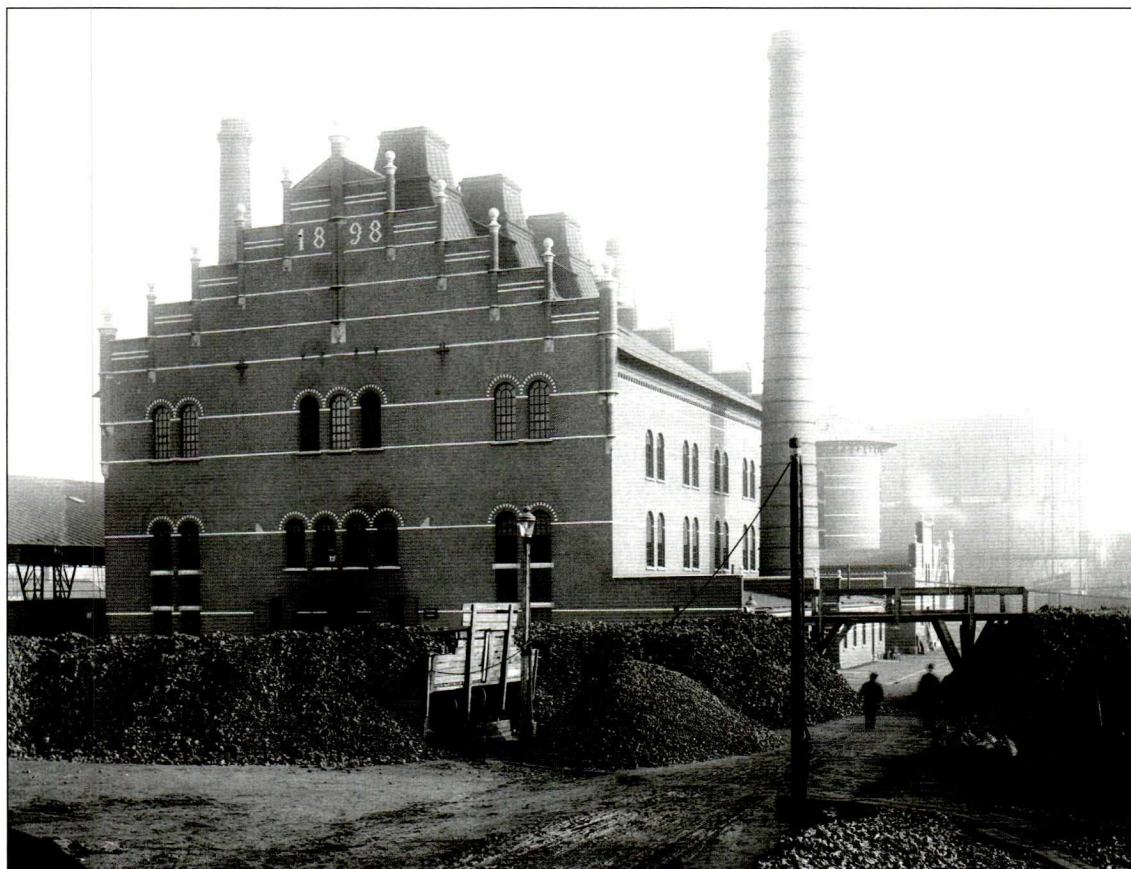
### Litteratur

Ersgård, Stefan m.fl. *Från lazarett till universitetssjukhus, Malmö 1896-1996 – en hundraårskrönika om Universitetssjukhuset MAS*. Malmö, 1996.  
Westling, Håkan Ivan Bratt – *legendarisk läkare – Systemets grundare*. Stockholm, 1997.





## Lykttändare och förmän på Malmö Gasverk



Omkring 1850 bildades de första gasverken i Sverige. Göteborg var först år 1846, därefter tillkom Norrköping 1851, Stockholm 1853 och Malmö 1854. Gasverket i Malmö startade under benämningen Gasbelysningsaktiebolaget och var ett privat företag. Det var den engelske ingenjören Milne som till Magistraten ansökte om att få inrätta ett gasverk för att ombesörja belysningen av staden och gatorna med hjälp av gas. Bolaget godkändes och fick av staden koncession på gasverksdrift under 30 år.

År 1884 löste Malmö stad enligt koncessionsvillkoren in gasverket, men valde att inte själv överta driften utan arrenderade ut verket på tio år till direktör Anders Löfkvist. Gasen visade sig dock vara en så pass lönande verksamhet att det höjdes röster för att staden själv skulle överta driften. Det var särskilt det höga gaspriset som väckte missnöje och 1894 bestämdes att Malmö stad skulle ta över

*Den 1898 nyuppförda gasverksbyggnaden på S:t Knuts väg.*

**Malmö Gasbelysnings AB:s arkiv består av enbart två volymer med protokoll och handlingar kring bolagets bildande 1852-1886.**

gasverksdriften. Att gasen verkligen var lönsam framgår av att när staden tog över verket erhöll aktieägarna 530 kronor per aktie, vilkas nominella värde var 150 kronor.

Gasverkets huvuduppgift var att förse staden med gas för den yttre belysningen. Efterhand började emellertid gasen att i allt större utsträckning användas för belysning inomhus och till driften av motorer.

Det ursprungliga gasverket – beläget på Gasverksgatan/Stora Nygatan/Norregatan – visade sig vara både omodernt och otillräckligt för att möta de nya kraven. En ny tomt anskaffades och 1898 flyttade man verksamheten till det nya gasverket beläget vid S:t Knuts väg.

Snart skulle förbrukningen av gas för andra ändamål än gatubelysning komma att dominera tillverkningen. En stor förändring inträffade år 1907 då priset på den elektriska strömmen sänktes och elektriska metalltrådslampor infördes. Därefter gick förbrukningen av gas för enskild belysning stadigt nedåt. En annan grupp som övergav gasen för elektriciteten var industrin och hantverkarna.

Gasen fann dock nya användningsområden. Användningen av gas i hushållet och då främst för matlagningen ökade. År 1912 inrättades den s.k. gasbyrån, en avdelning inom gas- och elektricitetsbyrån. Byrån med utställningslokal var belägen på Gustav Adolfs torg och hade som mål att öka allmänhetens intresse för gasanvändning. Här marknadsfördes och såldes olika gasapparater såsom gaskök, stekugnar, spisar, varmvattenberedare och kaminer. Byrån arrangerade även kurser och föredrag i matlagning på gasspis för husmödrar, vilka var mycket välbesökta.

Fram till 1912 var Gasverket och Elektricitetsverket (bildat 1901) två olika verk med egna styrelser och föreståndare. År 1912 tillsattes en för båda verken gemensam direktör och ett år senare slogs verkens affärsavdelningar ihop. Det gemensamma huvudkontoret flyttade in på Stora Nygatan 54.

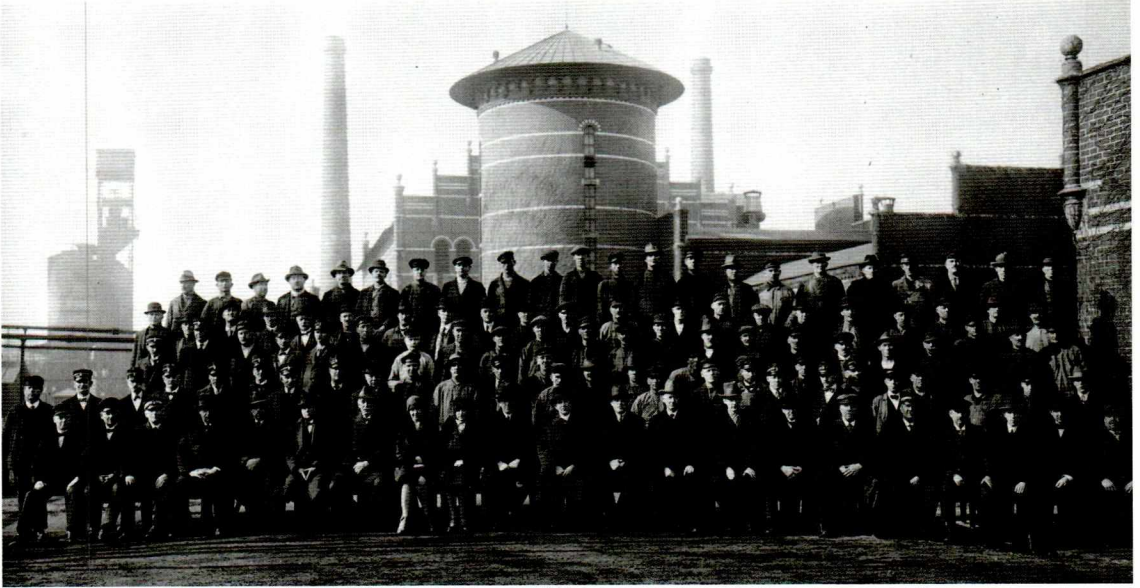
### I gasverkets tjänst

Den 1 juli 1854 tändes den första gaslyktan i Malmö och den 1 oktober 1974 släcktes den sista. Mycket hände under dessa 120 år. Edvard Nilsson och Carl Billberg är två av alla de män som arbetade med att lysa upp Malmö. Båda arbetade inom gatubelysningen, den ene som förman och den andre som lyktskötare.

Edvard Nilsson föddes 1873 i Caroli församling som yngst av fem barn till bärarförmannen Hans Nilsson och hans hustru Kersti. År 1899 började Edvard sin anställning som lykttändareförman på



Malmö Gasverk. Han blev gasverket trogen fram till sin pensionering år 1938 och hade då 39 års tjänstgöring bakom sig. Edvard valde att inte gifta sig och bilda familj utan efter sin pensionering bodde han tillsammans med sin hushållerska på Limhamn. Edvard dog 1954, 81 år gammal.



Carl Billberg var född i S:t Pauli församling 1884. Carl var andra barnet till repslagaren August Billberg och hans hustru Anna. Carl hade ett förflutet som trädgårdsmästare och hade arbetat som grovarbetare och luxlampskötare på Malmö stads byggnadskontor innan han började som lyktskötare på Gasverket år 1911. Carls hälsa var inte den bästa utan han avgick med sjukpension 1938. Då hade han arbetat som lyktskötare i 27 år. Carl gifte sig 1912. Efter hustruns död 1943 flyttade Carl till norra Skåne.

När Edvard och Carl började sina anställningar stod användningen av gas för gatubelysning på sin topp. Antalet gaslyktor i Malmö var som störst (2 057) och antalet lykttändare flest (35). Det stora antalet gaslyktor berodde på uppfinningen av glödljuset som kommit kring 1900. Uppfinningen innebar att gaslågan omgavs med en s.k. glödstrumpa, en trattformad hylsa av väv. Strumpan var impregnerad med de två jordmetallerna torium och cerium. Vid lågans tändning förbrändes själva vävnaden medan salterna överfördes till oxider, vilka gav ett intensivt ljus. Införandet av brännarna innebar en betydande förbättring av belysningen samtidigt som gasåtgången minskade.

Lyktskötarna tände lyktorna för hand med svavelstickor. Lyk-

*Personalen på ett gruppfotografi utanför Gasverket.*



*På denna odaterade gamla glasplåt från Energiverkets arkiv syns en gaslykta på Stortorget.*

torna hade olika tändnings- och släckningstider. Vissa lyktor skulle släckas vid midnatt medan andra först på morgonen. Varje lykttändare hade tre olika pass att se till sina lyktor. Arbetstiderna gjorde det möjligt för lykttändarna att ha andra arbeten mellan passen, t.ex. som trädgårdsmästare på Fridhemsområdet.



Lykttändarkåren var indelad i två förmansdistrikt. Edvard Nilsson skötte det ena och hans kollega Roos det andra.

### Arbetsnedläggning

År 1906 gick lykttändarna med i Gasverksarbetarnas fackförening och det skrevs ett centralt avtal mellan gasverket och föreningen. Tidigare hade verket slutit privata avtal med arbetarna vilka kunde vara utformade på olika sätt. Avtalet genomfördes dock inte utan problem. Till en början kunde parterna inte enas utan arbetarna gick ut i strejk. Den 27 oktober 1905 lade eldarna och gårdsarbetarna ner sina arbeten. Verket svarade direkt med att stänga av gasmätarna. Till detta arbete användes förutom Gasverkets rör- och gasmätarearbetare även inkasserare, avläsare, gasmätarprovare, lykttändareförmän (Edvard fick 100 kronor extra för detta), rörmästare och en av gasmästarna. Tre dagar senare var alla gasmätare bortsett från de i sjukhus, apotek, post- och telegraf samt järnvägsstationer stängda. För gaslyktorna förkortades tändningstiderna och där elektrisk belysning fanns släcktes alla gaslyktorna. Fyra dagar senare hade parterna kommit överens och en vecka senare var alla lyktor och gasmätare åter i bruk.

Arbetsavtalet innebar en höjning av timpenningen och att alla arbetare anställdes på samma villkor, d.v.s. ingen arbetare fick längre uppsägningstid eller andra förmåner.

Edvard och hans förmanskollega klagade 1907 till styrelsen och ville ha löneförhöjning. Höjningen motiverade de med att de fått mer arbete och att priserna på livsmedel och andra förnödenheter var i ständigt stigande, vilket gjorde att de nödgades anhålla om löneförhöjning med 400 kronor. Löneförhöjningen beviljades.

### Fjärrtändning

Tändningen och släckningen av gaslyktorna skedde för hand och var givetvis ett tidsödande arbete. År 1910 började man därför övergå till automatisk avståndständare av gaslyktorna, vilket gjorde det möjligt att tända och släcka lyktorna från Gasverket. I varje lykta fanns då en fjärrtändare inbyggd. Anordningen fungerade så att gastrycket påverkades av ett membran som vid höjning av trycket i ledningsnätet öppnade eller stängde brännkranen. Vid tiden för tändningen höjdes alltså trycket i ledningsnätet under några minuter för att åstadkomma en tryckstöt.

Fjärrtändningen medförde att behovet av lyktskötare starkt minskade, och 1912 var antalet lyktskötare nere i sexton personer. Att nedskärningen innebar många personliga tragedier vittnar de brev om som insändes till styrelsen. Det hade beslutats att nio av de

senast anställda skulle sägas upp, men bland dessa fanns flera som hade många år i yrket bakom sig, var äldre och ansåg att chanserna till ett nytt arbete var minimala. Gasverket lyssnade på klagomålen och erbjöd dem nya arbeten som grovarbetare samt en gottgörelse på 325 kr för minskad arbetsförtjänst. Verket motiverade detta beslut med att de genom införandet av självtändare och minskning av lykttändarnas antal gjorde en stor ekonomisk vinst.

De lyktskötare som blev kvar fick större arbetsområden och längre arbetstider, trots detta fick de ingen löneförhöjning utan lönen låg kvar på samma nivå fram till 1916. Efter Elektricitetsverkets tillkomst 1901 började elektrisk gatubelysning i stor utsträckning att användas och antalet gaslyktor minskade drastiskt.

Lyktdistriktet var nu fyra till antalet och indelat i förstäder, staden mellan broarna, hamnen och Limhamn. Varje distrikt var sedan indelat i olika lyktrakter med cirka 60 lampor i varje trakt. Då antalet trakter var 35 och antalet lykttändare sexton hade man mer än en trakt att se efter, vilket gav cirka 150 lyktor. Lykttändarna hade att se till att tändningen och släckningen fungerade, putsning av lyktorna samt utbyte av glödnät m.m. Tillsynen var befogad ”*icke minst på grund av åverkan genom pågarnas slangbågar*”. Lyktskötarna tillhörde fjärrtändarverkstaden och disponerade en lägenhet på Kornettsgatan 16. Där samlades lyktskötarna på morgonen och lämnade skriftlig rapport till förmannen över utfört arbete under gårdagen. Därefter åkte de ut för att kontrollera att lyktorna var släckta samt såg till att de var funktionsdugliga. Oftast var förmiddagspasset klart till middagstid. Sedan var de lediga tills det var tid att köra kvällsturen i samband med tändningen.

### Dyrtidstillägg, putspeng och tjänstecykel

Även förmannen Edvard fick mer att göra. Den 22 oktober 1912 skrev Edvard ett brev till styrelsen för Malmö stads gas- och elektricitetsverk.

*”Undertecknad får härmed vördsamt anhålla att min lön måtte från och med år 1912 höjas med 300 kronor. Såsom stöd för denna anhållan får jag framhålla. Att sedan jag sist erhöll löneförhöjning som visserligen endast är två år sedan, har dock den staden inom broarne och hamnen varande förmansplatsen indragits och skötseln af tjänsten tillagts mig, som således numera har betydligt mera arbete och ansvar, enär jag ensam har att efterse skötseln af såväl gaslyse- som fotogenbelysningen inom hela staden.”* Styrelsen beviljade honom 200 kronors löneförhöjning per år.

Att Carl ibland upplevde lyktskötaryrket farligt vittnar ett brev om som han ställt till Gasverksstyrelsen. Carl skriver år 1912:

**Malmö energiverks arkiv innehåller handlingar 1884-1994. Som exempel kan nämnas utredningar angående gatubelysning 1927-1969, utredningar kring bränder, olyckor och strejker 1918-1973 samt olika byggnadskontrakt och en omfattande korrespondens.**



*”Undertecknad får härmed vördsamt hemställa, att styrelsen måtte gå i författning om att jag erhålla skattefrihet för en s.k. tjänstehund. Såsom huvudsakligt stöd härför torde jag få framhålla, att jag som har belysningen om hand i utkanterna af staden, ofta varit utsatt för trakasserier af mer eller mindre berusade personer, hvilket dock hittills stannat vid hot och råa tilltal. För att känna mig tryggare vid utförandet af mitt arbete att ha stöd vid eventuella överfall har jag inköpt en S:t Bernhardshund som jag ämnar dressera.”* Styrelsen beslöt att avgiften i fråga skulle betalas av Gasverket.

Lönen var ständigt en het fråga och 1912 lämnade åtskilliga av lykttändarna in en skrivelse till avlöningsnämnden. Frågan om höjd putspeng från 10 till 20 kronor blev höjd till 15 kronor.

Lyktskötarnas cyklar var ett annat problem. Då lykttrakterna blivit större i omkrets i synnerhet i stadens ytterområden, där det kunde ta upp till tre timmar att till fots klara av sin runda vid tändning respektive släckning. Därtill tillkom blåsning, skiftning av apparater samt påsättning av nät. Enligt lyktskötarna tog detta så pass långt tid att det inte blev någon tid över till putsning av alla lyktorna en gång per vecka. De kände sig därför tvingade att skaffa cyklar, vilka under rådande dyrtider var dyra i inköp och kostbara att underhålla. Lyktskötarna ansökte därför vördsamt om *”fri slitning och reparationer till en summa av 40 kr per år och cykel”*. Styrelsen beviljade de sex lyktskötarna som hade ytterområden en årlig ersättning på 15 kronor var. Edvard han cyklade inte, men även han hade stora områden att förflytta sig på. Han fick därför av verket beviljat ett 40-kronorskort på spårvagnarna.

Första världskriget kom och lyktskötarna ansökte via Kommunalarbetsförbundet om dyrtidstillägg på 15 kronor i månaden. Arbetarna fick till svar att dyrtidstilläggets storlek skulle bestämmas utifrån det antal personer som vederbörande arbetare hade att försörja. Det gjordes upp en speciell lista på detta. Carl hade dock för få barn för att komma ifråga.

Kriget medförde också att Gasverket tvingades införa gasransonering. Allmänheten uppmanades att spara och man gjorde inskränkningar i gatubelysningens tändningstider. På grund av detta beslutade styrelsen att lyktskötarnas avlöning skulle förbli oförändrad och att de vid behov skulle erbjudas annat arbete. Detta mottogs givetvis med oro. Lyktskötarna ville ha infört att de skulle få behålla sin lyktskötarlön vid annat arbete. Dessutom önskades en bestämmelse att de inte skulle vara skyldiga att dagligen tillse mer än högst 150 lyktor i staden och 135 i ytterområdena. De önskade även en höjning av putspengarna till 20 kronor, då det förra beloppet var beräknat på 60 lampor. Slutligen önskade de en ny uniformsmössa varje år och en

ny vintermössa efter behov eller minst vart fjärde år. Styrelsen gick inte med på att begränsa antalet lyktor då *"arbetets ledning tillkommer arbetsbefälet"*. Putspengen höjdes, men någon vintermössa blev det inte på grund av att *"vintrarna här nere i allmänhet är blida"*.

### Gradbeteckningar

Redan från början utarbetades en rangrulla där gradbeteckningarna fastställdes. Det ansågs ytterst viktigt, att man fick den gradbeteckning, som motsvarade ens tjänsteställning och det bevakades noga att ingen av kollegorna hade en bredare silvergalon än man själv.

Mössan var av svart tyg försedd med läderskärm. Sommartid byttes den ut mot en av vitt tvättbart tyg. I vissa gradbeteckningar var mössan försedd med dyna för märke och denna kunde ibland vara kantad med silversnodd. Dessutom tillkom s.k. stormsnodd, som antingen kunde vara av läder eller i silver. Viktigt var också att mössan kunde förses med ventiler och från början skulle den papp som fanns i mössans kulle inte tas bort utan finnas kvar så mössans *"resning"* inte förändrades.

De olika personalkategorierna inplacerades i rangrullan enligt följande:

- 1-2 Arbetsledare
- 3 Avläsare, inkasserare och vaktmästare
- 4 Förste montör och förste reparatör
- 5 Andre montör och andre reparatör
- 6 Tredje montör, lyktskötare och portvakter
- 7 Grovarbetare
- 8 Besiktningsbiträden, avläsningsbiträden och springpojkar

Skillnaden mellan gradbeteckning 1 och 2 var att på 1:ans mössa fanns två 13 mm breda galoner medan det på 2:ans satt en på 7 och en på 13 mm.

Gradbeteckningarna blev återigen aktuella 1929 då direktören hade för avsikt att förenkla systemet och införa färre gradbeteckningar. Det ålades åt mössleverantören att bortta alla gradbeteckningar på de gamla mössorna. Detta för att förhindra att någon gick kvar med sin gamla mössa sedan de nya blivit utlämnade. Förhållandet var nämligen det att det fanns misstankar om att vissa i personalen istället för att hämta ut en ny mössa hämtade ut kläder till samma värde som mössan.

Belysningsförmannen Ericsson försökte få sin gradbeteckning nr 2 upphöjd till 1:a graden med motiveringen att han hade samma lön som kabelförmän, vilka hade 1:a graden. Detta gick inte styrelsen med på med hänvisning till att mätarförmannen på Elektricitetsverket hade grad nr 2.



### Arbets- och löneförhållanden

1919 års allmänna bestämmelser innehåller bl.a. följande;

*”Förmän och förtroendemän får inte tillhöra arbetareorganisation.*

*Vid arbetares antagande skall dugligheten i främsta rummet vara bestämmande. Därefter skall hänsyn tagas till om sökande är mantalskriven i staden och har försörjningsplikt. Vidare skall den som tidigare varit anställd inom staden ha företräde.*

*Arbetsbefäl äger att ensamt leda och fördela arbete samt att fritt antaga och avskeda arbetare, utan att arbetarna eller någon förening kan ingripa.*

*Arbetaren åligger att förhålla sig nykter och ordentlig samt med flit och omsorg efter bästa förmåga utföra ålagt arbete. Han är skyldig att lyda arbetsbefälets alla befallningar. Arbetare får inte använda arbetstiden till annat än arbete.”*

Enligt många rapporter var just onykterhet den vanligaste anledningen till avskedande.

*”Den ordinarie arbetstiden är 9 timmar per dag med undantag av lördagar då den är 6 timmar. På lördagen hålles ingen middagsrast. Om det är möjligt begränsas arbetstiden till jul, nyår, påsk, pingst och midsommar till 5 timmar. På valdag beviljas ledighet, dock utan lön, för den tid det tar att rösta.*

*Arbetare som fyllt 21 år och varit anställd under minst ett år har rätt till 6 dagars semester de första fem åren, de följande åren under 8 dagar och de därpå följande åren under 10 dagar.*

*Vid olycksfall i arbetet utgår sjukpenning, fri sjukvård och medicin.”*

Flertalet brev vittnar om att Gasverket betalat ut understöd till änkor och barn.

Edvard och de andra tjänstemännen hade fast månadslön. Till en början hade Edvard 10 timmars arbetsdag, som sedan sänktes till 9 timmar. Carl och de andra lyktskötarnas löner var inte bundna vid ett visst antal timmar utan de fick betalt per vakt.

År 1911 hade Edvard en årslön på 2 100 kr, Carl tjänade 4 kronor och 15 öre per vakt och månad. Räknar man om detta blir det en ungefärlig årslön på 1 900 kr. Alltså ingen större löneskillnad dem två emellan. Lönehöjningarna var inte stora. År 1916 hade Edvard kommit upp till en årslön av 2 300 kr, Carl hade 2 088 kr. Detta att jämföras med gasverksdirektören som hade ca 14 000 kr och gasmästaren som hade 3 000 kr. År 1923 hade Carl och de andra lyktskötarna fått fast månadslön, den var då 3 169 kr medan Edvard med hjälp av ålderstillägg, provisorisk löneförbättring och dyrtidstillägg kommit upp i hela 5 708 kronor.



En elektrifierad lykta i en villaträdgård på Fridhem år 2002.  
Foto Arne Järtelius.

År 1908 beviljades Edvard 14 dagars semester medan Carl fick sina första 6 semesterdagar år 1919. 1923 hade Carl kommit upp till 10 dagar medan Edvard kunde ta ut 23 dagar.

### Vad hände med gaslyktorna?

Lyktorna var ganska klen konstruerade och det inrapporterades många skador då lamporna blåst ner eller blivit påkörda. På senare tid då bilismen blev allt vanligare hände det ofta att glödnäten skadades sönder eller att bilarna jämnade pålarna med marken. Ända in på 1950-talet tillämpades den regeln, att kunde den person er-tappas, som gjort åverkan på en lykta, skulle reparationskostnaden betalas av denna med undantag för de skador, som åstadkommits av "skenande häst".

De gamla gaslyktorna blev efter att de monterats ner en god försäljningsartikel. Folk stod mer eller mindre i kö för att köpa dem. Flera professorsträdgårdar i Uppsala lystes under 1950-talet upp av gaslyktor från Malmö. Det började med att en professor satte upp en lykta och snabbt spred sig detta bruk bland hans kollegor.

Skånska gods, kyrkogårdar och hembygdsgårdar i bl.a. Dalarna var andra köpare. Åker man idag runt i Fridhemsområdet i Malmö ser man flera gaslyktor stå i trädgårdarna, numera dock elektrifierade.

Lyktorna kom att finnas kvar längst i områdena Sofielund och Fridhem. Den sista gaslyktan togs ur funktion tisdagen den 8 oktober 1974.



### **Källor**

MALMÖ STADSARKIV

*Malmö energiverks arkiv*

Protokoll A1, personalhandlingar F2, tidningsklipp Ö1, lönehandlingar G12

### **Litteratur**

*Jubileum 1976 – Gasverket 125 år, Elverket 75 år, Kraftvärmeverket 25 år.*

Malmö, 1976.

”Malmö Gasverk 100 år 1854-1954”. *Svenska gasverksföreningens månadsblad*, 1954 nr 11.

*Malmö stads elektricitetsverk – dess tillkomst och utveckling under halvseket 1901-1950 – minnesskrift.* Malmö, 1951.

*Servisen – Industriverkens personaltidning*

*Svenska gasverksföreningens årsbok 1925.*





I Kriminalpolisens arkiv finns bland annat nakenkulturrörelsens tidskrifter som beslagtogs eftersom de ansågs sära "tukt och sedlighet". I polisens arkiv finns även boulevardtidningar från sekelskiftet samt grova pornografiska tidskrifter från 1960-talet.



## Subkultur och sundskultur

Mötesplatser för homosexuella män i Malmö 1911–1940

I februari 1911 rapporterades till Detektiva polisen att kvinnor hade utsatts för sedlighetssårande handlingar vid Västra järnvägsstationen i Malmö. Någon hade borrarat runda hål i brädväggen mellan toalett-båsen, ”i hvilka någon mansperson brukat införa sin manslem äfven vid sådana tillfällen, då fruntimmer befunnit sig på andra sidan brädväggen”. De unga karamellförsäljarna på stationsplanen berättade för polisen, att en man i 40-årsåldern brukade stryka omkring vid stationen. Han kunde uppehålla sig långa stunder inne i toalett-båsen och han hade även försökt locka med sig karamellförsäljarna.



Den än idag bevarade Västra stationen, vid nuvarande Citadellsvägen, var skådeplatsen för de ”sedlighets-sårande handlingar” som rapporterades till polisen 1911.

Vad som började som en historia om en vanlig blottare visar sig i stället handla om män som hade sex med andra män. Den 40-åriga mystiske mannen kunde nämligen snart gripas. Först hävdar han att han hade dålig mage, men när han konfronterats med en av karamellförsäljarna faller han till föga och erkänner. Han hade varit onanist sedan sitt femtonde år, berättar han, och sedan arton-årsåldern har han haft för vana att onanera tillsammans med andra. Han pressas av polisen på namn, och inom kort kan nio andra män i åldrarna 17 till 58 år anhållas.<sup>1</sup>

Malmö uppvisar därmed det första större rättsfallet i Sverige i modern tid där män åtalats för att ha haft sex med varandra. Tidigare hade endast enstaka personer åtalats för brott mot strafflagens 18 kap. 10 §, som stadgade två års straffarbete för ”otukt, som emot naturen är” och för otukt med djur. Fortfarande vid sekelskiftet var tidelag det vanligaste skälet att bli åtalad enligt denna paragraf, och inom begreppet otukt emot naturen kunde också rymmas ”onaturliga” sexuella handlingar mellan man och kvinna. Försvinnande få

kvinnor ställdes dock inför rätta för denna förbrytelse. I hela Sverige mellan 1880 och 1950 åtalades endast 14 kvinnor, två för onaturlig otukt med män, och tolv för onaturlig otukt med andra kvinnor, vilket kan jämföras med siffran 1 580 män som åtalades för samma typ av brott under samma period. I Malmö åtalades inga kvinnor, och endast en man, år 1894, för "onaturlig otukt" med kvinna – vilket i realiteten var ett övergrepp på en åttaårig flicka. Efter ett utslag i Högsta domstolen samma år ändrades rättspraxis så att paragrafen endast kom att användas på tidelag och på det vi i dag kallar homosexuella handlingar.<sup>2</sup>



*Gustav Adolfs torg. Ett kännemärke för en modern storstad är att det finns mötesplatser för homosexuella män. I Malmö var det framför allt Gustav Adolfs torg som fungerade som en sådan mötesplats i början av seklet. Närheten till Kungsparken, dit många gick efter att kontakten hade inletts, och de lummiga planteringarna som då pryddes torget gjorde det till ett omtyckt träffställe.*

I Sveriges två andra storstäder har den manliga homosexuella subkulturen under 1900-talet beskrivits i flera böcker. Om Malmö har inget skrivits hittills, även om Malmö, med sin närhet till Köpenhamn, sin karaktär av industri- och arbetarstad och sin snabba expansion under första delen av 1900-talet erbjuder ett mycket intressant studieobjekt. Den enda bok som berör frågan är Thomas Sörensens *DET BLÄNKANDE ELÄNDET* som diskuterar soldatprostitutionen, vilken tycks ha haft en viss omfattning i Malmö.

### Tidiga rättsfall

I Malmö förekommer endast enstaka rättsfall rörande "onaturlig otukt" före första världskriget och den dominerande brottstypen



som dömdes enligt 18 kap. 10 § var övergrepp mot barn. Det följer det gängse mönstret i riket. Först när samkönad sexualitet började betraktas som ett resultat av en inneboende sexuell läggning blev det vanligare att åtala homosexuella handlingar mellan vuxna. Vad som skiljer Malmö från landet i övrigt är att Malmöpolisen så tidigt intresserade sig för ett nätverk av homosexuella män. I Humlegården i Stockholm och på Heden i Göteborg förekom raggning mellan män i början av seklet, samtidigt som Malmös homosexuella knöt kontakter på Gustav Adolfs torg och i Kungsparken. Men bara i Malmö gick polisen vid denna tid till botten med verksamheten och drev saken fram till rättegång.

Som i så mycket annat är det närheten till Köpenhamn som sätter sin prägel på Malmö i förhållande till andra svenska städer. Kontakterna över sundet var då som nu livliga, och speciellt kanske det gällde homosexuella män. Man får anta att många av Malmös homosexuella utnyttjade den danska huvudstadens utbud och anonymitet och att det med undantag för krigsåren gick en konstant ström av svenska "sexturister" över sundet. Erfarenheterna de skånska männen tog med sig tillbaka bör till viss del präglat den homosexuella subkulturen i Malmö, men de danska erfarenheterna fungerade utan tvivel som väckarklocka för Malmöpolisen. År 1906 skakades Köpenhamn av en stor sedlighetsskandal, som berörde ett stort antal välsituerade män. Bland annat blev den kände kriminalpolisen och författaren Carl Hansen avslöjad som homosexuell och fängslad. Året därpå åtalades i Stockholm tenngjutaren Nils Santeson vilket gav upphov till en hel del publicitet. För första gången diskuterades homosexualitet som företeelse i Sverige och i januari 1907 publicerade tidningen *Arbetet* en artikel som förespråkade en avkriminalisering av homosexuella handlingar. Detta kan förklara att Malmöpolisen tidigt uppfattade homosexualitet som ett problem och lade ner resurser på att kartlägga verksamheten.<sup>3</sup>

Under den undersökta perioden förekommer tre större affärer i Malmö: 1911, 1925 och 1940. År 1911 åtalas tio män som har sexuella och vänskapliga kontakter sinsemellan. Fjorton år senare är det fyra män som åtalas, men som har haft kontakter med ytterligare ett antal män. I början av 1940-talet åtalas ett stort antal män och den mest omfattande processen, från år 1940, rör tjugo män i åldrarna 19 till 60 år. Genom att studera dessa och andra rättsfall är det möjligt att delvis rekonstruera hur homosexuella män har rört sig i staden under olika tider. Emellertid får man inte glömma att berättelserna om dessa mäns sexuella liv har passerat genom ett filter av myndighetsutövning. Det de berättar om sina mest intima

**Rådhusrätten i Malmö hade gemensamma domböcker för brottmål, tvistemål och vissa ärenden 1503-1849. Fr.o.m. 1850 finns separata serier för brottmål och tvistemål. Senare tillkommer även särskilda serier för sjöförklarings-, tullmål, äktenskapsmål, tryckfrihetsmål m.m.**

hemligheter har pressats ur dem vid polisförhör och konsekvenserna av rättegången var för det mesta förödande för dem. Det är således en förvriden bild vi får tillgång till, en bild som är beroende av vad polisen ansåg intressant att undersöka och av vad männen valde att berätta. Det troligaste är att endast en försvinnande liten del av alla män som hade sex med andra män hamnade inför rätta, och därför är vårt material knappast representativt. Möjligtvis representerar det en kategori utåtagerande, modiga – eller dumdristiga – homosexuella, som riskerade upptäckt och åtal.

### Staden förändras

Det är inte förvånande att det var vid järnvägsstationen som Malmöhärvan 1911 började nystas upp. Den gripne 40-åringen visade sig vara konduktören vid Statens Järnvägar Johan Westberg. Han berättade för polisen, att han någon gång på sensommaren 1909 hade träffat en okänd man *"med hvilken han å den vid järnvägsstationen befintliga klosetten öfvat onani"*. Han hade träffat mannen i Ystadsparken, som låg alldeles intill dåvarande Västra Järnvägsstationen. Första gången Westerberg träffat en man som sökte en sexuell förbindelse med honom var två år tidigare *"i någon af stadens planteringar eller promenader"*.<sup>4</sup>

Denna vaga angivelse av platsen där de träffats är typisk för de tio män som förhörs av polisen i detta sammanhang. Den 23-årige kyparen på Hotell Tunneln, Sophus Leijon, uppger att han lärt känna Westerberg *"å någon af stadens gator"*, medan en annan bekantskap inletts *"å någon af stadens restauranter"*. En restaurang som nämns i sammanhanget är Stadt Hamburg, där Sophus Leijon och hans jämnåriga vän Folke Ekeroth suttit innan de gått hem till Leijon *"där de öfverenskommit att öfva otukt tillsammans"*.

Köpenhamn var uppenbarligen också ett viktigt resmål för homosexuella män. Sällskapetets äldste medlem, bokhandlaren Magnus Falkman som var född 1853, berättade för polisen att han en dag 1907 blivit tilltalad av en för honom okänd mansperson på Skomakaregatan. Den okände mannen hade berättat *"att han ofta brukat resa till Köpenhamn och sammanträffa med personer, som hade perversa böjelser"*. Mannen, som var i 25-årsåldern, visade sig heta Oscar Englund och arbetade i Köpenhamn som vävare. Han var bekant med såväl Folke Ekeroth som en vävare vid namn Lorentz Viberg och han hade haft sexuella förbindelser med båda dessa när de var på besök hos honom i Köpenhamn. Dessutom hade han haft sådana förbindelser med många danskar.

Köpenhamn kunde också den åka till som ville sälja sin kropp. Ernst Frank, som var 17 år när rättegången inleddes, var bara 13



första gången han sålt sexuella tjänster till en vuxen man. Frank berättade vidare "att han dels här i staden och dels i Köpenhamn öfvat otukt med många olika personer". Han hade fått mellan 3 och 8 kronor per gång och hävdade att han på ett halvår tjänat omkring 500 kronor på att prostituera sig – en summa som motsvarade fem månadslöner för en manlig industriarbetare.<sup>5</sup> Sålunda växer bilden fram av ett livaktigt nätverk av män som träffas på gator och torg och hemma hos varandra. Ett viktigt kännetecken är att dessa kontakter



är klassöverskridande. Åklagaren tar särskilt fasta på det när det gäller en av de inblandade, den välbärgade pappershandlaren Karl Ekberg. Han påpekar för rätten det egendomliga i Ekbergs umgänge med tre arbetarynglingar, "med hvilka vare sig Ekbergs ålder, yrke eller samhällsställning kunnat utgöra något föreningsband". Här ser vi det dubbla dilemma som dessa män levde under. Deras kärlek och åtrå var så oacceptabel att det var enklare att söka sig en partner utanför sin egen krets – risken för skandal och prat var mindre om den man hade ihop det med kom från helt andra kretsar. Men å andra sidan omöjliggjorde klasskillnaderna stabila och fasta förhållanden, om de inte förkläddes som en hushållsgemenskap mellan husbonde och tjänare.

Straffen för de inblandade blev förhållandevis hårda. Med undantag för Sophus Leijon, som inte kunde fällas mot sitt nekande, fick alla mellan 4 och 8 månaders straffarbete. Längden på straffet

*Browns konditoriträdgård. Pappershandlaren Karl Ekberg, en välbärgad man i femtioårsåldern, lärde känna tre arbetare i 20-årsåldern på Browns konditoriträdgård vid Rönneholmsvägen, och presenterade dem för "en 'damkomiker' vid namn Samy Barryson". Bekantskapen hade utvecklats till att Ekberg bjöd hem de tre unga arbetarna på supé i sin villa i Sofielund, en supé som enligt deras vittnesmål utvecklades till sannskyldiga sprit- och sexorgier. Damkomikerns uppträdande på konditoriträdgården antyder att dragshow redan då var ett omtyckt nöje för män som sökte sexuella kontakter med andra män.*

beräknades efter hur många sexualpartner den åtalade haft, så de längsta straffen fick Folke Ekeröth och Oscar Englund som hade erkänt flest otuktsbrott.

### Våld och utpressning

Fjorton år senare, år 1925, hade bilden inte ändrats nämnvärt. Fortfarande träffades männen på Gustav Adolfs torg, fortfarande gick de ut i Kungsparken för att ha sex om de inte gick hem till någon av parterna, och fortfarande hade många av kontakterna en klassöverskridande karaktär. Men den här gången var utpressningsmotivet så mycket mer framträdande. En av de åtalade, den 48-åriga trädgårdsmästaren Karl Berg, lämnar in en 28-sidig bekännelseskraft som mycket detaljerat beskriver hans egna förehavanden, men också hur mycket pengar som den artonårige arbetslöse arbetaren Stig Olsson har pressat av honom. Bergs bekännelse ger en god bild av 20-talets homosexuella subkultur i Malmö och jag återger delar av den med stavfel och allt:

*”Söndagen den 29de Juni 1924 Kl. mellan 12 och ett på natten, hade jag satt mig på en soffva inne i planteringen å Gustaf Adolfs Torg. Då kom der en yngling och satte sig bredvid mig. Han visslade en munter melodi. Om en stund vände jag mig emot honom och sade efter som du visslar så bra så skall jag bjuda dig en ciggarett, han tog den och tackade. Nu började han att tala till mig. Han sade att han var uteläst i natt och kan ej komma in förrän i morgon bittida, då hans bror kommer hem, ty han har nycklen. Jag sade att det var ju tråkigt för honom att gå ute hela natten. Om du vill gå med mig hem så kan du få ligga hoss mig? Ja, det ville han gerna, vi gingo då omedelbart till mitt rum Norra Vallgatan 66 3 tr. upp.”*

Så inleddes förmodligen otaliga förbindelser mellan män som ville ha sex med män. Ofta fick yngre män utan medel husrum för en natt mot att de ställde upp på sexuella tjänster, men ofta fanns också ett genuint intresse för lite gemenskap och sexuell tillfredsställelse. I fallet med Berg och Stig Olsson utvecklas det till ett långt förhållande som bygger på att Berg bjuder Stig på cigaretter och mat och husrum och så småningom ger honom allt större penningssummor. Enligt Berg upphör deras sexuella förhållande redan efter två gånger under sommaren 1924, men Berg verkar intresserad av Stig Olssons liv och frågar ut honom om det.

*”Stig talade nu om för mig att han ofta brukade gå med Herrar, och betonade vidare att det var ’fina Herrar’ här om kvällen sade han var jag med en Herre borta vid bekvämlighetshuset i Kungsparken. Af honom fick jag 10 kr”.*



Berg fortsätter att förhöra sig om Stigs ”hemliga liv”: *”Jag frågade även Stig vid ett tillfälle om de voro många som brukade att gå med Herrar på hemliga platser? Han sade att de voro en hel del. Men att de voro i två fack, en del brukade göra så, att när de gick med en herre till en obemärkt plats, passade de på att ge sin medpart en Dansk skalle eller dylikt och sedan taga ifrån honom vad han hade i peningar. Och sedan springa sin väg. Men så brukade ej Stig göra, eller ville göra.”*<sup>6</sup>

Det brukade däremot en av Stigs kamrater, som kallades för den Långe. Denne man beskrivs av Berg som en brutal typ, som hotar Berg gång på gång. Resten av Bergs bekännelse är en lång berättelse om hur Stig och den Långe pressar pengar av Berg. Det var alltid något de behövde pengarna till: Stig behövde för att betala läkarvård, och den Långe vill ha respengar till Stockholm där han fått hyra på en ångare som skulle till Mexiko. Sammanlagt rör det sig om flera hundra kronor som Berg betalat till Stig och hans vänner. Den Långe blir aldrig åtalad för något brott – utpressning blev straffbart enligt svensk lag först 1934 – men Berg och Stig Olsson åtalas. Slutligen får Stig Olsson åtta månaders straffarbete och Berg tre månader. Berg får emellertid villkorlig dom utan övervakning.

En skillnad mot rättsfallet 1911 är att ingen av de inblandade berättar om resor till Köpenhamn, och när ynglingarna behöver lämna Malmö är det mot Göteborg eller Stockholm de beger sig. Sannolikt innebar passfrihetens upphörande i och med första världskriget ett avbräck för de homosexuella kontakterna över Öresund. Endast de välsituerade hade råd att skaffa sig pass och åka över, och om man var kriminellt belastad aktade man sig troligtvis för att passera gränskontrollen.

Detta rättsfall är ett exempel på hur rättens sympatier kunde vara på den utpressade homosexuelles sida gentemot de halvkriminella halvprostituerade ynglingar som Stig Olsson och hans vänner var exempel på. När tanken på en avkriminalisering av homosexuella handlingar förs fram i Sveriges riksdag 1933 så var också risken för utpressning ett av de tyngsta argumenten för en lagändring. I en stort upplagd artikel i Dagens Nyheter den 3 juni 1932 argumenterar en rad prominenta personer för en avkriminalisering av homosexualitet. Ingenstans framskymtar i den artikeln någon sympati för liganpojkar som livnärde sig på prostitution och utpressning – tvärtom betecknas de av rättspsykiatrikern Olof Kinberg som *”själva botten-satsen av de parasiterande och kriminella element som alltid samlas i större städer”*.<sup>7</sup>

Under 1930-talet svänger emellertid den allmänna meningen i denna fråga och mot slutet av årtiondet framhålls framför allt två faror med att legalisera homosexuella handlingar: Det ena är att ho-

mosexuella efter en eventuell avkriminalisering skulle börja utöva sin last mera öppet och således störa den allmänna ordningen och den andra är att vuxna homosexuella i ökad utsträckning skulle förföra unga pojkar till homosexualitet. Från att ha sett de homosexuella herrarna som offer för unga ligister förskjuts alltså perspektivet så att homosexuella ses som ungdomens förförare.

### **"Böghörare" och parförhållanden**

När Malmöpolisen 1940 låter åtala ett större antal män för *"onaturlig otukt"* har den homosexuella staden expanderat. Träffställena är nu förskjutna till Centralstationen och Stortorget å ena sidan och Rörsjöparken å andra sidan. Den 20-åriga lagerarbetaren \*Edvard Ekberg erkänner för polisen att han idkat otukt vid fem å sex tillfällen *"med olika män, som han sammanträffat med å Centralstationen och medföljt till någon plantering här i staden"*.<sup>8</sup> Och hans jämnåriga kamrat, fabriksarbetaren \*Nils Johansson berättade för polisen att han första gången i 17-årsåldern hört talas om bögar och att man kunde tjäna pengar på att *"sno bög"*. På en bänk i Rörsjöparken hade hans kamrat, den fyra år äldre brunnsböraren \*Stig Persson, pekat ut en man i 50-årsåldern som enligt Persson var *"bög"*. Han övertalade Nils att *"sno honom"* för att få vin. Mannen tog med Nils till transformatorstationen vid Hornsgatan och frågade *"om han 'varit med på det förut' "*, något som Nils förnekade. Mannen försökte då kyssa Nils, men det undvek ynglingen genom att vrida på huvudet. Däremot gjorde han inget motstånd när mannen knäppte upp hans gylf och onanerade åt honom. Det hela avslutades med att mannen utförde oralsex på Nils och gav honom en krona.

Efter detta utvecklas Nils Johansson till en notorisk *"böghörare"* och han jobbade ofta i par med Stig Persson. Stig å sin sida hade första gången *"kört bög"* i Rörsjöparken 1937, då han mot betalning hade utfört oralsex på den 57-åriga hotellinnehavaren \*Anders Jönsson. Efter det hade han ofta stått på Stortorget eller Centralstationen för att ragga, men en gång under vintern 1937-38 hade Anders Jönsson varnat Stig och hans kamrat för att ragga på Stortorget eftersom Detektiva polisen hade placerat ut spanare där.

Nils Johansson är en av dem i detta rättsfall som erkänner flest sexuella kontakter och som oftast gör det mot betalning, men det verkar onekligen som om han själv har en del nöje av det. Många gånger gör han det utan att kräva någon ersättning och under en period har han ett stadigt förhållande med 27-åriga lagerbiträdet \*Sven Karlsson. Efter mötet mellan Sven och Nils på trettondagsafton 1940 inleder de båda ett förhållande som verkar mera känslomässigt motiverat. De umgås i Malmös homosexuella kretsar.



Kocken \*Fritiof Olsson, som även kallades "Top Hat", förefaller vara en central figur i det nätverk av homosexuella män som polisen sprängde 1940. Hans vän, den 50-åriga gårdskarlen \*Olof Nilsson kallades "Nissiana" och brukade traktera gästerna på mandolin när de bjöd hem några vänner ur umgängeskretsen. Nilsson hade levt länge i Malmös homosexuella kretsar och under tiden han satt häktad i väntan på rättegång författade han ett aktstycke där han försökte redogöra för sina tankar i ämnet. Eftersom det ger en intressant inblick i hur en av Malmös homosexuella själv såg på sin tillvaro återger jag stora delar av det. Jag har korrigerat enstaka stavfel och Nilssons egensinniga interpunktion.<sup>9</sup>

*"För min inre syn skymtar fram en oändlig, aldrig uttömmande ström av perversa människor. Från alla samhällsklasser mötte jag dem, högt uppsatta ämbetsmän, människor med klingande namn, med adligt blod i ådrorna, skådespelare, stjärnor av strålande glans, vetenskapsmän, som jag såg upp till med djup beundran, och som jag själv i största spänning försöker att följa i deras tankegång. Även från kroppsarbetarnas värld märker jag en betydlig ökning i den perversa riktningen och jag frågar mig själv, Vart bär vägen?"*

Olof Nilsson berör här den klassöverskridande aspekten av den homosexuella subkulturen. I denna krets av män som redan stod utanför samhällets lagar och moraliska rāmärken kunde en gårdskarll umgås intimt med en adelsman, och det är sannolikt att känslan av utanförskap svetsade samman många av männen. Visserligen skedde mötet mellan "hög och låg" många gånger i form av ekonomiskt utnyttjande, utpressning och prostitution, men i grunden låg ofta bådas äkta längtan efter ömhet och närhet.

Det är en ganska dyster bild Nilsson målar av livet bland de homosexuella och man får kanske hålla i minnet att han skrev dessa rader i den trånga häktscellen på Malmö centralfängelse – en miljö som kan få vem som helst att se mörkt på tillvaron. Han kommenterar de många självmorden bland homosexuella:

*"Så möter jag dem en för en, rädda, ängsliga, de våga inte blotta sig själv, så gå de sin väg fram, stela otillgängliga, de frysa bildligt talat till is, de gå där ensamma med sina tankar, med bara en önskan, att Barmhärtighetens ängel, dödens lieman, skulle skörda deras liv. Vid tanken på döden, så kommer minnet till mig själv, jag ville en gång gå döden i förväg, men det gick inte som jag ville."*

Nilsson går vidare och berättar om den skämtsamma jargong som var kännetecknande för den homosexuella subkulturen. Den beskrivs av Nilsson som ett försvar mot den förtvivlan som enligt honom finns i botten på varje homosexuell.

*"Jag möter andra, som försöker att åtminstone ute i sällskapslivet*

**Som bilagor i Rådhusrättens domböcker ligger polisens förundersökningar. Andra intressanta bilagor är bevismaterial, foton och parternas inlagor. Genom domstolsprotokollen bevaras ibland handlingar som annars inte brukar återfinnas i myndigheternas arkiv såsom t.ex. kärleksbrev, dagboksanteckningar och tidsskrifter.**

*skratta åt både sig själva och andra perversa. Men skratten, de verka så ihåliga, skallande, gäckande, onaturliga skratt. De tror sig kunna skratta bort livets verkligheter.”*

Även dessa galgfåglar kan emellertid bli allvarliga, menar Nilsson, och här förklarar han insiktsfullt varför så många blir offer för samvetlösa utpressare. Det är inte enbart rädslan för skandal och repressalier utan deras beteende kan också dikteras av äkta kärlek.

*”Men så helt plötsligt har de förändrats. Vad har åstadkommit denna förändring? Jo, de har mött sitt ’öde’, de har mött sin stora kärlek i livet. Honom giva de allt, vad de har att giva; ... Nu äro de blinda, de ser inte att han utnyttjar dem ’fullkomligt’, – fullständigt. Tiden går, men det behövs ibland ganska lång tid att vakna upp och skaka av sig den mäktigaste och starkaste av alla våra känslor och själsyttringar, nämligen kärleken.”*

På detta sätt blir Nilssons skrift något mer än bara en klagovisa över de homosexuellas oblida öde. Den homosexuelle som utnyttjas av sin älskare – liksom Berg hade blivit det femton år tidigare – är kanske ingen lättlurad stackare, utan en av kärlek förblindad man som är beredd att gå hur långt som helst för att få behålla den han älskar.

Under 1930- och 1940-talen ökar antalet åtal för homosexuella handlingar lavinartat, och orsaken att polisen kan få fast så många är att de pressar var och en på att uppge namnen på alla som de känner eller har haft något förhållande till. Men Olsson behövde inte oro sig sig denna gången. Det var polisens uppgift att utreda brottet medan domstolen bara skulle ta ställning till skuldfrågan. Rättegångsprotokollet konstaterar lakoniskt att Nilsson *”ingav en skrift, som lades till handlingarna i målet”*. Olsson sänds på rättspsykiatrisk undersökning och får diagnosen *”asocial person av homosexuell & neurasthenisk läggning”*. Han blir straffriförklarad och insatt på mentalsjukhus. Hans vidare öde är okänt.

Den katastrof som Malmöpolisens tillslag hösten 1940 innebar för många av Malmös homosexuella invånare kan knappast överskattas. Många togs till förhör och många pressades att ange kamrater och sexualpartner, älskare och vänner. En adlig ryttmästare som Nils Johansson och Stig Persson raggat upp på Ribersborgsbadet blir av dessa angiven för polisen. Han ber för sitt liv att få villkorlig dom för att undvika skandal, men döms ovillkorligt till två månaders straffarbete för ett enda otuktstillfälle. Innan domen går i verkställighet tar han sitt liv med lysgas. ”Top Hat” och ”Nissiana” blir tvångsintagna på mentalsjukhus. Fem personer nekar till brott och frikänns i brist på bevis, medan resterande tretton personer får mellan två och sex





månaders straffarbete. Någon villkorlig dom meddelas inte.

Straffen var ovanligt hårda, men i övrigt intar Malmö inte någon särställning vid denna tid. I Göteborg gjorde polisen stora tillslag mot homosexuella år 1937 och i Stockholm satte polisen Humlegårdens bekvämlighetsinrättningar under bevakning år 1941. Resultatet av dessa polisinsatser var en dramatisk ökning av antalet åtal för homosexuella handlingar, även om den genomsnittliga strafflängden minskade. Ett allt större antal tvångsintogs dessutom på mentalsjukhus. Allt detta berodde på dels att homosexualitet i ökande utsträckning av domstolarnas ledamöter började betraktas som en sjukdom och dels att polisen alltmer började betrakta den offentliga raggningen som ett allvarligt ordningsproblem.

Sammantaget, och för Malmös del, ser vi således att den homosexuella subkulturen utvecklas i takt med staden under de trettio år som undersökningen omfattar. Gustav Adolfs torg och Kungsparken är först centrum för raggningen, men sedan tar Centralstationen och Stortorget över den rollen, samtidigt som nya träffställen tillkommer i stadens utkanter. Mönstren för de homosexuella nätverken förändras inte nämnvärt. Skillnaden mellan 1911 och 1940 är framför allt att

*Kungsparken var en av de träffpunkter de homosexuella i Malmö använde sig av.*

i det första fallet var det en liten skara medelålders män med ordnad ekonomi som omkring sig samlade en skara unga arbetare och bjöd dem på tillställningar och restauranger. Betalning förekom ofta men långt ifrån alltid. Trettio år senare handlar rättsfallet om en mindre skara "böghörare" och deras många kunder, av vilka många inte kände varandra. Emellertid var även många av dem som åtalades 1940 fast förankrade i homosexuella umgängeskretsar i staden. Vid båda tillfällena förekom sexuella kontakter både över generationsgränserna och inom varje åldersgrupp. En klar skillnad mellan rättsfallen 1925 och 1940 jämfört med det första rättsfallet är att utpressningen var mer accentuerad, möjligtvis beroende på att homosexualitet blir ett mera välkänt begrepp och att homosexuella män därigenom blir mer stigmatiserade och känsligare för utpressning.

Min hypotes om de täta kontakterna över Öresund slutligen, måste i ljuset av vad som kommit fram i undersökningen revideras något. Det verkar som om kontakterna var tätare 1911 än de var både 1925 och åren närmast före kriget. Förklaringen torde vara att passfriheten upphörde 1914. Därefter kunde bara de som hade mera pengar kosta på sig att åka till Köpenhamn. Malmö fick alltså vänta till den nordiska passfriheten infördes på 1950 -talet innan kontakterna mellan de homosexuella männen på båda sidor om Öresund kunde ta fart igen.

#### Fotnoter

<sup>1</sup> Rådhusrättens i Malmö arkiv, avd. 2, 3/3 1911 nr 52. Cit. bil. 52 a, s. 1. MSA.

<sup>2</sup> Jens Rydström *Sinners and citizens*, s. 50.

<sup>3</sup> Frey Svenson "Homosexualitet och straffrätt", *Arbetet* 28/1 1907. Om den köpenhamnska skandalen, se Wilhelm von Rosen, *Månens kulor*. s. 525. Om Santesonaffären, se Fredrik Silverstolpe m.fl., *Sympatiens hemlighetsfulla makt*. s. 156 ff.

<sup>4</sup> Rådhusrättens i Malmö arkiv, avd. 2, 3/3 1911 nr 52. Cit. bil. 52 a, s. 4. MSA. I artikeln följer jag samma princip som i min avhandling när det gäller namns nämnannde, d.v.s. att jag sätter ut personernas rätta namn om handlingen jag hämtat dem från är äldre än 70 år. För personer som förekommer i rättskällorna efter 1933 använder jag pseudonym, även om källan i princip är offentlig handling. För en etisk diskussion angående namns nämnannde hänvisas till *Sinners and Citizens*, s. 31-32.

<sup>5</sup> *ibid.* s. 10-11. Beräkningen av pengarnas värde hämtad ur Lars O. Lagerqvist & Ernst Nathorst-Böös *Vad kostade det?* s. 102.

<sup>6</sup> Rådhusrättens i Malmö arkiv, avd. 3, 28/8 1925 nr 47. Cit. bil. 47 k, s. 2, 4-5. MSA.

<sup>7</sup> "Homosexualiteten ett oerhört utbrett fält för utpressare". *Dagens Nyheter* 3/6 1932.

<sup>8</sup> Rådhusrättens i Malmö arkiv, avd. 2, 30/5 1940 nr 115. MSA. Hädanefter kommer pseudonymer att betecknas med asterisk första gången de dyker upp i texten.

<sup>9</sup> Rådhusrättens i Malmö arkiv, avd. 2, 30/5 1940 nr 115. Handlingar i målet, Flca: 103. MSA.



## Källor

MALMÖ STADSARKIV

*Rådhusrättens i Malmö arkiv*

Domböcker i brottmål

Handlingar till 2:a avdelningens domböcker

## Litteratur

"Homosexualiteten ett oerhört utbrett fält för utpressare". *Dagens Nyheter* 3/6 1932.

Lagerqvist, Lars O. & Nathorst-Böös, Ernst *Vad kostade det? – priser och löner från medeltid till våra dagar*. 4. uppl. Stockholm, 1997.

Rosen, Wilhelm von *Månens kulør – studier i dansk bøssehistorie 1628-1912*. København, 1993.

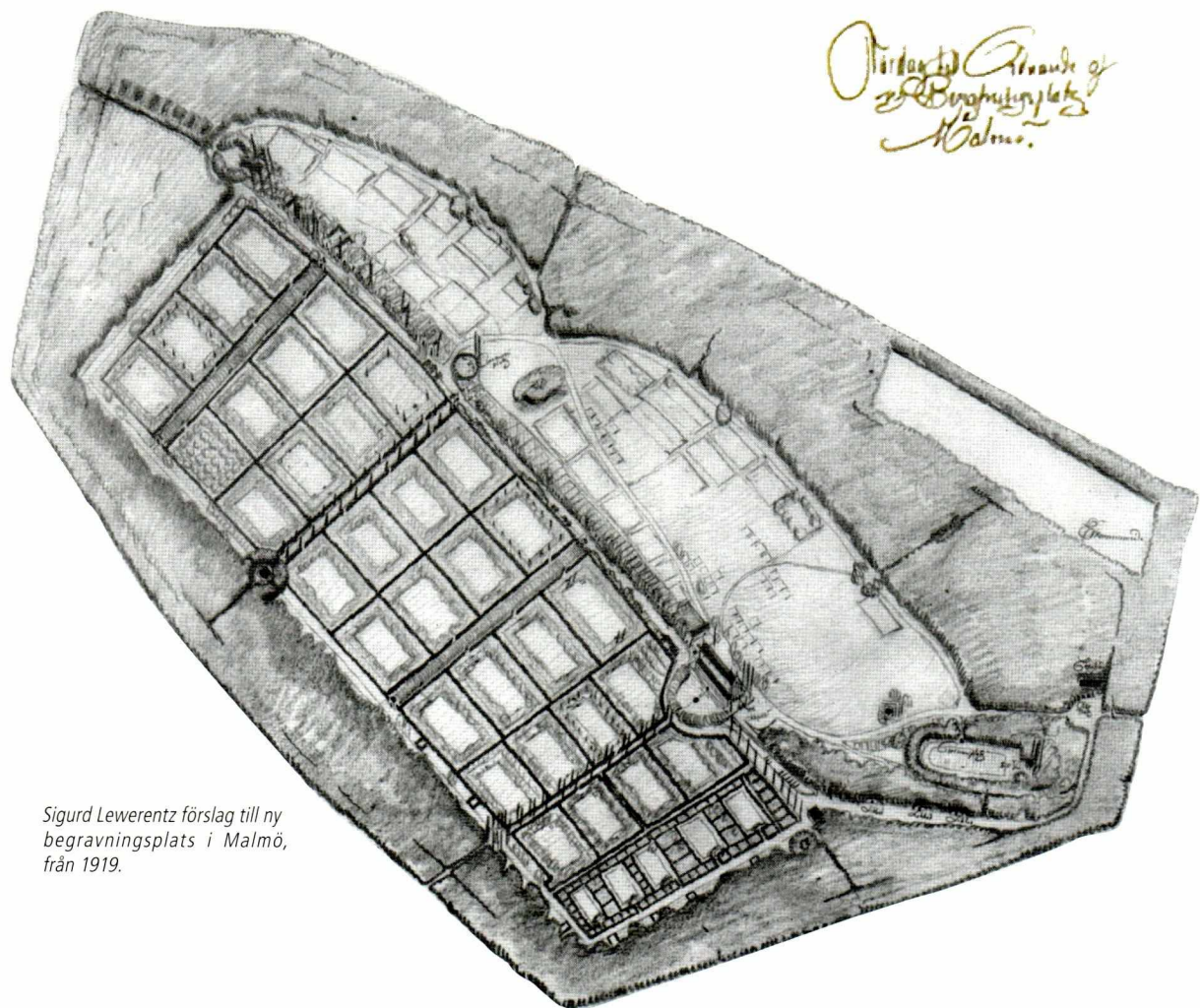
Rydström, Jens *Sinners and Citizens – bestiality and homosexuality in Sweden 1880-1950*. Stockholm, 2001.

Svensson, Frey "Homosexualitet och straffrätt". *Arbetet* 28/1 1907.

*Sympatiens hemlighetsfulla makt – Stockholm homosexuella 1860-1960*. Silverstolpe, Fredrik m.fl. Stockholm, 1999.

Sörensen, Thomas *Det blänkande eländet – en bok om Kronprinsens husarer i sekel-skiftets Malmö*. Malmö, 1997.





Sigurd Lewerentz förslag till ny begravningsplats i Malmö, från 1919.



## Att anlägga en begravningsplats

Östra kyrkogården i Malmö 1916-1932

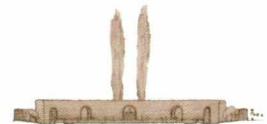
Hösten 1999 gjordes ett häpnadsväckande fynd uppe på vinden i huset på Själbodgatan 4, detta hus som en gång inhyste Kyrkoförvaltningens kontor. Bortglömda i ett hörn och täckta med damm låg några stora mappar. Mapparna som hade legat där i många år, visade sig innehålla ritningar och skisser till Östra kyrkogården i Malmö. Arkitekten var Sigurd Lewerentz, samme man som tillsammans med Erik Gunnar Asplund skapade Skogskyrkogården i Stockholm. I mapparna fanns områdesplaner, kartor över gravkvarter, ritningar till kapell i olika versioner, detaljritningar av planteringar, trädalléer, bevattningsbrunnar och grindar, till stor del tillkomna på 1920-talet.

När jag fick höra talas om denna upptäckt så införlivade jag omedelbart ritningarna med Malmö stadsarkivs samlingar. Året därpå skildes Svenska kyrkan från staten och stora delar av Kyrkogårdsförvaltningens arkiv levererades till Stadsarkivet. Man kan i dessa handlingar följa Östra kyrkogårdens framväxt.

Allting började 1915. Malmö stads befolkning växte och de befintliga kyrkogårdarna rymde inte fler döda. Den 10 september samma år beslöt Stadsfullmäktige att upplåta 32 hektar mark vid uppfostringsanstalten Håkanstorp för att anlägga en ny begravningsplats. Området som låg i utkanten av staden bestod av ett stort stycke skånsk slätt som delades av Hohögsåsen, eller Hohögarna, som platsen också kallades. Dessa högar sägs ha varit ett populärt utflyktsmål för Malmöborna, utsikten därifrån lär ha varit milsvid.

Det fanns ingen tradition att falla tillbaka på när det gällde att anlägga så här stora begravningsplatser. Att begrava utanför staden utgjorde dock ingen nyhet. Redan 1815 beslöt Riksdagen att begravingar på kyrkogårdar inne i städerna av sanitära skäl skulle upphöra och att nya begravningsplatser skulle anläggas utanför stadsgränserna. Även ännu längre tillbaka i tiden hade man anlagt begravningsplatser utanför städerna, då i samband med epidemier och farsoter.

De begravningsplatser som anlades efter 1815 fick alla ett likartat utseende. De var uppbyggda kring stora kvarter med raka gångar och vägar, strikta trädalléer och resta gravstenar, en stor kontrast mot äldre kyrkogårdar som oftast bara var gravmonument på en vildvuxen gräsmatta eller äng. De flesta av våra kyrkogårdar har använts under lång tid. Många är från medeltiden och omringar den gamla kyrkan. Olika tiders konstnärliga smak avspeglar sig i kyrkogårdens



utseende, och på gravstenarna läser man bygdens historia.

I slutet av 1800-talet kom den industriella gravstensproduktionen igång och de fabriksproducerade stenarna började ersätta de tidigare hantverksmässigt utformade gravvårdarna. Misspyrdande stenar i olika färger, storlekar och former förökade sig på kyrkogårdarna utan kontroll, och snart började kritiska röster göra sig hörda med krav på strängare regler för utformningen av våra kulturhistoriskt värdefulla kyrkogårdar. Resultatet av denna kritik avspeglas i det tidiga 1900-talets begravningsplatser.

### Arkitektävling

För att förvandla den stora åkern vid Håkanstorp till en värdig begravningsplats beslöt Sammansatta kyrkorådet i Malmö att tillsätta en kyrkogårdskommitté som fick i uppdrag att utlysa en allmän arkitektävling. För att förbereda sig inför uppgiften gjorde kommittén studieresor till begravningsplatser i Lübeck, Hamburg, Bremen och Berlin.

Tävlingen utlystes i maj 1916 och den 1 september hade 27 bidrag inkommit. Tävlingen omfattade planer för områdets allmänna ordnande, större och mindre vägar samt var huvudentrén skulle förläggas, dessutom en större plats för begravningsceremonier under bar himmel samt ett område för gravsättande av askurnor. På begravningsplatsen skulle finnas gravkapell, krematorium, likhall samt administrationsbyggnad med expeditjonsrum och bostad för portvakt, kyrkogårdsvaktmästare och trädgårdsmästare. Där skulle även finnas ett ekonomiområde med växthus, drivbänkar, trädgårdsland och trädskola samt upplagsskjul för redskap och soffor. Ett mindre område skulle innehålla modellgravvårdar. Detta område skulle förläggas i närheten av huvudentrén och visa exempel på vilka olika gravvårdar som var accepterade inom begravningsplatsen.

Kyrkogårdskommittén ville se en modern anläggning, men den skulle vara utformad som en gammal skånsk kyrkogård. Helhetssynen var mycket viktig och inga stora ingrepp fick göras i terrängen. En fordran var att den naturliga monumentaliteten i Hohögsåsen skulle utnyttjas och förstärkas samt att åsen skulle vara en orienterande baslinje i hela anläggningen. En enig prisnämnd, som bestod av professor L.I. Wahlman, arkitekt C. Westman, kyrkogårdskamrer K.G. Hellström i Stockholm samt kyrkoherde A. Lysander och stadsarkitekt S. Sörensen i Malmö, utsåg Sigurd Lewerentz och hans bidrag "Ås" som segrare i tävlingen. Även Kyrkogårdskommittén ansåg att Lewerentz förslag var klart överlägset och menade att



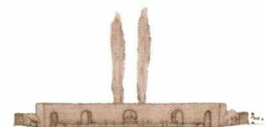


hans geniala uppslag bildade en förträfflig grund för det blivande arbetet. Särskilt värderades Lewerentz förståelse av det säregna i den skånska slätten och att han lyckades att ge området en gammaldags svensk kyrkogårdskaraktär. Vad gällde den framtida skötseln av begravningsplatsen så framhöll kommittén också vikten av att tillsätta en sakkunnig granskningsnämnd för bedömning av detaljutbyggnad, gravvårdsbestämmelser samt gravarnas plantering.

När Lewerentz upprättade tävlingsskisser och planer för begravningsplatsen framlade han även önskemål om att stadsplan skulle fastställas för de närmast liggande områdena runt begravningsplatsen, så att inte fabriker eller "förlustelokaler" skulle byggas i dess närhet. Det var viktigt med en lugn och värdig ram runt kyrkogården. Denna ram bestod lämpligast av bostadshus. Till det ursprungligen upplåtna området ville han lägga villafastigheten Hohög, så att huvudentrén till kyrkogården skulle sträcka sig ända fram till Sallerupsvägen. Det var där som spårvagnen så småningom skulle gå. Man kunde även nå begravningsplatsen via Spånehusvägen och Industrigatan. Vägarna inom begravningsplatsen delade han upp i huvudvägar, såsom Yttre och Inre Ringvägen, gravvägar och tvärvägar. Trafikfrågan ansågs viktig med tanke på begravingar med långa processioner. Både stoftet av de döda och begravningsföljerna skulle anlända till begravningsplatsen via spårvägen.

### Godkända gravstenar

Hösten 1917 påbörjades dräneringen för det område som först skulle iordningställas, och under 1918 utfördes större delen av arbetet med 1:a kvarteret. Detta kvarter var fullt färdigt och inhägnat våren 1919. Utbyggandet av begravningsplatsen skulle ske i den takt som området behövde tagas i bruk. Gravarna var ordnade med häckar och grusade gångar emellan. Gravvården, som sågs som den viktigaste detaljen för kyrkogårdens utseende, skulle vara underordnad helheten. För gravvårdarna utfärdades därför strikta bestämmelser. I dessa bestämmelser från 1923 kan man läsa att första iordningställandet av en gravplats skulle utföras av Kyrkogårdsförvaltningen och att gravvården skulle anordnas i enlighet med för varje gravfält utfärdade bestämmelser. Innan gravvården sattes upp skulle ansökan tillsammans med ritning i två exemplar insändas till Kyrkogårdsnämnden för godkännande. För det 1:a kvarteret, avdelning A, B och D, familjegravar, gällde upprättstående stenar med "höjd 1,00 m, bredd högst 0,50 m, tjocklek högst 0,12 m, placering 0,20 m från gravens västra sida". Man fick inte heller utan särskilt tillstånd ha soffa eller annan sittplats vid graven, i så fall skulle den vara av godkänd typ och färg, d.v.s. ritad av Lewerentz, och väl underhållen. Lewerentz



Del av gravfält, 1:a kvarteret. I bakgrunden till höger ses det vid den här tiden nyuppförda S:ta Birgitta-kapellet.  
Foto Otto Ohm.



**I Kyrkogårdsförvaltningens arkiv finns bl.a. gravböcker t.o.m. 1991, där man kan finna uppgifter om var en person är begravd, om man har namn och dödsår. Dessa uppgifter finns dock i datoriserad form även hos Svenska kyrkan. Uppgifter om de olika kyrkogårdarna och begravningsplatserna finns också i Kyrkogårdsförvaltningens arkiv.**

hade väldigt bestämda åsikter om gravmonumenten. Han menade att monumenten måste ha en rak avslutning uppåt, "då det mest störande för helhetsintrycket på en modern kyrkogård i allmänhet är den mycket varierande och oroliga övre konturen på monumenten", som han påpekade i en intervju 1928 för tidskriften BYGGMÄSTAREN .

Familjegravarna skulle anläggas så att en god bakgrund kunde erhållas för varje monument. Vid gravindelningen inom ett begränsat område skulle alla monument vara riktade åt samma håll. För ensamgravar och allmänna gravar, d.v.s. avgiftsfria gravplatser som kunde användas för att begrava medellösa, planerades öppna gravfält, besådda med gräs, där endast lägre gravstenar eller kors var tillåtna. I det PM angående gravvårdar "i anledning av modellgravar ordnade inom begravningsplatsen" som Kyrkogårdskommittén upprättat meddelades att större fordringar nu skulle komma att ställas på gravmonumentens utförande.

"De vårdar som nu vanligast förekomma giva onekligen ett mindre värdigt och förfinat uttryck, vilket synes oss hava tvenne orsaker. Dels tar sig den personliga omtanken uttryck däri att man söker erhålla ett monument av ett så 'gentilt och storslaget' utseende som möjligt, vilket torde ha sin grund i brist på den blygsamhet, som är rotad i känslan av likheten inför döden. Dels lida monumenten av hårdhet och banalitet i såväl former och materialbehandling som i text och symbolik, vilka fel torde hava sin grund i formlösheten, i det dåliga sammanhanget i behandlingen av de olika stenyrtorna, i inskriptionens saknad, av djupare personlig insats samt i det såsom skylt för en viss social förnämhet förekommande ordet 'familjegrav'."

Man uppmanade gravvårdsfirmorna att anställa konstnärligt ut-



bildad arbetskraft och allmänheten att ta sitt ansvar för kyrkogårdens utformande. För att uppnå önskad kvalitet på gravstenarna inledde Kyrkogårdsnämnden ett samarbete med stenhuggerifirmorna i staden. Kyrkogårdsnämnden gav arkitekt Fritz Österlind i uppdrag att göra uppmätningar av vissa gravvårdar på Gamla begravningsplatsen. Dessa ritningar överlämnades sedan till länsarkitekt Nils August Blanck för anhållan om prisuppgift för omritning till överensstämmelse med föreskrivna mått på Östra kyrkogården. Till sist skickades dessa typritningar till stenhuggerifirmorna. Kyrkogårdsnämnden beslöt att ett område av åsens sluttning skulle reserveras till mönstergravplatser där de beställda gravvårdarna skulle uppställas. Det var många gravvårdsförslag som inte godkändes av Kyrkogårdsnämnden. När man märkte att gravstenar som inte hade blivit godkända ändå sattes upp på kyrkogården i smyg, så beslöt man att anställa en vakt med polismans befogenhet som skulle patrullera på kyrkogården på sena eftermiddagar och kvällar.

Hela området skulle omgärdas av bokplanteringar och gravkvarteren skulle avgränsas från vägarna med häckar av bok som fick vara högst 1,60 meter höga. Detaljerade bestämmelser fanns rörande all växtlighet på begravningsplatsen, även vid gravarna. För 1:a kvarteret, avdelning A, B och D gällde ytterhäck av storbladig buxbom samt plantering med låga växter enligt av Kyrkogårdsförvaltningen godkänd plan. Hela begravningsplatsen ville Lewerentz omgärda med en tre meter hög betongmur som skulle skapa avskildhet och ro.

År 1922 nyinrättades en tjänst som trädgårdsarkitekt vid Malmö stads kyrkogårdar. Den man som först innehade tjänsten var stads-trädgårdsmästaren i Lund, Birger Myllenberg. Men den man som skulle sätta sin prägel på kyrkogården var hans efterträdare Gustaf Valfrid Wahlberg, kyrkogårdsarkitekt med utsikt över begravningsplatsen från sin bostad i villa Hohög. Han innehade tjänsten från 1925 till 1956.

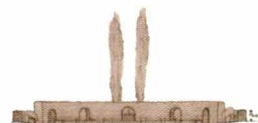
### Invigning

Sedan Kungl. Maj:t hade godkänt de inlämnade ritningsförslagen invigdes den nya begravningsplatsen vid Håkanstorp den 6 november 1921. Begravningsplatsen var då formellt ännu namnlös. Flera namnförslag hade förekommit såsom S:t Andreas, Betania, Hohög, Ulricedal samt Stora kyrkogården. Kyrkogårdskommittén och Sammansatta kyrkorådet hade fallit för Hohögskyrkogården, men detta namn hade på många håll väckt stark opposition ("kohög"!)." Allmänheten engagerade sig och förslag på namn skickades efter anmaning till SKÅNSKA AFTONBLADET i Malmö. Först ett år senare godkände Gemensamma kyrkostämman namnet Östra kyrkogården.

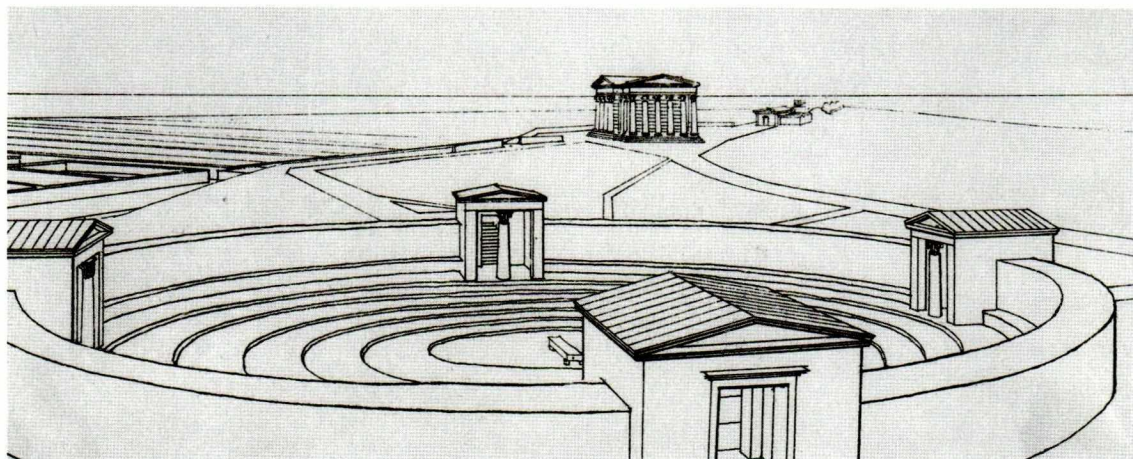


*En av de gravvårdsritningar som Fritz Österlind inlämnade till Kyrkogårdsnämnden 1923. Detta var förslag på hur gravstenar borde utformas.*

**I Kyrkoförvaltningens arkiv kan man förutom en mängd olika protokoll också finna byggnadshandlingar rörande fastigheter i de olika Malmöförsamlingarna. Här finns t.ex. entreprenadkontrakt, el- och ventilationsritningar, orgelkontrakt samt handlingar rörande målningsarbeten och omläggningar av tak.**



Närmare 5 000 personer trotsade det kalla och blåsiga höstvädret för att närvara vid den högtidliga invigningen av Malmö stads nyaste kyrkogård. Processionen, med biskop Gottfrid Billing i främsta ledet, samlades utanför Villa Hohög klockan två och tågade därefter mot kyrkogården, omgiven av väldiga människomassor. Väl inne på kyrkogården samlades de vid det nyresta krucifixet, snidat i Schweiz av Ludvig Thomann. Akten inleddes med båda verserna av begravningspsalm 452 varefter biskopen höll invigningstalet. Vid tiden för invigningen var det bara krucifixet som talade om att platsen var ägnad åt de döda. Det skulle dröja ännu sex år innan S:ta Birgittakapellet uppfördes.



Stora kapellet sett från ceremoniplatsen, enligt ett tidigt ej realiserat förslag.

År 1922 beslöt Kyrkogårdskommittén att ingå till Sammansatta kyrkorådet med begäran om att ta det 16 000 kvm stora ekonomiområdet i bruk. Man uppförde stall, vagnsbod, verkstäder samt rum för kyrkogårdsarbetarna under byggmästare Nils Dahlqvists ledning. Samtidigt inköptes två hästar, Folke och Munter, som skulle underlätta arbetet på kyrkogården. En av kyrkogårdsarkitektens arbetsuppgifter var att anordna plantskola inom ekonomiområdet. I plantskolan odlades växter och blommor som försörjde gravplatserna inom Östra kyrkogården. Från plantskolan levererades även växter till de övriga kyrkogårdarna i Malmö.

Vid samma tid utfördes schaktningen för ceremoniplatsen och kyrkogårdens yttre ringväg som nödhjälpsarbete för de arbetslösa i staden. Ceremoniplatsen förlades på åsens östra del, likt en amfiteater, nedsänkt och med höga vallar. Lewerentz tänkte sig att begravningsceremonierna skulle försiggå i kapellet eller på den öppna ceremoniplatsen, helst inte vid graven, då angränsande gravar kunde skadas. I en handling daterad den 3 juni 1918 gav han följande beskrivning: ”Vid begrafningar å ceremoniplatsen kör likvagnen fram



*till klocktornet hvarifrån kistan bäres och uppställs på katafalcken vid foten af terrasserna. Följet som från entréen gående följer likvagnen samlas på den öppna platsen nedanför terrasserna. För officiant och sångkör finnes plats bakom katafalcken. Efter ceremonien föres kistan till grafven som vid begravning i kapellen. I det fall att kistan förvaras i likkällarna föres den till sin plats i kapell eller ceremoniplats innan begrafningsföljet anländer.”*

Man kan vid ett besök på platsen, som sedan 1960 är minneslund, lätt häpna inför tanken på vilka begravningar som måste ha ägt rum där. I Kyrkogårdsförvaltningens gravbok kan man se att den första personen som gravsattes på Östra kyrkogården var

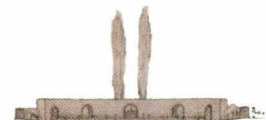


handlande Carl Berglin från S:t Pauli församling. Det skedde den 6 april 1922.

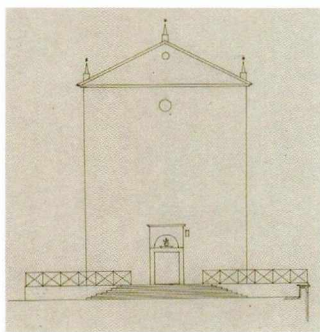
### Kapell och krematorium

Enligt förslag från 1920 skulle det uppföras två kapell, ett större kapell som skulle rymma 300 personer och ett mindre med plats för 50 personer. På ritningarna kan man se att Lewerentz först ville förlägga det stora begravningskapellet högst uppe på åsen, ett monumentalt

*Ceremoniplatsen. I mitten ses katafalcken.  
Foto Otto Ohm.*

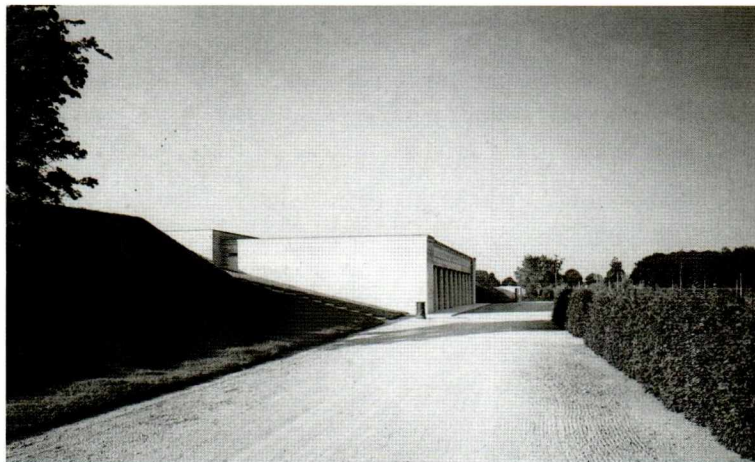


S:ta Birgittakapellet. Till vänster om kapellet ses dricksvattenfontänen, för närvarande borttagen. På andra sidan kapellet skymtar vänthallen. Foto C. G. Rosenberg.



Förslag till kapell, daterat 1920.

byggnadsverk som skulle vara väl synligt över hela området. En mindre byggnad invid stora kapellet skulle inrymma krematoriet. Likbordarna skulle placeras intill åsen söder om ceremoniplatsen, byggda som jordkällare. Av ekonomiska skäl blev kapellet istället blygsamt inskuret i åsen. Kring själva kapellet anlades bisättningsrum som även kunde användas för jordfästningar samt rum för officianten. Samtliga dessa utrymmen vetter ut mot en övertäckt kolonnad. I en



relief ovanför portalen berättar konstnären Ivar Johnsson om Jesu lidande, död och uppståndelse. Kapellet gavs inga fönster. Ljusinsläpp kunde ske endast via dörrarna. Utanför kapellet är det en stor halvrund öppen plats. Vid kapellets ena sida en dricksvattenfontän, vid den andra en öppen vänthall, som ett skydd mot regn. S:ta Birgittakapellet slutade av praktiska skäl att användas 1973 och år 1989 byggdes det om till de ortodoxa trosbekännarna i Malmö.

I tävlingsprogrammet hade man även önskemål om ett krematorium. År 1893 bildades Svenska eldbegängelseföreningens Malmöavdelning. Det som lokalavdelningens styrelse redan tidigt ville väcka intresse för var uppförandet av ett krematorium i Malmö. Något större intresse för frågan märktes inte förrän år 1914 då Svenska eldbegängelseföreningen deltog på Baltiska utställningen. Den 26 oktober 1914 väckte ordförande i lokalavdelningen, doktor Th. Petré, en motion om uppförandet av ett krematorium. Stadsfullmäktige tillsatte en kommitté för att verkställa en utredning i frågan. Den 18 december 1923 uppdrog kommittén åt Sigurd Lewerentz att utföra ritningar till krematoriet som skulle förläggas på Östra kyrkogården. Han hade inte planerat för något kapell eller jordfästningsrum eftersom både kapell och ceremoniplats redan fanns på kyrkogården. Stadsfullmäktige ville dock inte bevilja mer än 75 000 kronor för uppförande av denna anläggning vilket inte ansågs räcka och pla-



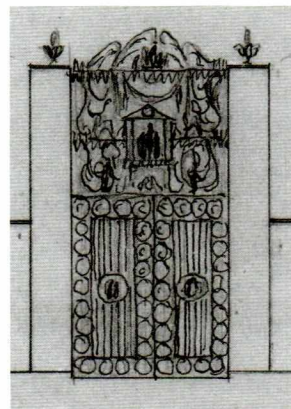
nerna lades på is.

Vid denna tid ändrades planen för begravningsplatsen. Krematoriet skulle enligt tidigare förslag ligga uppe på åsen i närheten av ceremoniplatsen, men sedan S:ta Birgittakapellet hade tillkommit ansågs det lämpligare att flytta krematoriet lite längre söderut, till den s.k. Kantorsängen. Kommittén uppdrog återigen åt Lewerentz att utarbeta förslag till en ny krematorieanläggning som inte fick överstiga de 75 000 kronor som Stadsfullmäktige hade anslagit. Förslaget godkändes och byggnadsarbetet kom igång. Den 21 juni 1932 var krematoriet färdigt och överlämnades till Svenska eldbegängelseföreningens Malmöavdelning som skulle sköta verksamheten.

Krematoriet bestod av en mittbyggnad som innehöll förhall, avlämningsrum och bisättningsrum. I förhallen fanns nischer i väggarna för förvaring av urnor. Ugnsrummet låg i direkt anslutning till mittbyggnaden och innehöll en oljeeldad incinerator och därtill fanns en mindre byggnad med expeditionsrum. I samband med invigningen ordnades med visningar av krematoriet och i bisättningsrummet fanns utställningar av urnor samt skisser till urngravställen. Likbränningsavgiften fastställdes till 65 kronor för vuxen Malmöbo och 75 kronor för personer som var bosatta utanför staden. Avgiften för barn var 45 respektive 55 kronor.

Runt krematoriet i sjätte kvarteret anlade Kyrkogårdsförvaltningen en urngård där allmänheten kunde välja mellan olika vackra typer av familje- och enkelgravar. På en gräsmatta omgiven av häckar anlades även en gemensamhetsgrav. Där kunde urnorna gravsättas utan någon synlig markering som utmärkte var graven fanns. Detta begravningsätt föreföll lite väl anonymt för allmänheten som ville hålla fast vid familjegraven eller den egna gravplatsen ännu en tid. I och med att krematoriet uppfördes var kyrkogården i stort sett färdigställd i enlighet med tävlingsprogrammet från 1916. Av ett stort stycke åker hade det blivit en värdig begravningsplats.

Man kan med fördel fortsätta att följa begravningsplatsens utveckling i Kyrkogårdsförvaltningens arkiv. Sigurd Lewerentz var engagerad i kyrkogårdens utformning ända fram till sin död 1975. Hans sista stora uppdrag var blomsterkiosken 1969. Lewerentz drog upp de stora linjerna men han ritade även vänthallar, bänkar, lampor, anslagstavlor och kärl för skräp. Just denna enhetlighet, att det mesta är skapat av samma arkitekt, med hans byggnader och de stora öppna ytorna, gör att det är så mäktigt att promenera på Östra kyrkogården. Idag har Östra kyrkogården 30 kvarter och är fortfarande Malmös största begravningsplats. Den är, efter Skogskyrkogården i Stockholm, den internationellt mest kända begravningsplatsen i landet.



Förslag till port vid södra ingången, daterat 1920.



### Källor

MALMÖ STADSARKIV

*Kyrkogårdsförvaltningens arkiv*

Kyrkogårdskommitténs protokoll och bilagor 1916-1923

Kyrkogårdsnämndens protokoll 1923-1935

Gravbok för Östra kyrkogården 1922-1990

Inventarieförteckning för Östra kyrkogården 1925

Fotografier

Ritningar

*Kyrkoförvaltningens arkiv*

Gemensamma kyrkostämmans protokoll 1915-1931

Bilagor till kyrkorådsprotokollen 1913-1917

Malmö stadsarkivs klippsamling, signum C1

### Litteratur

Aarsrud, Christian "Begravningskick och gravvårdar". *Kyrkan – om kyrkobyggare och tro*. Vänersborg, 1997.

Ahlin, Janne *Sigurd Lewerentz, arkitekt*. Stockholm, 1985.

Berglund, Inger *Kyrkogårdens meditativa rum – besöket, upplevelsen, gestaltningen*. Borås, 1994.

*Kyrkogårdens gröna kulturarv*. Red.: Bucht, Eivor. Alnarp, 1992.

*Kyrkogårdens form och miljö – planering och vård av begravningsplatser och deras byggnader*. Borås, 1991.

*Malmö stads historia, del 6*. Malmö, 1992.

Theorell, Anita & Wästberg, Per *Minnets stigar – en resa bland svenska kyrkogårdar*. Stockholm, 2001.

Åkerström, Bo "Kyrkogårdar och begravningsplatser – vad säger lagen?".

*Kyrkan – om kyrkobyggare och tro*. Vänersborg, 1997.

### Muntlig källa

Jan Persson, Svenska kyrkan i Malmö.





## Pigan i vården

Sköterskebitrådets arbetsförhållande under 1900-talets början

Mitt förflutna, d.v.s. tiden före arbetet som arkivarie på Malmö stadsarkiv, rymmer bl.a. 15 års arbete som undersköterska på Malmö allmänna sjukhus och inom stadens äldreomsorg. En del av denna erfarenhet har varit mötet med den tydliga hierarki som utmärker sjukvårdens olika institutioner. Därav mitt intresse för att i arkiven se hur denna arbetsfördelning inom sjukvårds- och omsorgsarbetet har växt fram och hur den yttrat sig i skilda tider.

1800-talets upptäckter inom den medicinska vetenskapen, inte minst inom det bakteriella området, ledde bl.a. till nya behandlingsmetoder med nya krav på sjukvårdsarbetet och dess organisation. Det borgerliga hemmets rollfördelning kom att stå som en god modell för denna organisation. För borgerskapets ogifta kvinnor var pigtjänst och fabriksarbete inget alternativ, formellt var de också utestängda från statliga läroverk och högre ämbeten fram till 1920-talets slut. På privat initiativ öppnades sjuksköterskeskolor, och de blev en av vägarna till sysselsättning för den ogifta kvinnan med flickskoleexamen. Genom den utbildade sjuksköterskans entré på sjukhuset kom bitrådet att få en utpräglad underordnad position i en alltmer etablerad sjukhushierarki. Bitrådespersonalens arbetssituation blev därmed i flera avseenden jämförbar med hembiträdets i den borgerliga familjen. Sjuksköterskans arbetsledande ställning gentemot bitrådet har ur ett ideologiskt perspektiv satts i samband med en s.k. borgerlig filantropisk maternalism. Sjuksköterskan skulle i sin överordnade ställning ta till vara bitrådespersonalens intresse eftersom de varken kunde eller borde tala i egen sak offentligt.

Efter en motion i riksdagen 1911 av socialdemokraten Carl Lindhagen gjordes en omfattande undersökning av landets sjukvårdsinstitutioner. Detta ledde fram till BETÄNKANDE ANGÅENDE DEN KVINNliga SJUKVÅRDSPERSONALENS UTBILDNING OCH ARBETS-FÖRHÅLLANDEN, daterat 1916. En mycket liten del berör sköterskebitrådet, men vi får ändå veta att hon kom till sjukhuset med folkskolebakgrund, i de flesta fall från föräldrahemmet eller tidigare tjänarinneplats. Hennes arbetsuppgifter delades upp i sjukvård och tjänarinysslor. Flertalet hade uppgivit att de deltog i sjukvården såsom med enkla behandlingar, badning, tvättning, kamning, och matning av de sjuka. Flertalet av bitrådena fick också *"utföra rena tjänarinne- eller upppasserskesysslor, städning, utbärning av mat, diskning, skurning och annan rengöring av golv"*. Arbetstiden låg vanligen

mellan 13 till 15 timmar om dagen med en till två timmars ledighet fastställd eller reglerad av överordnad sköterska. Fastställda fridagar förekom men vanligare var att detta beviljades i den utsträckning sköterskorna fann det lämpligt. Lönen var mellan 200 och 300 kronor per år utöver fritt husrum, kost och tvätt.

### **Sjukvård och omsorg i Malmö under 1900-talets början**

Vad får vi veta från arkiven om sköterskebiträdet och hennes arbetssituation? För Malmös del har vi flera källor att gå till. Här fanns det under denna tid fyra olika huvudmän, som var och en lämnat efter sig arkiv, vilka nu förvaras på Malmö stadsarkiv. Vi kommer att här göra nedslag i arkiven från Sjukhusdirektionen för Allmänna sjukhuset, Hälsovårdsnämnden som bl.a. rådde över Epidemijukhuset, Fattigvårdsstyrelsen som bl.a. styrde över Arbets- och försörjningsinrättningen och över Ålderdomshemmet. Eftersom personalen bodde och var skriven inom arbetsplatsen kan vi också enkelt hitta dem i församlingarnas kyrkobokföring. Därutöver kan vi använda oss av arkivet från Svenska Kommunalarbetsförbundets (SKAF) avdelning 127 som organiserade stadens sjukvårdspersonal samt arkivet från Malmö stads avlöningsnämnd som förhandlade från arbetsgivarens sida.

Det är klagomålen och kraven på förbättringar som kommer till uttryck i arkiven, eftersom det ofta är missförhållanden som ger upphov till skrivelser. Trivsamheten och det man var nöjd med syns inte lika tydligt i de bevarade handlingarna. Läsaren får ha det i åtanke, jag gör inte anspråk på någon fullständig eller objektiv bild. Här möter vi sköterskebiträdet och hennes arbetssituation i de skärvor av historien som jag plockar fram och i den bild som blir lagd av mig.

### **Sköterskebiträdet**

I personalmatriklarna och församlingsböckerna nämns olika yrkesbeteckningar för biträdespersonalen. Sköterskebiträde blir med tiden den vanligaste benämningen, men även sjuksköterskebiträde eller bara biträde förekommer. Under 1900-talets första år står det oftast pigor, sjukbetjäning eller städerskor. Det är svårt att avgöra huruvida de olika yrkesbeteckningarna skiljer sig åt. Gemensamt torde vara att de mer eller mindre motsvarar dagens sjukvårdsbiträde, att de i sjukhushierarkin hade den lägre positionen och var underställda överordnad sjuksköterska. Sjukvårdsbiträde som yrkesbeteckning kom först i slutet av 1940-talet efter att viss utbildning startade för denna yrkesgrupp.

Efter att Malmö nya allmänna sjukhus öppnat 1896 på sin nuva-





rande plats vid Södervärn, anställdes där sex sköterskebiträden som enligt instruktionerna ålades:

*”att efter öfversköterskans bestämelse vara sköterskorna till hjälp såväl i själfva sjukvården som särskildt med all slags rengöring, tvättning o.d;*

*att förrätta vakning om natten i den ordning, som av öfversköterskan bestämmes;*

*att noggrant ställa sig öfversköterskans tillsägelser till efterriktelse;*

*att ej utan öfversköterskans tillstånd lämna sjukhuset”.*

För detta utgick en lön på 100 kronor om året utöver naturförmånerna som bostad med eldning, belysning och kost samt två tjänstedräkter.

*”När var och en sin syssla sköter”  
benämns denna bild från Dr Otto  
Löfbergs fotosamling.  
Foto i privat ägo.*

Ålderdomshemmet vid nuvarande Celsiusgatan, senare kallat Celsiusgården, stod klart 1928 och var det första i landet som öppnades efter intentionerna från 1918 års fattigvårdslag.

Från församlingsboken för Allmänna sjukhuset, vilken finns i S:t Petri församling fram till 1906 då området övergick till S:t Johannes församling, kan vi göra oss en bild av biträdespersonalen under 1900-talets första år. Hon var i de allra flesta fall – 27 av 29 – född på landsbygden utanför Malmö. Den yngsta var 15 år och den äldsta 34, medelåldern låg kring 22 år. Våldigt många slutade sin tjänst inom ett år eller mindre, minst två slutade i samband med att de gifte sig och minst två andra i samband med att de fick barn.



I invigningstalet sa man att här skulle ges plats åt "... de hedervärda gamla, som utan egen förskyllan befunno sig i sådan belägenhet, att de på sin ålderdom voro i behov av kommunens hjälp ... och att de så vitt möjligt skulle slippas sammanföras med mindre ordentligt folk".  
Foto Cederberg, 1928.

1939 hade instruktionerna på Allmänna sjukhuset utvecklats något, då skulle sköterskebiträden, baderskor och städerskor bl.a.

*"noggrant och omsorgsfullt fullgöra sitt arbete, att under sitt arbete ej inlåta sig i onödigt samtal med de sjuka eller med kamrater, samt att städse i sitt uppförande iakttaga vad till god ordning hör;*

*icke förorsaka onödigt buller eller föra högröstat tal på bostadsrummet eller vid passerandet av korridorer eller trappor, samt ej heller sjunga eller spela instrument i rum därifrån det kan höras av de sjuka och under inga förhållanden efter kl. 9<sup>30</sup> e.m.*

*om morgonen lämna sitt bostadsrum i ordnat skick, sängen ordentligt uppbäddad, tvättstället rent, värmeelementen avstängda och friskluftsventilen i fönster eller vägg öppen.*

*icke utan husmoderns tillstånd mottaga natt- eller måltidsgäst.*

*icke låta besökande på bostadsrummet kvarstanna längre än till kl 11 e.m."*





Man försökte få en trivsam hemmiljö i lokalerna. De gamla skulle så lite som möjligt sakna det hem de lämnat.

På det nya Ålderdomshemmet fanns det, vid dess öppnande 1928, plats för 262 välartade pensionärer uppdelade på åtta avdelningar. Till en början anställdes ett biträde på varje avdelning, men ganska snart fick man anställa ytterligare två biträden. Det är tydligt att det var viktigt att upprätthålla en hög moral och att vidmakthålla de strikta ordningsreglerna för pensionärerna som bl.a. löd:

*”§ 3 All oenighet, tvist och kiv förbjudes strängeligen. De intagna skola iakttaga ett tyst och anständigt uppförande, vara vänliga och tjänstvilliga, samt ställa sig dem till efter rättelse, åt vilka styrelsen uppdragit vården om hemmets angelägenheter.*

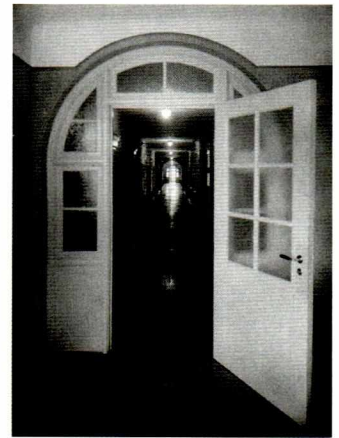
*§ 4 Sängarna bäddas varje dag och madrassen vändes. Sängarna får även på dagen begagnas till vila, varvid dock skall iakttagas, att skodonen äro avtagna samt att sängarna efter begagnandet genast iordningställas.*

*§ 7 Olydnad, orenlighet eller annars olämpligt uppträdande medför varning samt efter upprepade varningar samma påföljd som enligt § 9.*

*§ 9 Berusad eller under rusets inflytande för sig själv eller sin omgivning farlig eller störande person överflyttas av direktören omedelbart till annan avdelning inom Värnhem.”*

I protokollen stöter man ofta på disciplinären den där den som setts uppträda berusad eller blivit sedd med alkoholhaltiga drycker genast får lämna Ålderdomshemmet och flytta ut till Arbets- och försörjningsinrättningen.

Tittar man på de anställda biträdena under Ålderdomshemmets



I det nya Ålderdomshemmet ville man komma ifrån de stora salarna med plats för 10-12 pensionärer.

Här skulle i stället makar kunna dela rum om de så ville. Hemmet rymde 113 dubbelrum och 39 enkelrum.

*I en tidningsnotis beskrivs korridoren: ”Utmed dennas ena sida ligger pensionärernas rum och längs den andra matsalar, vilka även användas som dagrum, samt slutligen bekvämlighetsinrättningar och badrum.”*

Foto Cederberg, 1928.

första tio år – 41 kvinnor med mer än 6 månaders anställningstid – finner man att deras ålder låg mellan 18 och 42 år, medelåldern låg kring 25 år. Även om de flesta var födda på landsbygden utanför Malmö, var så många som 15 födda i Malmö eller någon annan närliggande stad. Det stora flertalet stannade kvar i arbetet under ett år eller mer, och efter att de slutat fortsatte många som sköterskebiträden på någon annan av stadens sjukvårdsinrättningar. I stort sett alla bodde på Ålderdomshemmet till en början, 1938 flyttade alla biträden ut i staden. Samma år ersatte sjuksköterskor från Södra Sveriges sjuksköterskehem de diakonissor från Ersta som anställdes från början.

### Den långa arbetsdagen

Liksom för hembiträdet var sköterskebiträdets arbetsdag lång och länge oreglerad. På nationell nivå krävde biträdespersonalens fackförbund redan under 1920-talet att sjukhuspersonalen skulle lyda under arbetstidslagen. Sjuksköterskornas intresseorganisation Svenska Sjuksköterskeföreningen (SSF) motsatte sig detta. Föreningens ordförande Bertha Welin menade att:

*”det ligger en mycket stor fara i att sjukvården blir mekaniserad, där-est den ska in i en lag av åttatimmarslagens beskaffenhet ... icke minst är det så, att därest vi sjuksköterskor skulle tänka oss, att vi undantog den icke sjukvårdsutbildade sjukvårdspersonalen från den principiella ståndpunkt, som vi vilja hävda för vårt eget arbete, skulle vi enligt min uppfattning förolämpa denna personal, ty vi skulle förutsätta, att den icke skulle vilja taga sitt arbete inom sjukvården efter samma ideella uppfattning, som vi önska att alla sjuksköterskor skola anlägga.”*

I en skrivelse från början av 1920-talet beskrev en avdelnings-sköterska på Allmänna sjukhuset bekymmersamt biträdets arbetsdag så här:

*”Börjar kl 9 f.m. Diska frukostdisken efter 26 pat. ofta däröver, städa köket, städa förråd och WC. Hämta på förråd och räkna tvätt 2 gr i veckan. Extra rengöring. Duka o servera pat. middag. Sedan diska, sin egen middag en kvart över 1 därefter fortsätta på disken, ledig 1/2 3-1/2 4, dricker kaffe 1/2 4. Sedan dela ut pat. mjölk, hjälpa till att bädda, sopa salar, tvätta korridorer, tömma spottkoppar och urinflaskor. Duka o servera pat. kvällsmat. Själv kvällsmat 1/2 7 därefter diska och ge pat. friskt vatten till natten. En eftermiddag ledig i veckan från kl 1/2 5 e.m. På grund av ökat arbete de sista åren har personalen tidvis inte kunnat få sina ledigheter eller kunnat intaga sina måltider ordentligt varför härmed anhållas om ett biträde till.”*

I Malmö kom sjukvårdspersonalen redan 1920 att omfattas av stadens kollektivavtal, städerskornas och sköterskebiträdenas arbets-

**Malmö sjukvårdsförvaltning/ Allmänna sjukhuset är ett arkiv som både innehåller styrelseprotokoll för sjukvårdsförvaltningen (1860-1981) och sjukjournaler över lasarettets patienter (1857-1896).**

**Moderna sjukjournaler får sökas hos Arkivcentrum i Malmö som numera är en del av Region Skåne.**

**I sjukvårdsförvaltningens arkiv finns även personalrullor 1892-1920 med bl.a. liggare över elever vid Södra Sveriges sjuksköterskehem 1904-1910.**



tid bestämdes då till 75 timmar per vecka. Fem år senare begärde man 48-timmars arbetsvecka, men fick i stället 60-timmars arbetsvecka. 1936 sänktes arbetstiden till 56 timmar i veckan, och då skulle även arbetstidsschema upprättas. Året därpå sänktes arbetstiden med två timmar och samtidigt beslutade man att 48-timmars arbetsvecka skulle genomföras för alla personalgrupper fr.o.m. 1939.

Under en följd av år lyckades man alltså i Malmö få ner och reglera arbetstiden, och nådde 48-timmarsveckan för sjukvårdspersonalen tidigare än landet i övrigt. Helt utan friktioner lät sig dock inte detta göras, bl.a. upprättandet av arbetstidsschema stötte på visst motstånd från Allmänna sjukhuset. Avsikten med schemaläggningen var att arbetstidsförkortningen skulle komma personalen till godo i form av en samlad ledighet och inte *"plottras bort på så sätt att t.ex. måltidsraster eller övriga raster förlängdes"*. Efter vissa påtryckningar från avdelning 127 upprättades godtagbara scheman vid Allmänna sjukhuset.

### Naturaförmånerna

Den långa oreglerade arbetstiden var liksom lönesystemet med naturaförmåner en given del av sjukvårdsarbetets organisation. Arbetsgivaren menade att personalen var tvungen att bo inom området för att kunna fullgöra sin uppgift. Med tiden blev systemet ifrågasatt och i korrespondensen syns allt oftare brev från enskilda kvinnor som begär att bli befriade från dessa naturaförmåner.

Redan inför det första avtalet 1920 hade SKAF krävt kontant lön och att naturaförmånerna skulle avskaffas. Detta hörsammades dock inte för den kvinnliga personalen, istället sades det att:

*"arbetsledningen ägde undantagsvis rätt, då det kunde prövas ändamålsenligt, att utbyta natura förmånerna mot kontant ersättning i enlighet med den angivna värderingen"*.

Väldigt ofta stöter man på brev från enskilda kvinnor som begär att få utbyta kosten mot kontant ersättning under sina fridagar. 1931 begärde man detta för ett 70-tal av personalen på Arbets- och försörjningsinrättningen. Dessa bodde utanför arbetsplatsen p.g.a. brist på personalbostäder, och fick alltså under sina fridagar gå tre gånger fram och tillbaka för att äta. Tidigare hade Fattigvårdsstyrelsen i regel beviljat kostersättning i sådana fall, men då det nu var frågan om ett så stort antal avslag man denna begäran. 1935, efter att kostersättning under fridagar förhandlats fram generellt för personalen på Östra sjukhuset, önskade man detsamma för personalen på Allmänna sjukhuset. En skrivelse i ärendet avslutades med *"då ledighet knappast kan komma i fråga mer än en dag per sjudagars- eventuellt fjortondagarsperiod"*. Frågan förhalades ett par

**Fattigvårdsstyrelsen i Malmö har handlingar 1806-1940. Här finns flera olika förteckningar över understödstagare samt handlingar från Arbetsinrättningen. Personalhandlingar kan man finna bland handlingar angående administration 1843-1940 och bland handlingar angående personal 1857-1940. Den sistnämnda innehåller bl.a. ansökningar, betyg och disciplinärenden från spridda år.**

år av direktionen och först efter en ny påminnelse 1937 kom man överens om en generell kostersättning under fridagar. På 1940 -talet begärde man att den gifta kvinnliga personalen skulle bli befriad från skyldigheten att äta på sjukhuset med motiveringen att manlig gift personal redan ägde rätt till detta. Ett par år senare löstes det hela genom att personalen fick måltidsbiljetter i stället för de månatliga löneavdragen för kost.

Flera frågor rörande naturaförmånerna anknöt just till boendet. På Ålderdomshemmet klagade biträdena redan 1928 på trångboddhet och otrivsamt, sex år senare inkom en ny skrivelse rörande otrivsamma bostäder. Ett annat ärende som rörde boendet uppkom 1931 då husmodern på Ålderdomshemmet anmälde ett av biträdena för *”å sitt rum därstädes mottagit besök av manspersoner å tider som för sådana besök måste anses otillbörliga”*. Anmälan ledde till en utredning där de övriga biträdena förhöordes, det kom då fram att ytterligare två biträden tagit emot mansbesök på olämpliga tider. De tre biträdena varnades och den som blivit anmäld blev dessutom uppsagd från Ålderdomshemmet och förflyttad till tvätten.

1936 beordrade direktionen för Allmänna sjukhuset personal, som bott ute i staden som självförsörjande kvinnor sedan flera år tillbaka, att flytta in på sjukhusområdet eftersom det nu fanns lediga bostäder där. Vid en undersökning av bostadsförhållandena fann man att flera av rummen var:

*”belagda med tre personer, att några salar i gamla medicinska byggnaden äro tagna i anspråk till bostäder åt personalen. Systemet med två befattningshavare som bo tillsammans äro ännu rådande i alltför stor utsträckning. Detta tyder tydligt och klart på att ännu är det brist på bostäder”*.

Direktionen ville inte gå med på någon generell uppgörelse med hänvisning till sjukhusavtalet. Den berörda personalen skulle istället enskilt skriva in och begära att slippa tvångsinflyttning. Detta gjorde elva kvinnor varefter direktionen gav dem tillåtelse att bo kvar i sina bostäder ute i staden.

Före 1939 års Lag om förbud mot arbetstagares avskedande i anledning av trolovning eller äktenskap m.m. var det flera kvinnor som skrev och bad om att få stanna kvar i tjänst efter att de gift sig, denna begäran avlogs i alla funna fall. Efter lagens införande anknöt man frågan om att bli befriad från naturaförmånerna till just denna lag. När SKAF sökte förhandling om detta hos Avlöningsnämnden löd motiveringen:

*”att de gifta kvinnliga arbetstagarna erhålla samma möjlighet som de manliga att befrias från tvånget att vara bosatta inom sjukhusområdet”*. Avlöningsnämnden menade å sin sida att *”frågan om att befria*





*"Utspisning av matportioner"  
benämns denna bild från Dr Otto  
Löfbergs fotosamling.  
Foto i privat ägo.*

*befattningshavaren från skyldighet att uttaga natura förmåner var av den art, att det skulle tillkomma arbetsledningen att härom bestämma i varje enskilt fall".*

Under 1940 -talet ansökte flera gifta kvinnor om befrielse från skyldigheten att ta ut naturaförmånerna, och så sent som 1946 var frågan fortfarande aktuell. Direktionen höll fast vid att befattningshavaren var skyldig att bebo anvisad bostad och i de fall hon fick rätt att bo utom sjukhusområdet inte kunde befrias från löneavdraget för tjänstebostad. Först med 1947 års avtal försvann "förmånsskyldigheten". Sköterskebiträdena kunde då välja att hyra bostad ute i staden utan att få löneavdrag för tjänstebostad.

### Hierarkin

Särskiljandet mellan olika yrkesgrupper markerades bl.a. genom olika tjänstedräkter och separerade matsalar. Inom sjuksköterskekåren var detta tydligt med skilda utstyrselar för de olika skolorna, där Sophiasystrarnas hade högst status. Att värdering satt i tjänsteklädseln kom till uttryck när köks-, tvätt- och städpersonalen på Allmänna sjukhuset ifrågasatte varför de inte hade samma tyg och mönster till sina tjänstedräkter som sköterskebiträdena hade. Man framförde att det:

*”har sedan en längre tid rått ett välgrundat missnöje med denna uppdelning av personalen ... Köks-, tvätt- och städerskepersonalen har känt sig tillhöra någon sämre kategori av personal och denna uppfattning har förstärkts därigenom att tygmönstret är fult”.*

Separerade matsalar där det serverades olika mat för skilda yrkesgrupper var en tydlig klassmarkering. Efter att man fått en ny köksförestånderska på Allmänna sjukhuset 1930 hade försämringar skett för den underordnade personalen, vilket föranledde en skrivelse till direktionen.

*”Saltet strös i maten över hövan, medan däremot sockret har ringa plats där det mest behövs ... Soppor som återkommer alltför ofta äro mycket sällan varma och förefalla därför mindre smakliga. Det har inträffat att linsoppa stått på matsedeln i månadstal utan avbrott ... Vi skola icke påstå att smöret varit skämt, men det har stundom närmat sig den gräns då det varit omöjligt att äta ... att personalen även på morgonen erhåller lite smör till brödet vilket annars skall ätas torrt ... En högst väsentlig försämring av kosthållningen har ägt rum ... som i första hand gått ut över den underordnade personalen.”*

**Bland Malmö epidemisjukhus handlingar kan man finna sjukjournaler från sent 1800-tal samt patientrullor 1893-1946. De senare innehåller uppgifter om den vårdades namn, intagnings- och utskrivningsdatum, legosängsavgift, senare tillkommer även uppgift om sjukdom. I utspisningsjournaler kan man se antal sjuka som var dag serveras mat, fördelade på allmän och enskild samt uppgifter om extraportioner av bröd, korngrynsgröt, ägg och plättar.**

På Epidemisjukhuset uppmärksammades 1927 missförhållanden som fick publicitet i ARBETET under rubriken *”Olidliga förhållanden vid Malmösjukhus; personalen terroriseras av ett par sjuksystrar”*. I Hälsovårdsnämndens protokoll finns en 65-sidig utredning där 18 sköterskebiträden förhördes om sin arbetssituation. De uppgav alla att de blivit illa behandlade av de överordnade sköterskorna och att de därför ville säga upp sig. I sak kunde det handla om att man blivit kallad idiot, att man trakasserats för att man legat sjuk, att man blivit hotad med uppsägning eller att man utan förvarning beordrats stanna efter arbetets slut då sköterskorna behövde gå ut. De bägge sköterskorna försvarade sig och nekade till anklagelserna. Överläkaren Ebbe Petrén tog sköterskornas parti.

*”Det må ursäktas mig om jag i de fall, där vid förhören uppgift står mot uppgift, anser att större tilltro bör sättas till dessa av mig sedan är tillbaka för pålitlighet och sanningskärlek kända sköterskor, än till några*



*biträden, av vilka flera visat sig vara opålitliga och slarviga.”*

Petrén menade att den höga personalomsättningen berodde på Epidemisjukhusets art där epidemiernas upp- och nedgång styrde behovet av personal. Husmodern pekade på den stora personalomsättningen sedan 1923, trots stabil beläggning, och menade att flertalet lämnade sin tjänst p.g.a. att de behandlats illa av överordnad sköterska. Från SKAF:s sida krävde man att de två mest utpekade sköterskorna skulle sägas upp, att två andra utpekade sköterskor skulle varnas, att man skulle tillsätta en uppsyningsman och att samtliga handlingar i ärendet skulle sändas till Medicinalstyrelsen. Inget av detta hände.

I personalmatrikeln för Epidemisjukhuset kan man utläsa en fortsatt hög personalomsättning för sköterskebiträden de närmast efterföljande åren. Mer än hälften av de anställda slutar varje år, de flesta efter mindre än sex månaders anställning, enbart ett av sköterskebiträdena har en anställningstid på mer än fem år. En bit in på 1930-talet stabiliserades personalstyrkan, de två mest utpekade sköterskorna hade då slutat.

Vanligen väljer vi att lyfta fram de glada och lyckliga stunderna i jubileumsböcker av olika slag. Tonen i det skrivna ska gärna vara trallvänlig och bilderna som kommer fram får gärna lysa och värma likt en molnfri dag. Denna artikel sällar sig inte till mängden. Här har tonen och bilden av nödvändighet varit en annan, då jag velat visa hur 1800-talets tjänarinnesamhälle länge levde kvar inom sjukvårdens institutioner.

### **Otryckta källor**

MALMÖ STADSARKIV

*Malmö sjukvårdsförvaltnings/Allmänna sjukhusets arkiv*

Protokoll A

*Hälsovårdsnämndens i Malmö arkiv*

Protokoll A

*Fattigvårdsstyrelsens i Malmö arkiv*

Protokoll A, Personalmatrikel, Handlingar rörande administration F1, Handlingar angående personal F2

*Malmö epidemisjukhus arkiv*

Personalmatrikel

*Malmö S:t Petri och Malmö S:t Pauli församlingsarkiv*

Församlingsböcker Alla

ARBETARRÖRELSENS ARKIV

*SKAF avdelning 127*

Skrivelser

### Tryckta källor

Arbetet 14/2 och 16/2 1927.

*Betänkande angående den kvinnliga sjukvårdspersonalens utbildning och arbetsförhållanden, avgivet den 22 december 1916 av inom civildepartementet tillkallade sakkunnig.* Stockholm, 1916.

Emanuelsson, Agneta *Pionjärer i vitt – professionella och fackliga strategier bland svenska sjuksköterskor och sjukvårdsbiträden, 1851-1939.* SHSTF FoU-rapport; 34. Huddinge, 1990.

Ersgård, Stefan m.fl. *Från Lazarett till universitetssjukhus, Malmö 1896-1996 – en hundraårskrönika om Universitetssjukhuset MAS.* Malmö, 1996.

Gyllin, Yngve *Vår avdelning 127, 1919-1949 – tre decenniers facklig verksamhet inom Svenska kommunalarbetsförbundets avd. 127 i Malmö.* Malmö, 1950.

Knapp Gaaserud, Märta *Den osynliga omvårdnaden – sjukskötsel – sjukvård, dess utveckling under 1860-, 1910- och 1940-talen.* SHSTF FoU-rapport; 35. Huddinge, 1990.

Lindblad, Ingemar *Svenska Kommunalarbetsförbundet, 1910-1960 – en studie i svensk fackföreningsrörelse.* Stockholm, 1960.





## Företagsarkivet och filmen

Bara ben och fantastiska maskiner

N



*''Ska' jag skriva intyg skall det vara för Nivella strumpan''*

Uppsatsen kommer att diskutera de ofta förbisedda journal- och reklamfilmer som göms i företagsarkiven. I samband med en för tiden modern och tidvis djärv marknadsföring för sina varumärken *Vogue* och *Nivella* framställde AB Malmö Strumpfabrik tre filmer åren 1932 till 1956. Den första av de tre filmerna beskriver produktionsprocessen 1932, medan de två andra filmerna framställdes i samband med reklamskampanjer 1934 och 1956. Allmänheten kunde se filmerna i modeaffärer eller på biografer där husmodersfilmen 1952 hade gjort entré. De tre filmerna finns i AB Malmö Strumpfabriks företagsarkiv och har deponerats på Malmö stadsarkiv där de f.ö. något missledande är förtecknade som 1940-talsfilm.

Filmsamlingen om AB Malmö Strumpfabrik omfattar ytter-

### Författare

Roger Johansson, född 1954, universitetslektor i historia vid Lärarutbildningen på Malmö högskola. Disputerade 2001 på avhandlingen *Kampen om historien – Ådalen 1931 – Sociala rörelser, historiemedvetande och historiebruk 1931-2000.*

Redan från starten anknöt Malmö Strumpfabrik i sin reklam till "den finare världen".

Besökare som Maurice Chevalier och den världsberömda Sadler Wells-Baletten gav företaget en aura av en internationell atmosfär. Temat går igen i flera affischer: "Oh là là ... en fläkt av Paris". På bilden är det Zarah Leander som efter ett Malmöbesök i en annons gör reklam för Nivella-strumpan.

Foto Malmö Strumpfabriks AB.

ligare två filmer som återfinns på Statens ljud- och bildarkiv i Stockholm. Det är Jean Hermansons och Torgny Schunnessons ARBETETS DÖTTRAR (1986) samt en journal- och nyhetsfilm producerad av Svensk Filmindustri (SF) 1954, avsedd för landets biografer i samband med en tävling om Sveriges snyggaste Vogue-ben.

### Historik över strumpproduktionen vid AB Malmö Strumpfabrik

Företaget har som så många andra Malmöföretag sitt ursprung på den danska sidan av Öresund. 1926 hade Kurt Levin, med bakgrund som grosshandlare i modevaror, börjat tillverka strumpor i konstsilke. I samband med sänkta tullar i Danmark flyttade företaget produktionen till Storgatan i Malmö och tog namnet AB Malmö Strumpfabrik.

Fabriken kom att vara teknikledande i Norden. I samband med att företaget övergav produktionen med endast rundstickning och övergick till cottonmaskiner som kunde fasonsticka strumporna, flyttades tillverkningen våren 1929 till Scania-Vabis gamla lokaler på Trelleborgsvägen. När företaget 1932 började producera strumpor av natursilke var Strumpfabrikens båda varumärken *Vogue* och *Nivella* storsäljare också i Norge och Finland. Förutom det svenska tullskyddet kan man förklara framgången med att produkterna var efterfrågade och gav status, men också med en ny marknadsföring där både återförsäljare och kunder aktivt inkluderades; likt en nationsomspännande strumpskola.<sup>1</sup> Ett annat mått på företagets framgångar var mer än tiodubblingen av antalet anställda från 64 personer 1927 till 845 anställda 1939.<sup>2</sup>

Världskriget innebar på flera vis också en tid av omvälvande förändringar för AB Malmö Strumpfabrik. Krigets första svenska offer blev företagets tekniske chef Gustaf Lamm när hans flygplan på väg till London blev beskjutet av tyskt jaktflyg över Nordsjön. Omvälvande för produktionen av strumpor blev introduktionen av nylonet på världsutställningen i New York 1939. De första nylonstrumporna hade sålts i USA redan året efter, men först 1946 kunde Malmö Strumpfabrik stoltsera med den första provsändningen på 163 dussin. Natur- och konstsilke var på retur. Nio år senare hade produktionen av nylonstrumpor ökat till 325 000 dussin och ett nytt material – crêpenylon – var introducerat. En ny uppgång för strumpproduktionen skulle komma med strumpbyxan. Strumpan hade börjat tillverkas redan 1958, men fick sitt stora genombrott först med introduktionen av det kort-korta modet i Paris våren 1967, och kom därefter att dominera produktionen fram till den definitiva nedläggningen av fabriken i Malmö 1992.<sup>3</sup>

**Malmö Strumpfabriks AB har handlingar från starten 1926 till 1985.**

**Här finns t.ex. protokoll från olika dotterbolag, bl.a. bolags- och styrelseprotokoll från AB Lindex 1946-1968.**

**Det finns ett kortregister över personalen, som dock inte är fullständigt för de tidiga åren. Handlingar rörande marknadsföring kan innehålla reklamskytningar, annonser, marknadsundersökningar m.m.**

**Här finns även förpackningar från 1960-talet.**



### En företagskultur – AB Malmö Strumpfabrik blir "Strumpan"

Vill man försöka förstå fabriken särställning bredvid Kockums Mekaniska Verkstad i det industriella Malmö får man söka i skärningspunkten mellan ett snarast mentalt industriellt kulturarv, som innefattar erfarenheterna från en stor del av Malmös kvinnliga befolkning som någon gång själva arbetat på fabriken eller haft bekanta som arbetat där,<sup>4</sup> och fabriken som ett exempel på den nya tekniken och det industriella framtidsbyggets Malmö.

AB Malmö Strumpfabrik eller "Strumpan" som den kallats genom åren i folkmun blev ett exempel på en lokal kultur som förknippas med det industriella Sverige och "den svenska modellen". Fabriken har under en stor del av sin verksamhet, inte minst under efterkrigstiden, kommit att stå som symbol för något mer än sig själv; fabriken speglar en rad berättelser om hur olika grupper skrivit in sig i Malmös industriella historia.<sup>5</sup> Jean Hermansons och Torgny Schunnnessons film *ARBETETS DÖTTRAR* är en mästerlig skildring av kvinnors berättelser om monotont och slitsamt industriarbete, kvinnogemenskap och yrkesstolthet på Malmö Strumpfabrik.

Textilindustri förknippas traditionellt med det industriella genombrottet, men Strumpfabriken är också ett exempel på en typ av textilindustri som varit ledande med teknologiska förändringar och nya material. AB Malmö Strumpfabrik uppstod som en på sin tid avancerad industri för att med tiden utvecklas till en traditionell textilindustri för billig massproduktion.

Vad man dock lätt förbiser är att fabriken under lång tid intog en ledande roll i mode- och livsstilsproduktion framförallt i Sverige men också i Norden. Genom en ny och framgångsrik typ av marknadsföring för sina varumärken *Vogue* och *Nivella* involverades konsumenterna aktivt i en rad försäljningskampanjer med landsomfattande tävlingar och *Vogue*-aftnar med filmvisning av företags reklamfilmer.<sup>6</sup>

### Att tolka film

Film har en stor förmåga att påverka genom sitt sätt att berätta. Genom tekniken att arbeta med koncentrerade snitt ur verkligheten förstärks intryck och känslor och vi förs in i filmberättelsens perspektiv på verkligheten. Inte minst i dagens massmedievärld blir det därför viktigt för historiker att använda film som en historisk källa bland andra.<sup>7</sup> Vi kan närma oss en film genom att lägga tyngdpunkten i analysen på det konstnärliga uttrycket, verklighetsbeskrivningen eller iakttagarens upplevelse o.s.v.<sup>8</sup>

En film får dock inte uppfattas som en enkel spegel av verkligheten eller samhället. I stället är en film något utöver det dokumentära



"Ni är väl med i pristävlingen"

Tävlingen från 1954 lockade 30.000 röstande och Svensk Filmindustri filmade finalen som nyhetsfilm åt landets biografer. Juryn på Moriska paviljongen bestod av ateljéchef Bengt Runert, balettmästare C-G. Kruuse och civilingenjör C-A. Nilsson.



Överst  
på hennes  
önskelista

*Vogue*

Den modernaste kvinnan har  
hånga knä på strumpor... därför  
väljer hon Vogue. Därför är det just  
Vogue som vill ha i påskåpet! Det  
det är allt för att ge henne den  
riktiga strumpen i den rätta  
färgen. Vogue-modeller är ju val-  
da just med tanke på den modernaste  
kvinnans smak.

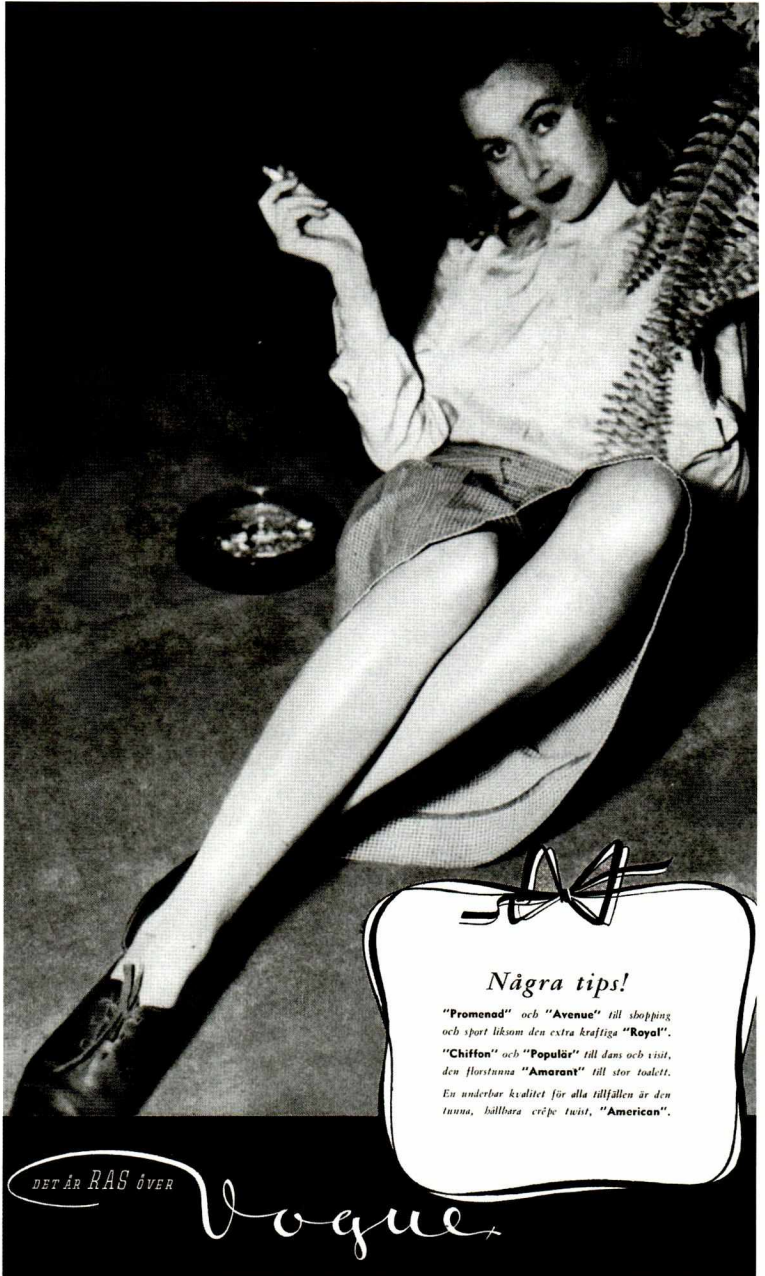
Köp  
två par,  
tre par,  
fler par

-ju fler *Vogue* strumpor  
desto gladare blir hon

Kvinnan på bilden för tankarna till  
Diors kreationer, men knappast till  
vardagen...

...därför blev det också viktigt att  
i reklamen vända sig till den ton-  
årsgeneration som tog form under  
krigsåren. Cigaretten och namn som  
"American" anger att strumporna är  
helt moderiktiga.

Foto Malmö Strumpfabriks AB



DET ÄR RAS ÖVER

*Vogue*

**Några tips!**

"Promenad" och "Avenue" till shopping  
och sport liksom den extra kraftiga "Royal".  
"Chiffon" och "Populär" till dans och vist,  
den florstanna "Amarant" till stor toalet.  
En underbar kvalitet för alla tillfällen är den  
tunna, hållbara crêpe twist, "American".

genom att den reproducerar de myter och föreställningar som finns i  
samtiden, och genom sin förmåga att transformera om samtiden till  
ett personligt och existentiellt plan väcker film också starka känslor.  
Jag vill i denna uppsats inleda en diskussion om hur de tre filmerna i  
Strumpfabrikens arkiv kan användas för att exempelvis rekonstruera



produktionsprocessen eller för att komma åt och tydliggöra normer och värderingar i filmernas samtid. För att tolka filmerna är det nödvändigt att förstå hur Malmö Strumpfabrik i sin samtid var en viktig producent av mode- och livsstilsideal i den process där bilden av den kvinnliga konsumenten skapades.<sup>9</sup> Filmerna ingick som en del i flera kampanjer där företaget både skolade in konsumenterna i modevärlden och på samma gång påverkade sin samtids ideal.

Vårt nutida tolkningsperspektiv är dubbelt. När vi i dag försöker tolka filmerna utifrån sin egen historiska kontext tolkar vi samtidigt filmerna utifrån vår egen tids föreställningar och kulturklimat. Det svenska samhället har förändrats sedan filmerna gjordes och därför kommer filmerna att tolkas i en annan kontext än där de kom till. Den berättelse som skapades i ett sammanhang kommer därför att ges en ny innebörd av betraktaren när den förstås i ett annat.<sup>10</sup>

Jag kommer i denna uppsats att inledningsvis använda mig av fyra perspektiv när jag tolkar strumpfabrikens filmer: Det första perspektivet *modernitet* kan fångas i begreppen snabbt, rent, teknik och arbetsdelning; *människa och teknik* som blir tydligt i beskrivningarna av arbetsprocessen, *genusperspektiv* som blir tydligt i beskrivningarna av manligt och kvinnligt (arbete), samt ett *generationsperspektiv* i reklamfilmen från 1934.

### "AB Malmö Strumpfabrik"

Den första av filmerna är en stumfilm, AB MALMÖ STRUMPFABRIK, från 1932. Filmen kan ses som en journal- eller informationsfilm avsedd för inbjudna besökare och säljare och beskriver produktionsprocessen från garnets ankomst till råvarulagret, de olika arbetsmomenten fram till att de förpackade stumporna lämnar fabriken. Även kontoret ingår i filmberättelsen om produktionen. För en studiecirkel skulle filmen utgöra en ovärderlig källa till kunskap om produktionen av strumpor 1932. Tillsammans med djupintervjuerna med kvinnorna drygt femtio år senare på fabriken i ARBETETS DÖTTRAR skulle de båda filmerna tillföra en historisk kunskap om produktionen och dess villkor som skulle vara svår att återskapa med hjälp av något annat källmaterial. Förutom en detaljerad genomgång av olika arbetsmoment, en tydlig exponering av [den moderna] tekniken, visar de olika momenten i produktionsprocessen på en arbetsdelning efter genus. Det är män som arbetar i råvarulagret, sköter stickmaskinerna och arbetar vid de ångande karen i färgningen, medan kvinnor sätter strumpskäften på kammar, reparerar löpmaskor, synar och paketerar strumpor eller arbetar som kontorister.

Filmen som är beställd av Malmö Strumpfabrik är också en reklamfilm med promenerande damer och kvinnoben. Genom att

**Exempel på andra företagsfilmer på MSA är:**  
**"Sjösättning av M/S Havprins" (1935);**  
**"Manufaktur AB 85-års jubileum" (1940);**  
**"Malmö Yllefabrik AB 80-års jubileum" (1946);**  
**"Oxie i våra hjärtan" från HSB-Riksbyggen.**

visa bilder på ett socialt medvetande från företaget gentemot personalen visar man i filmen att man är ett företag för framtiden. Detta sker genom att vi i filmen förs in ett välkomnande, välfyllt, stort och ljust marketenteri samt ett kliniskt sjukrum som med sköterska och medicin står färdigt att göra var och en frisk igen. De båda scenerna anknyter också till den tidens koncensustänkande inom

Filmerna är en viktig källa till olika arbetsmoment. "Strumpskafteu upp-sättas maska för maska på kammar och föras till fotmaskinen."

Foto ur filmen AB Malmö Strump-fabrik.



svensk film mellan arbete och kapital.<sup>11</sup> Bildsvepen över de komplice-rade maskinerna, farten; mängden (de tolv tusen par stumpor) som produceras per dygn, de rena och kliniska miljöerna understryker moderniteten.

### **OBS! Endast för damer – En film om ben**

Företagets andra film, OBS! ENDAST FÖR DAMER – EN FILM OM BEN, var producerad av AB Tullbergs Film 1934 i ett samarbete mellan regissören Mats Stenström och fotografen Arne Brandhildh. Film-en är uppbyggd kring två större episoder. Ingången till den första episoden är en modevisning med svensk design som efterhand fokuserar på damstrumpor. Ett tema är tydligt redan från början – det svenska. Man förleds vid anblicken att tänka på Dior, Paris och London, men i själva verket är det pålitlig svensk kvalité, eller som speakern uttrycker det: "Det bästa är att det  r svenskt. (... Även om man inte kan tro det)." Men filmen består också av en rad andra teman. Den sexuella anspelningen blir tydlig i scenen n r konferen-cieren (Gustafsson) blir så betagen i strumporna att han börjar smeka



mannekängens ben. I sista stund räddas dock kvinnan av chefen för visningen som uppmärksammar situationen och rycker ut till undsättning: *"Men Gustafsson vad tar ni er till. Detta är en skandal!"* Här skulle filmen kunna vara över. Episoden får i stället sin upplösning genom att den unge ägaren till strumpfabriken själv träder in. Detta skapar ett intressant generationstema som delvis bryter den



svenska 1930-talsfilmens traditionella syn i frågan där den äldre alltid har rätt. Genom att bryta mot konventionen tar man i filmen ställning för det moderna vilket ytterligare understryks av att den unga direktören gör entré med en cigarett – vilket tyder på en man i tiden. Därefter ställer han allt tillrätta:

*"Åja, så farligt var det väl inte. Och förresten så förstår jag Gustafsson."*

Filmens andra episod tar sin början i en scen där den unga direktören bjuder mannekängen på en flytur till Malmö. Flygplanet utgör där en ny markör för det moderna. När fotografen låter oss se landsbygdens arbetare och slottsmiljöer ur flygplanets fågelperspektiv så lär vi oss också att strumpan trots moderniteten är ursvensk.<sup>12</sup>

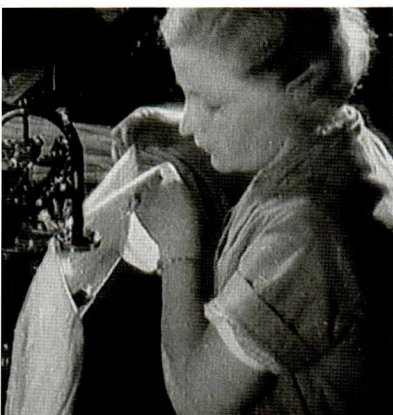
Filmerna tillämpar samma berättarteknik som den förra genom att mannekängen blir vår ciceron genom produktionsprocessen. Det är för övrigt en vanlig berättarteknik som bland annat SF tillämpade i sina journalfilmer. Precis som i den förra filmen finns också en tydlig uppdelning mellan manligt teknik- och kvinnligt hantverksarbete.

*Det blir för mycket för Gustafsson med bara ben...*



*I scenen med den unga direktören utgör cigarettens en markör för det moderna. Han slätrar elegant över Gustafssons alltför närgångna intresse och bjuder på flygtur till Malmö.*

*Foto OBS! Endast för damer – en film om ben.*



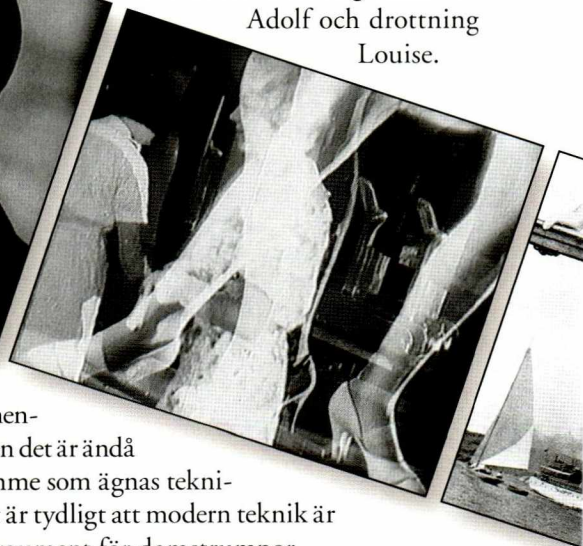
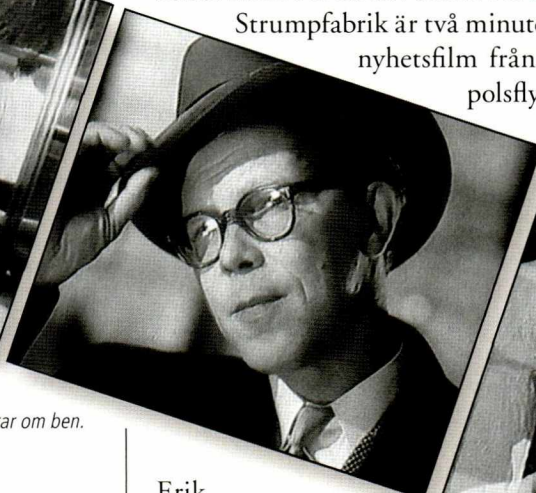
Ett monotont precisionsarbete av den kvinnliga arbeterskan förvandlas i speakers kommentar till scenen till ett arbete utfört av maskinen: "Se så fint den lilla maskinen arbetar." Foto OBS! Endast för damer – en film om ben.

Väl inne i fabriken lämnar den unga direktören över till företagets driftsingenjör, vilket tillsammans med uttryck som "ultra-modern", "konstant noga avvägd fuktighet" och "exakt justerade fina nålar" understryker det tekniskt komplicerade i processen. Vi får se vyer över väldiga fabrikssalar med maskiner i långa rader. Men fotografen gör också en rad nedslag i produktionsprocessen, och med tidens klämkäcka speakerröst får vi också filmarens syn på människa och teknik i en rad kommentarer där maskinerna är det centrala och där de nästan får ett självständigt liv i förhållande till arbetaren. Inte någonstans i filmen talas det om arbeterskor eller skicklighet, utan kvinnorna i filmen objektifieras i uttryck som "söt", "lammig figur" eller "oj, vilka skarpa ögon den tösen hade".<sup>13</sup>

### En reklamfilm anno 1956

Den sista av de tre filmerna i Malmö Strumpfabriks arkiv har en förhistoria i den stora tävling som företaget utlyste 1954 om Sveriges snyggaste Vogue-ben. Tävlingen antog sådana dimensioner med sina 30 000 röstande, att finalen återgavs i en lång rad dagstidningar, samt av SF-journalfilm den 15 november samma år.<sup>14</sup> Flera filmforskare har betonat betydelsen av SF-journalfilmer. Ingrid Esping beskriver mötet som den osynliga röst som guidade oss i bilder av verkligheten. Carl Henrik Svenstedt skriver om filmerna som "den enda yttervärld vi kände till... För oss blev den en världsbild."<sup>15</sup> Filminslaget om Malmö

Strumpfabrik är två minuter långt och är placerat mellan en nyhetsfilm från invigningen av SAS första nordpolsflyg och Haile Selassies statsbesök i Stockholm hos kung Gustaf VI Adolf och drottning Louise.



Bildsvit 1-4, Cello kåserar om ben.

Erik Bergsten är speaker och det blir många kommentarer kring kvinnoben, men det är ändå ett påfallande stort utrymme som ägnas tekniken och maskinerna. Det är tydligt att modern teknik är ett viktigt försäljningsargument för damstrumpor.

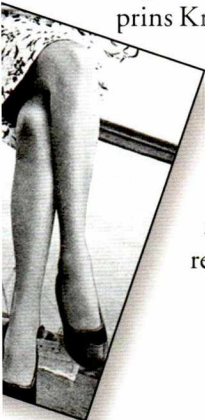




Malmö Strumpfabrik kommer i sin kampanj i januari 1956 att använda sig av SF-filmens vinkling av vackra ben och teknik. Reklamfilmen börjar med att redaktör Cello kåserar kring olika kvinnoben. Därefter görs en rundvandring på fabriken i Malmö med den moderna tekniken som ständig medelpunkt. Men man använder sig också av kopplingen till SAS långdistansflyg. Precis som SF-filmen visar var det stor uppståndelse när Tage Erlander antrade det långflygande "Helge Viking" och vinkade adjö till sin Aina. Marcus Wallenberg och prins Knud var där på Kastrups flygplats utanför Köpenhamn och Sven Jerring skålade med "äkta eskimåflickor".

I Strumpfabrikens reklam blev detta till en slogan för kampanjen "Med Vogue till fem kontinenter", och man återskapade invigningen i dammodeaffärernas skyltfönster – fast med Vogue-strumpan som flygplan. I samband med skyltningen i landets modeaffärer visades företagens reklamfilm under särskilda Vogue-aftnar.<sup>16</sup>

Här innanför fönstret hos Nisses på Storgatan 50 i Linköping kunde man ta del av Malmö Strumpfabriks "högmoderna maskinpark" på film".  
Foto Malmö Strumpfabriks AB.



### Avslutning

Genom att utnyttja Statens ljud- och bildarkiv, Statens Biografbyrås (filmcensuren) arkiv i Stockholm samt Malmö Strumpfabriks företagsarkiv på Malmö stadsarkiv har det varit möjligt att datera de tre filmerna till 1932, 1934 respektive 1956. Utöver dessa tre filmer finns ytterligare två filmer producerade av Svensk Filmindustri 1954 och TV 2 (troligtvis) 1986. Att kunna datera filmerna korrekt är viktigt för att kunna tolka och förstå filmernas budskap och det sammanhang där de en gång ingick.

AB Malmö Strumpfabrik försökte i reklamen att ge bilden av sig själv som en fläkt (eller, med ett modernt ord, skapa en image) av den stora världen; d.v.s. Paris, London och lite senare New York, samtidigt som det svenska borgade för kvalitet. Redan från företagets start arbetade man med en reklamstrategi som involverade och skollade in konsumenterna i mode- och konsumtionsideal på ett sätt som anknyter till internationella studier av modernitet och konsumtion. De tre filmerna kan därför ses som en möjlig ingång till en vidare studie där filmerna blir intressanta källor för att rekonstruera eller i en koncentrerad form visualisera de reklamkampanjer där de hade sin givna plats redan från fabriken start. De framgångsrika kampanjerna fick ett stort genomslag och blev stilbildande. Ett exempel på detta var tävlingen om ”Sveriges snyggaste Vogue-ben”, som blev så framgångsrik att den inte bara nådde sin publik genom Strumpfabriken egna reklamfilmer, utan också via Svensk Filmindustri nyhetsfilmer.

Perspektiv som modernitet, genus, relationen mellan människa och teknik, generation, konsumtion och konsumtionsideal, men även nationalism, kan därför fortsättningsvis ge intressanta tolkningar av filmerna som en spegel av tidsandan, men också (för både forskning och en studiecirkel) som en kvarleva och källa till att förstå och återskapa produktionsprocessen vid en given tidpunkt (t.o.m. på individnivå). Men nödgas jag att med några få ord sammanfatta vad som visas på bildrutorna i de fyra journal- och reklamfilmerna blir ett genomgående tema: Bara ben och fantastiska maskiner; men det som inte syns, berättelserna bakom bilderna, är mer mångbottnade och där hjälper filmrutor och speakertexter oss att ”läsa” och tolka värderingar och attityder i svenskt samhälle under 1930- och 1950-talen.

### Fotnoter

<sup>1</sup> Det finns en internationell litteratur om den process där människors dagliga inköp förvandlades till konsumtion och hur människor lärdes upp till att bli moderna konsument. Se bl.a. *Cinema and the Invention of Modern Life*. Ed.: Charney & Schwartz.



<sup>2</sup> Bengt-Åke Häger "I skuggan av världskrig och världskris". *Malmö stads historia* vol. 5, Malmö, 1989; *Malmö Strumpfabriks historia – en återblick*. Malmö, 1971.

<sup>3</sup> Bo Malmsten "I kranens tidevarv", kapitlet har i huvudsak utarbetats av Benny Carlsson, *Malmö stads historia* vol. 7, Malmö, 1989; *Malmö Strumpfabriks historia – en återblick*. "En historik om AB Malmö Strumpfabrik".

<sup>4</sup> 1978 är 85% av de anställda på fabriken kvinnor. Bo Malmsten *Malmö stads historia* vol. 7.

<sup>5</sup> En stor grupp förutom kvinnorna är invandrarna som 1978 uppgår till 35% av arbetsstyrkan. Bo Malmsten *Malmö stads historia* vol. 7. Två historiker som arbetat med ett perspektiv där vi alla skriver in oss i historien i form av berättelser på olika nivåer är: Raphael Samuels *Theatres of Memory*. London-New York, 1995; och Margaret R. Somers "The narrative constitution of identity – a relational and network approach". *Theory and Society*. 1994 nr. 5.

<sup>6</sup> Detta framgår tydligt av Strumpfabrikens handlingar, Reklam F4, bl.a. finns Vogue-aftnar och *Vogue-Nytt* redan från starten samt en Vogue-strumpskola från 1967, F4BB:1, F4BE, se också B2:1.

<sup>7</sup> *Mer än tusen ord – bilden och de historiska vetenskaperna*. Red.: Lars M. Andersson m.fl.; T. Helsaeth "Levande bilder som historisk källa" *Historisk tidskrift*. Norge, 1999 nr. 3; Knut Kjeldstadli *Det förflutna är inte vad det en gång var*. Lund, 1998; Roger Johansson "Ådalen 31 – Folkhemsromantik eller revolution".

<sup>8</sup> Lena Johannesson *Mörkrum & transparens – studier i europeisk bildkultur och i bildens historiska evidens*; E. Blomberg "Moderna Eva – fackförbundsfilmer i en moderniseringsprocess", se också *Häftan för kritiska studier* nr. 3 1999. För mode och kläder se bl.a. R. Broby-Johansen *Kropp och kläder – klädedräktens historia*. Köpenhamn-Stockholm 1978.

<sup>9</sup> Alexandra Keller "Disseminations of Modernity – Representation and Consumer Desire in Early Mail-Order Catalogs"; Erika D. Rappaport "A new Era of Shopping – The Promotion of Women's Pleasure in London's West End, 1909-1914"; Ben Singer "Modernity, Hyperstimulus, and the Rise of Popular Sensationalism".

<sup>10</sup> Roger Cartier "Text, Printing, Readings". *The New Culture of History*. Ed.: L. Hunt, Berkeley, 1989.

<sup>11</sup> Per-Olof Quist *Folkhemmet's bilder*.

<sup>12</sup> Rune Waldekrantz *Filmens historia* vol. 2. Stockholm, 1986; Leif Furhammar *Filmen i Sverige*.

<sup>13</sup> En antologi som behandlar temat är *Dialoger – feministisk filmteori i praktik*. Red.: T. Soila.

<sup>14</sup> Dagens Nyheter; Expressen; Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning; Göteborgsposten; Skånska Dagbladet; Stockholmstidningen; Svenska Dagbladet; Sydsvenska Dagbladet; *Strumpfabrik i Malmö. s/v*, SF Veckorevy 1954-11-22.

<sup>15</sup> Ingrid Esping *Kampen om verkligheten*. Stockholm, 2000.

<sup>16</sup> PM och meddelanden 1950-1956, B2:1 och Reklamskyltningar F4AA:1 i Malmö Strumpfabriks AB:s arkiv.

### Otryckta källor

MALMÖ STADSARKIV

*Malmö Strumpfabriks AB:s arkiv*

Bolags- och styrelseprotokoll med bilagor 1945, A1A:3

PM och meddelanden 1950-1956, B2:1

Reklam F4AA:1; Annonsering F4BB:1; Pressklipp F10; Foto K1; Film K2

### Tryckta källor

Dagspress 1954; Vogue-Nytt 20 år 1934-1954

## Film

AB Malmö Strumpfabrik, *Stum s/v*, (22 min), Kino 1932 Stockholm.

*Strumpfabrik i Malmö. s/v*, SF Veckorevy 1954-11-22.

Finns på Statens ljud- och bildarkiv och Malmö Stadsarkiv.

*OBS! Endast för damer – En film om ben. s/v* (265 meter), regi Mats Stenström, foto Arne Brandhildh, AB Tullbergfilm 1934, granskningsnummer 50985.

Finns på Statens biografbyrå och Malmö Stadsarkiv.

*Arbetets döttrar – kvinnor i två fabriker*. Färg (50 min), regi Jean Hermanson, Torgny Schunnesson, foto Jean Hermanson, ljud Torgny Schunnesson. Producerad av 2, Svenska Filminstitutet 1986 Stockholm, svensk premiär 1986-11-07.

Finns på Svenska Filminstitutet.

*Reklamfilm för Nivella, 1940-tal*. Film K 2. Finns på Malmö Stadsarkiv.

## Litteratur som lästips

Blomberg, Eva "Moderna Eva – fackförbundfilmer i en moderniseringsprocess".

*Dialoger – feministisk filmteori i praktik*. Red.: Soila, T. Stockholm, 1997.

Cartier, Roger "Text, Printing, Readings", *The New Culture of History*. Ed.: Hunt, L. Berkeley, 1989.

Furhammar, Leif *Filmen i Sverige – en historia i tio kapitel*. Stockholm, 1998.

Helsaeth, Tore "Levande bilder som historisk kilde". *Historisk tidskrift*. Norge, 1999 nr 3.

*Approaches to popular film*. Ed.: Hollows, Joanne & Jancovich, Mark. Manchester/New York, 1995.

*Häftan för kritiska studier*. Stockholm, 1999 nr 3 (filmtema-nummer).

*Icke skriftliga källor*. XXI Nordiska historikermötet. Red.: Brändström, Anders & Åkerman, Sune. Umeå, 1991.

Johannesson, Lena *Mörkrum & transparens – studier i europeisk bildkultur och i bildens historiska evidens*. Stockholm, 2001.

Johansson, Roger "Ådalen 31 – Folkhemsromantik eller revolution". *Arbetarhistoria – meddelande från Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek*. Stockholm, 2001 nr 2-3.

Keller, Alexandra "Disseminations of Modernity – Representation and Consumer Desire in Early Mail-Order Catalogs". *Cinema and the Invention of Modern Life*.

Ed.: Charney, Leo & Schwartz, Vanessa R. Berkeley, 1995.

*Mer än tusen ord – bilden och de historiska vetenskaperna*. Red.: Andersson, Lars M., Berggren, Lars & Zander, Ulf. Lund, 2001.

Phillips, William H. *Film – an introduction*. Boston, 1999.

Quist, Per-Olof *Folkhemets bilder – modernisering, motstånd och mentalitet i den svenska 30-talsfilmen*. Lund, 1995.

Rappaport, Erika D. "A new Era of Shopping – The Promotion of Women's Pleasure in London's West End, 1909-1914". *Cinema and the Invention of Modern Life*.

Ed.: Charney, Leo & Schwartz, Vanessa R. Berkeley, 1995.

Ross, Kristin *Fast Cars, Clean Bodies – Decolonization and the Reordering of French Culture*. Cambridge, 1995.

Singer, Ben "Modernity, Hyperstimulus, and the Rise of Popular Sensationalism".

*Cinema and the Invention of Modern Life*. Ed.: Charney, Leo & Schwartz, Vanessa R. Berkeley, 1995.

Svenstedt, Carl Henrik "Jag ser mig om i vrede – svensk dokumentärfilms historia – ett personligt perspektiv". *Chaplin – Sveriges filmtidskrift*. Stockholm, 1984 nr 5-6.





## Bland nazister och spioner i Malmö

**Den Svenske**  
FOLKSOCIALISTEN

Tidningen som trotsar LO-påvarna

Ärgång 7      Lördagen den 4 juni 1939      Nummer 38

Pris 15 öre



**Vi är enigare och starkare än någonsin!**  
Öresundstinget blev ett glänsande bevis på  
vår rörelses styrka och sammanhållning!

Pingsthelgen 1939 höll det svenska nazistpartiet Svensk Socialistisk Samling sitt årsting i Malmö. Det var första gången som nazisterna valde att lägga sitt årsmöte till södra Sverige. Det var också första gången som den nazistiska rörelsen stod någorlunda enig. Hela 30-talet hade varit en kamp mellan olika partier, fraktioner och ledarfigurer – men 1936 hade Birger Furugård lagt ner sitt parti Svenska Nationalsocialistiska Partiet (SNSP), och nu var Sven Olov Lindholm ensam – och tämligen obestridd – ledare.

Det var dock ett pressat parti som den 28 maj 1939 samlades på Hippodromteatern i Malmö för att dra upp riktlinjerna för sitt fortsatta arbete. I riksdagsvalet 1936 hade nazisterna misslyckats att vinna mandat, och kommunfullmäktigevalet 1938 innebar en tillbakagång jämfört med valet 1934. För att komma från stämpeln att vara tyska lakejer hade Sven Olov Lindholm hösten 1938 beslutat byta namn på partiet; istället för Nationalsocialistiska Arbetarepartiet (NSAP) tog man namnet Svensk Socialistisk Samling (SSS). Lindholm ersatte också hakkorset som partisymbol med vasakärven.

Men allt det där var naturligtvis bara kosmetika. De svenska nazisterna stod i en stark beroendeställning till Tyskland och alla

### Författare

Joakim Berglund, född 1964, är journalist och chef på Sydsvenska Dagbladets Lundareaktion. Har givit ut boken *Quislingcentralen – nazismen i Skåne på 1930- och 40-talet* (1994).

Lördagen den 4 juni 1939 pryddes framsidan på *Den Svenske Folksocialisten* – en pronazistisk tidskrift som kom ut ända fram till 1950 – av nazister som marscherade på Stortorget i Malmö i samband med årsmötet för Svensk Socialistisk Samling. Foto Lunds UB-Media.

försök att hävda sin självständighet klingade falskt. Partiavdelningen i Malmö (som kallades ortsgupp 3, och vid den här tiden hade sina lokaler på Stora Nygatan 42) hade till exempel en stående order att vid varje större möte som partiet ordnade skicka tre fribiljetter till tyska konsulatet samt ”vid större utomhusmöte översända meddelande i form av flygblad eller dyligt som vid offentlig propaganda”.

Allt som allt deltog 1 200 nazister vid Öresundstinget i Malmö 1939. Deltagarna kom både från Sverige och utomlands. Bland annat fanns representanter från Nasjonal Samling i Norge och det danska nazistpartiet DNSAP. Själva tinget hölls på Hippodromteatern. Dessutom genomförde nazisterna två demonstrationer genom centrala Malmö. På söndagen marscherade man från Davidshallstorg till Møllevångstorget där advokaten Björn Dalström höll tal för ett par tusen åhörare. På måndagen (annandag pingst) gick demonstrationståget från Drottningtorget till S:t Knuts torg där partiledaren Sven Olov Lindholm talade på temat Riket i fara.

Båda demonstrationerna genomfördes utan några större incidenter – annars var det regel att nazisternas möten urartade i bråk. (I Malmöpolisens arkiv på Stadsarkivet hittar man ett flertal rapporter från politiska möten som slutat i våldsamheter; ett av de första var ett nazistmöte i Limhamn 11 juli 1933 då polisen drog sina sablar för att skingra de bråkande och en person skadades i ansiktet.)

Istället var det en annan händelse som kom att präglade Öresundstinget.

### Med eller utan skjorta

Sedan hösten 1933 rådde förbud mot partiuniformer. Men när nazisterna samlades på Drottningtorget strax före klockan två på annandagen upptäckte polisen ett 40-tal ungdomar ”i blå skjortor av enhetligt snitt, vilken klädedräkt finge betraktas som uniformsdel, utmärkande bärarnas politiska meningsriktning”, som det heter i polisprotokollet. Efter tillsägelse tog de flesta på sig ytterkläder för att dölja uniformen – men en del pojkar valde istället att ta av sig skjortorna och marschera med bar överkropp. Polisen gav sig dock inte och när demonstrationen var över vid femtiden på eftermiddagen fick de två poliskonstaplarna Oscar Larsson och Bo Hedman order att patrullera Amiralsgatan med bil och anhålla de nazister som promenerade tillbaka till Hipp i uniform.

Allt som allt greps sjutton ungdomar – alla iförda samma blå skjorta, de flesta dessutom med den gröna slips som ingick i uniformen. Fyra bar kniv.

Ungdomarna förhördes och uppgav att de var medlemmar i nazistpartiets ungdomsorganisation Wasa. De var mellan 14 och



24 år och kom från orter som Stockholm, Visby, Kalmar och Lund. Efter förhören kördes nazisterna tillbaka till Hippodromteatern med polisbil. De fick en tillsägelse att inte visa sig mer i staden i sina blå skjortor.

**Lösnummer 20 öre.**

Varje Malmö mast köpa och läsa  
**BLIXTEN**  
Lösnr 20 öre

Varje affärsman mast annonsera i **BLIXTEN**  
Annonspriis: 20 öre mm.

**Blixten**

Tidning på gott och ont.

**Tisdagen 17 April.**

Redaktion: **GOTTFRID MORTENS**  
Malmöstr. 8. Telefon 1000. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

Prenumerationspris: 4 kr. för betalt

**Nr 4**

**1923**

Utkommer i och 15 i varje månad

**Litet om stadsfullmäktige.**

**Svarta listan.**

**Den judiska agitationen.**

**Victor Hallin.**

**Bort med judarna!**

**ÖRNEN.**

Den nya kostymen och den nya ornameten för cover-coat ble Nilgökas **Sida Föredrag: O. Holm.** Vi se detta som en utmärkt lagstiftning från press och N. vill ha och till **det rätta priset!**

Den antisemitiska skandaltidningen "Blixten" som startades 1923 av Gotfrid Mortens. Foto Lunds UB-Media.

### Antisemitiska Blixten

I Malmö fanns sedan gammalt en grogrund för antisemitiska och antidemokratiska rörelser. Redan 1923 startade den då 23-åriga Gotfrid Mortens en antisemitisk skandaltidning kallad BLIXTEN där han hetsade mot judar. I tidningen publicerade Gotfrid Mortens "svarta listor" över judiska företag i Malmö och uppmanade sina läsare att bojkotta dessa butiker. Icke-judiska företag annonserade flitigt i BLIXTEN och i mars 1923 startade Mortens ett upprop för bildandet

**Polisdомstolen inrättades 1874 för handläggning av smärre brottmål. Domböcker finns t.o.m. 1948 när polisdomstolen upphörde. Som sökväg finns Centralpolisens domstolsdiarier med alfabetiska register.**

av en antisemitisk förening:

*”Ty judarna äro orsaken till bland annat franska revolutionen. Orsaken till världskriget. Orsaken till Rysslands öde. ... Därför. Ingen svensk får visa feghet. Ty det kan komma dagar då vi ångra att vi varit för släpphänta.”*

När varuhuset EPA etablerade sig i Malmö i början av 30-talet demonstrerade nazister utanför entrén. EPA ägdes av den judiske affärsmannen Herman Gustaf Turitz och hans billigvaruhus utgjorde en svår konkurrent för den övriga handeln.

Om man tittar i Polisdomstolens i Malmö arkiv hittar man ett flertal domar från hösten 1933 och vintern 1934-1935 då unga nazister döms för föregelseväckande beteende. Den 9 januari 1935 dömdes till exempel springpojken Villy Ekman till 40 kronor i dagsböter för att ha demonstrerat utanför EPA med en skylt med texten:

*”Hjälp svältande folkbröder till arbete och bröd. Köp svenska varor i svenska affärer! Bort från de judiska varuhusen!”*



Exempel på skyltar och plakat som användes i demonstration mot de judiska butikerna.

Det förekom också skadegörelse; antijudiska slagord målades på skyltfönster till judiska butiker i Malmö och fönsterrutor krossades.

Förföljelsen fortsatte under krigsåren. I oktober 1941 öppnade nazisten Gustav Sigurd Andersson en bokhandel i en källarlokal på Södra Förstadsgatan 58. Butiken kallades för Skånska Propagandacentralen och i skyltfönstret ställdes karikatyrer av judar ut. En av figurerna föreställde en jude med en kniv i handen och ett blodigt förkläde. Under stod texten *”Juden skäktar”*.





På judiska församlingen i Malmö – som vid den här tiden omfattade drygt 800 medlemmar – såg man med stor oro på utvecklingen. Redan 1933 beslutade församlingen i Malmö att tillsammans med de mosaiska församlingarna i Stockholm och Göteborg skriva ett brev till justitieministern för att stoppa förföljelsen – inte minst i nazisternas tidningar. I brevet pekade de judiska församlingarna på den

*”måttlösa judefientliga agitation, vilken icke utan synbar avsikt särskilt bedrivs inom det yngre och a priori mer okritiska släktet – så befinner exempelvis i Malmö en bokhandelsrörelse, som huvudsakligast skyltar med och saluför antisemitisk litteratur, nyligen hava öppnats mitt emot ett av stadens gossläroverk – har uppenbarligen till slutsyfte att beröva judarne här i landet de fri- och rättigheter, som tillförsäkrats dem år 1779 av en upplyst regering och riksdag och som av senare lagstiftare, vilka till sitt värde uppskattat de svenska judarnes arbete inom samhällslivets olika områden, tillbyggt till nu gällande likställighet med rikets övriga invånare. ... Känt är, med vilket resultat denna hatpropaganda bedrivits å den europeiska kontinenten, och huru där långa tiders mödosamt uppnådda resultat i strävanden för undertryckta folks och folkklassers människovärde och människorätt i dessa dagar trampas under fötterna.”*

Situationen blev akut 9 april 1940 då Nazityskland ockuperade Danmark och Norge. Av protokoll från Mosaiska församlingen i Malmö som bevarats på Stadsarkivet kan man utläsa att församlingen planerade för en evakuering ifall tyskarna också skulle invadera Sverige. Den 21 april beslutade församlingen att bevilja rabbinen ett lån på 600 kronor i månaden (och kantorn 500 kronor) för att klara sin försörjning om en evakuering skulle bli nödvändig. Och så sent som den 6 maj beslutade församlingen att köpa en stor lår för att kunna transportera bort thorarullarna och de tillhörande silverpjäserna i händelse av en evakuering. Någon evakuering blev dock aldrig aktuell.

### Nysvenska rörelser

Krigsutbrottet innebar att nazisternas partiarbete kom att ligga nere. Många medlemmar mobiliserades och sss beslutade att inte ställa upp i valen 1940 eller 1942. Kriget innebar också att polisen – särskilt säkerhetspolisen – intensifierade sin bevakning av de inhemska nazisterna. Bland annat införde polisen postkontroll och telefonavlyssning.

I en rapport från januari 1941 gjorde säkerhetspolisen bedömningen att antalet aktiva nazister i Malmö var knappt hundra men att sympatisörerna var långt fler:

*”Beträffande nazisterna i Malmö. Ledningen av Ortsgruppen S.S.S. i Malmö har under året övergått från revisorn Mauritz Brolin till kon- toristen Carl Magnus Bergh. Ortsgruppen har under året hållit endast tre offentliga möten, ett i egen och två i förhyrd lokal, och hava mötena varit flitigt besökta. Medlemsantalet i Ortsgruppen utgjorde vid slutet av år 1940 91. De nazistiska idéerna torde av allt att döma stödjas av ett icke oväsentligt antal personer i Malmö.”*

Säkerhetspolisen förde också register över de personer som skulle interneras – ”tagas i förvar” – om Sverige skulle dras in i kriget. 1942 fanns till exempel tolv svenskar och elva utlänningar i Malmö som skulle omhändertas om Tyskland anföll Sverige. Samtliga var nazister eller nazistsympatisörer och bedömdes som så farliga att de måste fängslas. (Motsvarande register fördes också över kommunister. 1942 fanns det sammanlagt arton personer i Malmö i denna förteckning.)

Till gruppen nazistsympatisörer hörde en rad akademiker, företagsledare och höga militärer som under de första krigsåren arbetade för att Sverige frivilligt skulle sluta upp på Nazitysklands sida. I Malmö leddes denna rörelse av Per Engdahl. Han var med redan 1928 i Sveriges Fascistiska Kamporganisation och kom att behålla sin fascistiska ideologi ända fram till sin död 1994. Engdahls organisation – som då hette Svensk Opposition men senare bytte namn till Nysvenska rörelsen – arbetade för ett förbud för äktenskap mellan svenskar och judar, ville stoppa den judiska invandringen till Sverige och hoppades på en tysk krigsseger. Det fanns också en annan organisation – även den med säte i Malmö – som verkade för att Sverige skulle bli en tysk lydstat. Organisationen hette Riksföreningen Sverige-Tyskland och hade bildats i Lund 1937 av en rad professorer och andra dignitärer.

Riksföreningen Sverige-Tyskland leddes av en författare och journalist vid namn Gunnar Berg och hade bland annat tre riksdagsledamöter (två högerpartister och en bondeförbundare) som medlemmar. Riksföreningen Sverige-Tyskland gav under hela kriget ut



en tidskrift med samma namn; till föreningen var också knutet ett bokförlag (Dagens Böcker i Malmö) som gav ut nazistisk och tyskvänlig litteratur. Bland titlarna fanns *DET KÄMPANDE TYSKLAND* där författare som Fredrik Böök och Sven Hedin gav sin syn på Tredje riket, och *FRÅN VANMAKT TILL VÄRLDSMAKT*, en samling av Hitlers tal.

### Spionen Gunnar Holm

Malmö kom under krigsåren att bli skådeplats för flera spionaffärer. Både tyskar och engelsmän hade intresse av att inhämta kunskaper från Öresundsregionen. Inte minst efter Tysklands ockupation av Danmark genomkorsades södra Sverige av olika rykten om spionageverksamhet och mystiska personer som betedde sig underligt.

Bara i Malmöområdet fick säkerhetspolisen ta emot över hundra anmälningar om misstänkt spionage sista kvartalet 1939 och hela 535 anmälningar året därpå. Det mesta var naturligtvis falskt larm. Men sant är att både Nazityskland och Storbritannien hade spioner stationerade i Malmö. Som till exempel Gunnar Holm.

Han var född 1892 i Malmö och hade studerat till guldsmed i Tyskland i början på 1910-talet. Han arbetade som disponent i ett "guldvaruaktiebolag", flyttade i slutet på 30-talet till Danmark men återvände till Sverige och Malmö 1941. Det var där han rekryterades av den tyska underrättelsetjänsten Abwehr.

Rekryteringen sköttes av 2:e sekreteraren vid tyska handelskammaren i Köpenhamn, Erland Oskar Åberg. Han sammanförde Holm med chefen för Abwehr-Stelle Stettin, Walter Wiebe, och efter en överdådig middag på hotell Streitz i Hamburg förband sig svensken att arbeta för Tysklands räkning:

– Es freut mich, dass Sie uns helfen wollen, sade den tyske underrättelsemannen.

Det första Holm fick göra var att resa till Stettin där han fick en tre dagar lång utbildning i att skriva med osynlig skrift. Ett av hans första uppdrag var att försöka placera en svensk sjöman, som också var anställd av den tyska underrättelsetjänsten, på en svensk lejdbåt med destination Sydamerika. Holm lyckades med uppgiften, och den 18 juli 1942 stävade ångfartyget m/t Falsterbohus ut från Malmö hamn med kurs mot Buenos Aires och Montevideo. Med på däck fanns mässuppassaren Bertil Holmström från Lund. Han hade specialtränats av tyskarna i "*iakttagelseförmåga*" och bland annat fått lära sig alla skeppstyper utantill. Hans uppdrag var att göra iakttagelser rörande vissa "*sjömilitära och sjötekniska spörsmål*". Tre månader senare återvände han till Sverige och lämnade en rapport som av tyskarna betecknades som en "*fullträff*". Holmström fick

**Föremålförekommer inte ofta på arkiven men man kan finna en del bland Rådhusrättens handlingar till domböcker. Där finns t.ex. bevismaterial som är bilagor till protokollen. Förutom "spionpiller" finns det plåtar till falska sedlar, käppar som använts vid bråk, röntgenplåtar från trafikolyckor samt leksaksbilar, kikare, trätoffelbottnar och en bomb!**

allt som allt 1 800 kronor i ersättning för sitt arbete, pengar som delvis utbetalades via Gunnar Holm.

Gunnar Holm fortsatte att göra Tredje riket sina tjänster. Han lämnade information till tyskarna om de svenska fältpostnumren, kurirtrafiken mellan England och Sverige och de norska kvarstadsbåtarna i Göteborg. 1943 ordnade han dessutom en ny färd på en svensk lejdbåt. Tyskarna hade uttryckt önskemål om att få placera en tysk sjöman på ett svenskt fartyg för att om möjligt kunna studera den nya uppfinningen "radar". Gunnar Holm avlog dock denna begäran eftersom den rent praktiskt var omöjligt att låta en tysk sjöman segla på ett svenskt fartyg. Istället tog han kontakt med den tyska konsuln i Helsingborg vars släkting var intresserad att utföra uppdraget. För besväret fick hon 1 000 kronor som utbetalades till henne genom Gunnar Holm. Men resultatet blev ett fiasko. Kvinnan hade knappt någon aning om vad radar var för någonting och tillbringade dessutom det mesta av tiden under däck. Någon rapport att överlämna till tyskarna blev det inte.

Gunnar Holm avslöjades först efter krigets slut. Den 14 juli 1945 reste han till Köpenhamn där han arresterades och internerades såsom allierad krigsfånge. I flera veckor förhördes han av framför allt de brittiska militärmyndigheterna som misstänkte att Gunnar Holm även haft planer på att göra en spionresa i Storbritannien. (Den resan hade emellertid aldrig blivit av eftersom tyskarna inte ansåg att Holm höll måttet; för ett sådant uppdrag krävdes "en annan människotyp med en annan standard och en särskild utbildning som Holm inte hade".)

Till slut var de brittiska förhørsledarna nöjda och Gunnar Holm överlämnades till Sverige. I början på 1946 åkte två svenska säkerhetspoliserna till Köpenhamn för att hämta hem svensken. I Malmö ställdes han inför rätta åtalad för spioneri och olovlig underrättelseverksamhet. Han dömdes till åtta månaders straffarbete (villkorligt); den svenske sjömannen som iakttagit skeppstyper på m/t Falsterbohus dömdes till fyra månaders straffarbete för olovlig underrättelseverksamhet.

### Spektakulära spionhistorier

Domen mot Gunnar Holm – liksom alla andra spiondomar som avkunnades vid Rådhusrätten i Malmö under och strax efter andra världskriget – finns bevarad på Stadsarkivet. Domstolen beslutade som regel att hemligstämpla spionmålen i femtio år, men sekretessen hävdades långt tidigare.

Idag är alla spionmål tillgängliga för forskning och kan läsas av allmänheten.



Här följer korta referat av ett par av de mer spektakulära spionhistorierna som rullades upp av den svenska säkerhetspolisen under andra världskriget.

1941 blev den tyske direktören Paul Leibfried bekant med en svensk ingenjör vid namn Günther Puls som bodde i Malmö. Leibfried övertalade Puls att börja spionera för Tysklands räkning; bland annat berättade han att flera andra personer i Sverige, däribland en major, var *"engagerade i liknande verksamhet"*.

Paul Leibfried undervisade Günther Puls i konsten att skriva med osynligt bläck. Först hällde han upp lite sprit i ett glas och lade sedan i en tablett som löstes upp. Därefter fäste han en liten bomullstuss på en tändsticka, doppade den i lösningen och började skriva på baksidan av ett papper. Ingenting syntes!

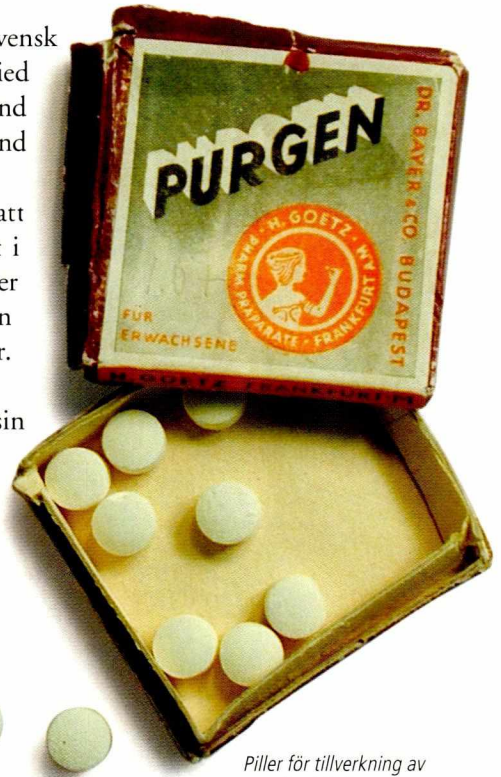
– Osynligt bläck, förklarade Paul Leibfried och gav sin agent femton tabletter plus en adress – herr Solnik i Stettin – dit han skulle skicka sina rapporter.

Günther Puls skickade sitt första brev till herr Solnik 1942. Han hade då gjort vissa iakttagelser om svenska truppflyttningar i Malmö. Günther Puls dömdes i augusti 1945 till två års straffarbete för spioneri och olovlig underrättelseverksamhet. Paul Leibfried dömdes till ett år och åtta månader för anstiftan till spioneri.

Två polska bröder fick i slutet av 1930-talet uppdrag av den polska beskickningen i Köpenhamn att infiltrera nazisternas avdelning i Malmö och även utföra vissa spionuppdrag i Tyskland. Men bröderna var inte särskilt intresserade av att bli hemliga agenter. Istället började de fabricera historier – oftast rena lögner – som de sedan sålde till sin uppdragsgivare för dyra pengar. Trots det fick de mycket stränga straff när de avslöjades av polisen 1941: de dömdes till ett år och sex månaders straffarbete respektive ett år och fyra månader.

Enligt åklagaren spelade det ingen roll att agenterna oftast hittat på sina uppgifter: *"Det vore oväsentligt, huruvida de upplysningar de tilltalade lämnat, var riktiga eller ej. I den främmande maktens ögon föreläge likväl ett spioneri"*. Den främmande makten var i detta fall Nazityskland.

Hans Schwinges var född i Tyskland och gick med i det tyska nazistpartiet 1934. När han flyttade till Sverige för att starta ett företag



Piller för tillverkning av osynligt bläck.  
Foto Bo O. Andersson.

i textilbranschen blev han chef, "Ortsgruppenamtsleiter", för det tyska nazistpartiets avdelning i Malmö. Han försökte övertala en av sina anställda att lämna uppgifter om den svenska mobiliseringen, men denne gick istället till polisen och anmälde sin arbetsgivare. I december 1944 dömdes Schwinges till sex månaders straffarbete för spioneri och försök att förmå annan till spioneri.

Vid det laget hade emellertid kriget vänt och det stod klart för alla att Tyskland skulle förlora. De flesta nazister och nazistsympatisörer gjorde sitt bästa för att glömma och förtränga det förflutna. Den lilla rest som fanns kvar fortsatte att arbeta underjordiskt. Bland annat försökte man hjälpa tyska, danska och norska nazister att fly och gömma sig i Sverige.

I Malmö leddes detta arbete av Per Engdahl. Lägenheter där nazisterna kunde gömma sig fanns både i centrala Malmö och i villakvarteren på Fridhem. En del greps av polisen och utlämnades till exempelvis Danmark. Andra lyckades stanna i Sverige eller kunde resa vidare till annat land.

Men det är en annan historia.

#### **Källor**

MALMÖ STADSARKIV

*Mosaiska/Judiska församlingens i Malmö arkiv*

Föreståndarens protokoll KII:1

*Polisdomstolens i Malmö arkiv*

Domböcker AI

*Poliskammararens i Malmö arkiv*

Protokoll AI:117

*Rådhusrättens i Malmö arkiv*

Domböcker i brottmål Alda, Aleb

Handlingar till domböcker och protokoll Fldb:57

LANDSARKIVET I LUND

*Landsfogdens i Malmöhus län arkiv*

"Hemliga handlingar"





## Lugnet före stormen på arkivet

Om arkivpedagogik och bostadsområdet Lugnet

Vad vet Malmös skolelever om Malmös historia? Vad vet de om hur livet var förr i denna en gång så betydelsefulla industristad?

Malmö stadsarkiv har sedan flera år tillbaka en verksamhet där gymnasieelever på och i samarbete med arkivet får forska kring Malmös historia och skriva uppsatser, som sedan ventileras i seminarier på skolorna. Denna verksamhet ser vi från arkivets sida som ett komplement till de visningar där elever från olika skolor och årskurser kommer till arkivet vid enbart ett tillfälle. Istället för att bara få se ett smakprov på alla intressanta handlingar som finns på arkivet får de med sin egen forskning något rejält att bita i och förhoppningsvis en större insikt i en forskningsprocess. De lär sig att anpassa sina frågor efter materialtillgången, de inser att för att förstå dödsorsaker på latin krävs även ett medicinskt lexikon, de suckar över svårtydda anteckningar och de jublar när de hittar någonting spännande. Precis som det ska vara.

### En Lugnetfamilj

*”Den 20 november 1877 måste ha varit en hemsk dag för den äldsta dottern Carolina Wilhelmina. 17 år gammal och ogift födde hon en oäkting.”*

Så skriver två tjejer i klass SPSA3C på Latinskolan höstterminen 1999. Hela den klassen gjorde ett forskningsarbete på stadsarkivet när de läste Historia B för läraren Bertil Rosenberg. Alla eleverna fick uppgifter kring stadsdelen Lugnet i Malmö. De var förberedda på så sätt att några fick en död- och begravningsbok och skulle titta på dödsorsaker i Lugnet – här gällde det också att särskilja de som bodde i Lugnet från de övriga församlingsborna – andra fick en mantalslängd, en husförhörlängd, en liggare över lösaktiga kvinnor eller en fattigvårdsrulla. Utifrån den presenterade arkivalien skulle de försöka komma fram till en intressant frågeställning samt samla fakta. Sammantaget ger de tio uppsatser detta resulterade i en tämligen fyllig bild av Lugnet. Jag har för denna artikel utgått enbart från de uppgifter som eleverna själva nämner i sina uppsatser. Direkta stavfel i citaten har korrigerats.

Via olika källor får vi t.ex. följa familjen Mårtensson, bosatt i Lugnet. 26 år gammal gifter sig Cecilia Christina Höglund med drängen Anders Mårtensson. Ett år senare föds dottern Maria Johanna. Eleverna tror inte att allt står rätt till i den här familjen, för när sonen Olof föds sju år senare, 1854, erkänner inte Anders honom som sitt barn utan sonen beskrivs som oäkta. Långt senare

tar fästningsfången Olsson på sig faderskapet. Eleverna gör reflektionen att familjen är kristen, vilket för oss på arkivet ter sig som tämligen självklart eftersom de allra flesta i Sverige vid denna tiden var kristna. Men för elever med erfarenheter från andra länder är detta ett viktigt påpekande.

Cecilia Christina bedriver möjligen häleriverksamhet eftersom hon två gånger anklagas för innehav av stulet gods. 1857 dör Anders och Cecilia Christina blir änka. Två år senare föder hon ytterligare en dotter, Maria Lovisa, som dock kommer att växa upp hos tunnbindare Torgren. Den äldsta dottern flyttar hemifrån endast 14 år gammal.



Lorentzgatan gick mellan kvarteren Katten och Orren och fortsatte, efter att ha korsat Östra Långgatan, mellan kvarteren Mården och Näktergalen.

Bilden är ett handkolorerat vykort.

Änkan flyttar ihop med arbetskarlen Hans Johansson och 1861 tar de ut lysning för äktenskap. Men trots att Cecilia Christina 1862 föder sonen Carl så gifter sig föräldrarna inte utan Hans Johansson flyttar kort tid efter sonens födelse från sin tilltänkta hustru.

*”Varför han hette Carl Hansson och inte Carl Johansson förvånade oss mycket. Efter de olika medel som vi använde kom vi fram till att i och med att Olofs far heter Hans så får Olof hans faders förnamn som sitt efternamn, alltså Hansson. Man gjorde så här förr i tiden.”*

När äldsta sonen Olof Mårtensson vill gå till sjöss krävs det ett betyg av prästen och uppsatsskrivarna liknar detta helt korrekt vid ett modernt personbevis. Så småningom går även sonen Carl till sjöss. 1881 emigrerar han som så många andra till Nordamerika. Hans äldre halvsyster flyttar också hon, men till det mer närbelägna



Köpenhamn.

Ibland lyckas eleverna i sin skildring av livet förr nästan få till poesi: *"I slutet av 1800-talet och i början av 1900-talet omringades familjen Mårtensson av sorgliga stunder."* Bara 30 år gammal och redan änka dör den yngsta dottern Maria Lovisa av blödande magsår. Modern överlever henne med tre år och dör 72 år gammal på Arbetsinrättningen. Den äldsta sonen Olof dör några år senare. *"Familjen hade ingen förmögenhet alls, de var bara ytterst fattiga."*

### Skräddare Kjellander

Familjen Kjellander bodde också i Lugnet. Mannen Nils Peter Kjellander är skräddare och han och hustrun Johanna Hallberg får nio barn, varav en son dör av kronisk hjärtsjukdom bara 17 år gammal. Eleverna konstaterar att familjens yngsta familjemedlem, som föds tre månader efter 17-åringens död, får den döde broderns namn, ett inte ovanligt förfaringsätt som vana kyrkobokläsare känner igen. Nils Peters årsinkomst uppskattades år 1880 till 450 kronor och eleverna konstaterar via skattelängderna att de andra skräddarna i Malmö låg på samma inkomstnivå.

Det framkommer att familjen under en sjuårsperiod flyttar fem gånger, men de stannar hela tiden kvar i Lugnet. De bor i kvarteren Orren, Laxen, Elefanten, Lärkan och så åter Laxen. *"Kanske tvingades familjen flytta så ofta på grund av att familjen hela tiden blev större."*

Ett annat elevpar spekulerar också de kring de frekventa flyttlassen: *"Kanske berodde det på trångboddhet, familjen flyttade i samband med ökning i barnaskaran, eller tvärtom; orsaken kan ha varit en fråga om pengabrist; ju fler barn, desto högre utgifter. Därför kan de ha flyttat till ett mindre och billigare boställe."*

Det är en sådan insikt vi som arkivarier och lärare gärna vill ge eleverna, att det inte bara finns en förklaringsmodell och att man faktiskt inte alltid vet varför de man undersöker gjorde på det ena eller det andra sättet.

Det framhålls i uppsatsen att barnen till skräddare Kjellander också väljer hantverkaryrken. De blir barberare och sömmerskor. Många gånger kommer eleverna fram till intressanta resultat, men förmår inte riktigt dra fram slutsatserna i sina uppsatser, vilket naturligtvis beror på att de är ovana vid denna typ av övningar.

### Hälsovårdsnämnden utfärdar inflyttningsförbud

Några andra elever har tittat på hur bostäderna på Lugnet såg ut i slutet av 1800-talet. Via brandförsäkringarna konstateras att många av husen var byggda i sten eller bränt tegel varvat med

**Arkivet efter Hälsovårdsnämnden i Malmö har handlingar från 1875 till 1982. Protokollen innehåller bl.a. inspektioner av nybyggda bostäder innan hyresgäster tilläts flytta in.**

**Man kontrollerar under de första åren förhållandena i de privata skolorna gällande antalet elever och storleken på skollokalen. Här finns förteckningar och liggare i bostadsärenden med anmälningar om klagomål samt åtgärdsförslag.**

**Handlingar rörande 1932 års ohyrekommitté innehåller inventeringar av ohyra i fastigheter i Malmö. Det finns även inspektioner av livsmedelslokaler och journaler över besiktning av slaktdjur i detta innehållsrika arkiv.**

cement och kalk. Eleverna framhåller att alla husen inte var försäkrade och att de sämsta husen troligen inte kan hittas i detta material. Nybyggda hus avsedda att hyras ut skulle besiktigas av Hälsovårdsnämnden och via deras byggnadsjournal kan man se om husen fick inflyttningstillstånd eller ej.

På tomten Elefanten I byggdes ett trevåningshus av målar-mästaren P.B. Henriksson. Huset innehöll sju tvårummare, tre trerummare och en fyrrummare. Det blev dock förbud för inflyttning den 9 mars 1897, och först den 30 september samma år tilläts Henriksson att låta hyresgästerna flytta in. Ett mindre tvåvåningshus som fabriksnickaren J. Jönsson byggde 1900 i kvarteret Laxen I fick också vänta ett halvår efter besiktningen innan hyresgästerna tilläts flytta in i de två lägenheterna på två respektive ett rum och kök.

Eleverna kan här tänka sig olika anledningar till de ganska långvariga inflyttningsförbuden.

*”Som man ser i ovanstående exempel så tar det mellan fem och nio månader från det att det blir förbud för inflyttning till tillåtelse för inflyttning. Antingen tog det så här lång tid för ägaren att åtgärda felet eller så gjordes kontrollerna med så stora mellanrum.”*

Via bouppteckningar har eleverna också tittat på vad ett hem i Malmö kunde innehålla. De kan konstatera att inte många av de som dog på Lugnet hade tillräckligt med ägodelar för att ens bevärdigas en bouppteckning. Eleverna har dock hittat en kvinna och en man, båda bosatta i kvarteret Pantern och avlidna 1884 respektive 1888, som lämnat var sin bouppteckning efter sig. Båda ägde säng, skåp, bord, soffa och dynor. Men medan Lars Persson också hade en lykta, en verktygskista samt en vattenkam [?], visar Kristel Olssons bouppteckning att hon ägde kastrull, gryta, kaffekittel och två handdukar. Kan man av det dra slutsatsen att Lars Persson inte ägnade sig åt matlagning?

### Fattigdom och död

Två elever har undersökt dödsorsaker i Lugnet året 1884. De har tittat på 50 personer det året och konstaterar att 66 procent av dem var barn under 7 år. *”Det som var häpnadsväckande var att dom flesta barnen var bebisar. Dödsorsakerna var i stor utsträckning olika sorters inflammationer.”* Här skulle de ha kunnat fundera över om antibiotikan fanns på den här tiden eller inte. Det kan vara svårt att avgöra hur mycket vi från arkivets sida skall berätta för eleverna. Deras lärare vill inte gärna att vi ger dem för många tips eftersom det är elevernas egen slutledningsförmåga och arbetsinsats som skall betygsättas. Men det är oroande när samma felaktiga slutsats



återkommer i uppsats efter uppsats, t.ex. den uppfattningen att eftersom de gifta kvinnorna inte har någon yrkesbeteckning i kyrkoböckerna så betyder det att de var hemmafruar. Denna villfarelse brukar jag numera på ett tidigt stadium försöka ta dem ur.



Elevernas undersökning visar att av de olika kvarteren i Lugnet hade kvarteret Laxen den högsta dödsiffran. Av de femtio avlidna bodde tjugo i kvarteret Laxen. De drar slutsatsen att det kan ha berott på att fler personer bodde i Laxen än i de andra kvarteren. De tittar också på om det var skillnad på dödsorsakerna i andra stadsdelar och undersöker därför 50 dödsfall i tre andra församlingar. Precis som i Lugnet var även där de vanligaste dödsorsakerna lunginflammation och lungkatarr. Men i och med att de inte särskiljer särskilda kvarter i denna undersökning säger det



Foto Bengt Lundgren.

Fasad- och gårdsbild från kvarteret Orren, Gottfridsgatan 3.

Fastighetskontoret i Malmö tog ett antal bilder av stadsdelen Lugnet, både exteriört och inne i några av husen, innan allt skövlades av grävskopor i slutet av 1960-talet och början av 1970-talet.

Foto Staffan Johansson.

**Till Fattigvårdsstyrelsen mindre kända handlingar hör en förteckning över trätofflor utdelade till stadens behövande. Här kan man kanske få en uppfattning om hur lång tid det tog att slita upp en toffla.**

**I dagrapporter från tillsyningsmän kan man se fattiga och sjuka som begär att bli intagna på Arbetsinrättningen, ibland med inskickade läkarintyg.**

kanske inte så mycket. Man kan dock inte begära för mycket av elever som gör sina första stapplande steg på forskningens område med alla de fällor som finns, inte minst med just jämförelsestudier. De konstaterar avslutningsvis att det främst är dålig hygien, orent vatten och överbefolkning som ger upphov till de många lungsjukdomarna.

Fattigvården var också något som eleverna undersökte. Två killar gjorde en undersökning genom att i mantalslängderna 1894 titta på vilka kvarter i Lugnet som hade flest fattigunderstödsstagare. De nämner inte hur många underlaget består av – jag minns att de tillbringade en viss del av jullovet på arkivet och flitigt räknade understödsstagare – men enligt deras tabell ser man att kvarteren Gamem, Hinden och Orren har flest noterade fattiga med respektive 18, 12 samt 11 procent. Kvarteren Sparven och Mården hade däremot inga understödsstagare alls enligt dessa källor. I genomsnitt hade sex procent av Lugnets invånare fattigvårdsbidrag.

Samma grupp har också tittat på vilka det var som fick understöd och visar att de allra flesta, över 70 procent, var änkor. De konstaterar att:

*”villkoren ändå var ganska tuffa för att få bidrag i slutet av 1800-talet, var man inte mycket gammal och inte kunde arbeta av ålder skulle det mycket till för att få bidrag. I dag prioriterar man och hjälper barnfamiljer som har det svårt i mycket större utsträckning än i slutet av 1800-talet.”*

### Mordbrännaren Anders Montell

Två tjejer undersökte kriminaliteten i fem Lugnetkvarter. Via husförhörlängderna framkommer det om de boende var straffade eller åtalade för brott. De tittade på kvarteren Bävern, Sparven, Delfinen, Krokodilen och Fasanen. De räknar antal boende i dessa kvarter mellan åren 1880 och 1883 och tar sedan fram hur många som var kriminellt belastade. En av 272 personer i kvarteret Bävern hade begått något brott medan motsvarande siffra i kvarteret Sparven var elva av 980. Stöld eller snatteri var det vanligaste beivrade brottet. Johan Julius Jönsson dömdes dock för misshandel av sin far till fyra månaders straffarbete, och fabriksarbetande Maria Ljunnesson (skall troligen vara Sjunnesson) åtalades för att ha fött ett barn i lönnedom och förorsakat dess död. Hon frikändes från brottet. En kriminell familj hittade eleverna. Det var repslagargesällen Hans Lindeberg som åtalades för *”vetskap och uppmuntran till sina söners brott”*. De båda sönerna Gottfrid Anton och Axel Gotthard dömdes båda att för tjuvnadsbrott 1877 agas av målsman – som rätten ju dock ansåg hade uppmuntrat till brottet [!]. Gottfrid



Anton fortsätter senare på brottets bana med ytterligare stölder.

*”Av de 103 personer som bodde i Delfinen 1880-1883 var inga tilltalade eller dömda för något brott. En förklaring till detta kan vara att det inte bodde så många där.”*

Här visar eleverna gott prov på att förstå riskerna med statistik. Många av dem använder sig gärna av procent även om underlaget är mycket litet, men meningen är att de skall lära sig hur man gör en forskningsuppgift av det här slaget där man själv samlar in fakta och tolkar, inte att de skall komma fram till några revolutionerande slutsatser.

I kvarteret Krokodilen återstiftar vi med elevernas hjälp bekant- skap med den ovan nämnda änkan Cecilia Christina Höglund som 36 år gammal dömdes för innehav av stulet gods. Eleverna uppskattar säkert att vid genomläsning av de andras uppsatser känna igen personer och namn från de egna undersökningarna, vilket händer när man håller sig till ett begränsat geografiskt område.

De brottsintresserade eleverna skriver sammanfattningsvis att det totala antalet mantalsskrivna invånare i de fem undersökta kvar- teren var 2 032, och sexton av dessa var dömda eller åtalade för brott. Antalet kriminella i Lugnet var alltså enligt dem inte särskilt högt. De räknar med att det mycket väl kan ha funnits fler brottslingar i Lugnet som dock aldrig åkte fast. De flesta brottslingarna var i åldrarna 20-30 år och hade en familj att försörja vilket eleverna tror kan vara en bidragande orsak till just stölderna. *”Om man har en familj att försörja, tror vi inte att man tvekar inför att stjäla, trots att man vet att det är fel.”*

För att liva upp sin uppsats har de i arkivet följt en kriminell man, mordbrännaren Anders Montell. I tio år satt han i fängelse för mordbrand. Några år efter frisläppandet gifte han sig med Benedicta Nilsson. Prästen har dock skrivit i husförhörslängden att hon levde tillsammans med en annan man, bagargesällen Jönsson. Detta kan möjligen ha berott på att Montell återigen åker in i fän- gelset. Denna gången döms han för andra resan stöld till två år och sex månaders straffarbete. Tillsammans med en annan man hade han brutit sig in hos jungfru Elise Jönsson i Rörsjön och stulit 44 alnar bomullstyg till ett värde av 35 riksdaler och 50 silvermynt.

64 år gammal dör Anders Montell av akut alkoholförgiftning – på poliskontoret! *”Eftersom han var på Poliskontoret när han dog, kan man tänka sig att han blivit arresterad för fylleri. Begravningen skedde i tysthet den 10 december 1890.”*

Tjejerna är medvetna om att han inte är representativ för Lugnets brottslighet, som ju mest bestod av stölder och snatterier. Men med undersökningen väl gjord och resultat och slutsatser

Fångens fotografi.



*I Kriminalpolisens arkiv kan man hitta porträtt över frisläppta fångar. I Malmö finns denna typ av bilder från 1876-1910. Alla fångar fotograferades dock inte. Mordbrännaren Anders Montell fotograferades 1877 efter sin 2 ½ -åriga sejour på Straffängelset i Malmö.*

**I Kriminalpolisens i Malmö arkiv finns en liggare över lösaktiga kvinnor 1874-1902. Polisen registrerade alla prostituerade kvinnor eftersom de skulle följa ett särskilt reglemente och bl.a. läkarundersökas regelbundet. Här finns uppgifter om namn, öknamn, födelsedatum och -ort, föräldrar samt en kortfattad levnadsberättelse.**

presenterade så anser de helt riktigt att de också kan få berätta en spännande historia. Att det dessutom fanns en bild av Anders Montell i arkivet gjorde inte saken sämre.

### Osedlighet

Ett arbete av två elever om "osedligheten" på Lugnet berättar att tio procent av barnen i Lugnet var födda utom äktenskapet vilket de förklarar med att de flesta kvinnorna i Lugnet var pigor och fabriksarbeterskor. Det var dessa kvinnor som oftast fick s.k. oäkta barn enligt eleverna:

*"vissa läkare ansåg att det berodde på vistelse bland män i exempelvis fabriken men även på de danstillställningar och liknande nöjen som ibland förekom inom området".*

I Kriminalpolisens i Malmö liggare över lösaktiga kvinnor har de letat reda på Ida Albertina Billsten. Hon var enligt polisens beskrivning rundlagd, hade fylligt ansikte med små gråblå plirande ögon, en liten mun och rött hår. Hon var dotter till en handlande och hade blivit förförd vid 18 års ålder enligt hennes egen berättelse. Sedan dess hade hon fört ett "lättsinnigt leverne" och hade fött tre oäkta barn som dock alla hade dött. Eleverna tycker det är lite märkligt att en ung kvinna föder tre barn som alla dör, och undrar om ändå inte Ida Albertina varit skyldig till dödsfallen. Men Ida Albertina blev aldrig åtalad för något brott. Hon flyttar ofta och så småningom förlorar eleverna henne ur sikte.

Andra elevgrupper har i detta projekt skrivit om Kockums Mekaniska Verkstad, den stora industrin i Lugnet, samt även om renhållningens historia. Det sistnämnda var svårt att begränsa till enbart en stadsdel och kom mer att handla om Malmö i stort.

### Arkivpedagogik

Det intressanta med denna sammanställning om livet på Lugnet är att alla dessa fakta har en klass kunnat gräva fram med hjälp av arkivalier – samt lite litteratur – på Stadsarkivet. Ofta kommer klasserna i halvklasser och de får tre tillfällen bestående av en dubbelktion på sig att hitta fakta att sammanställa till en uppsats. Uppsatserna är som regel inte särskilt långa, fem-sex sidor kanske, inklusive innehålls- och källförteckning.

Tanken är att de skall lära sig källkritik, analys av fakta, uppsatsframställning och opponering, samt naturligtvis Malmö historia. Uppgifterna är förberedda på så sätt att när eleverna kommer har de valt ett ämnesområde från en i förväg utskickad lista. De får sedan var sin arkivalie som de skall utgå från. Eftersom arkivalierna både skall vara hela, läsliga samt innehålla den typ av



fakta som är möjlig att hitta en frågeställning kring, anser vi på Stadsarkivet att uppgifterna måste vara väl förberedda. Elevernas trots allt ganska korta tid på arkivet skall inte gå åt till att välja ett ämne där det sedan inte finns några handlingar eller endast handlingar som visar sig vara alltför svår användbara. Att välja ut material som både är intresseväckande och inte alltför svårt är en viktig del av arkivpedagogiken. Vill eleverna följa en familj eller person som de fattat intresse för så får de göra detta genom de mikrofilmade kyrkoböckerna. Här krävs det ganska mycket hjälp från personalen eftersom släktforskning inte lärs ut i en handvändning.

För undersökningens del är det viktigt att de försöker göra någon slags jämförande studie eller insamlande av data som kan presenteras i tabeller eller liknande, men jag uppmuntrar dem även att följa upp något levnadsöde för att de skall få känna på den lyckokänsla det är att hitta uppgifter i arkivalierna och lägga ett pussel med små detaljer.

Gymnasieklasser fungerar utmärkt till att arbeta med den här sortens uppgifter eftersom de kan arbeta med arkivalierna självständigt och förhoppningsvis också har en viss förståelse för tidsperspektivet. Nackdelen är att det är ett arbetssätt som naturligtvis tar mycket tid i anspråk för arkivpersonalen, så några stormar av gymnasieklasser kan vi knappast ta emot. Men en hel del blåsväder klarar vi.

Från arkivets sida vill vi utbilda i källkritik och historia, men även väcka en lust att fortsätta och kanske vilja komma tillbaka till arkiven en dag.

### Källor

- Brahimi, Fiture & Widell, Marie *Osedligheten på Lugnet*. 1999.  
 Daoudi, Jasmin & Christensen, Jonna *Brott & straff i Lugnet*. 1999.  
 Ericsson, Magnus & Naskret, Philip *Kockums inverkan och inflytande på Lugnet och dess invånare – 1840-1915*. 1999.  
 Ghahremani, Maryam & Ramadan, Rania *Vad dog Lugnetborna av? – 1884*. 1999.  
 Johansson, Anna & Carlström, Alexandra *Malmös renhållningshistoria*. 1999.  
 Jönsson, Andreas & Ruppel, Patrik *Fattigvården i Lugnet under slutet av 1800-talet*. 1999.  
 Lei, Karin & Hagelborn, Kristina & Andersson, Petra *Familjen Kjellander 1877-1897*. 1999.  
 Mededowska, Sibel & Axelsson, My *Hur bodde Lugnets invånare? – 1890-1910*. 1999.  
 Rosenlund, Alexandra & Nasr, Pamela *En typisk Lugnetfamilj*. 1999.  
 Shemesani, Maisaa & Zoniga, Carlos *Familjen Mårtensson*. 1999.





Ca 1855 lät industrimannen Frans Henrik Kockum sig fotograferas omgiven av sin familj. Bilden är förmodligen tagen vid Holmen...



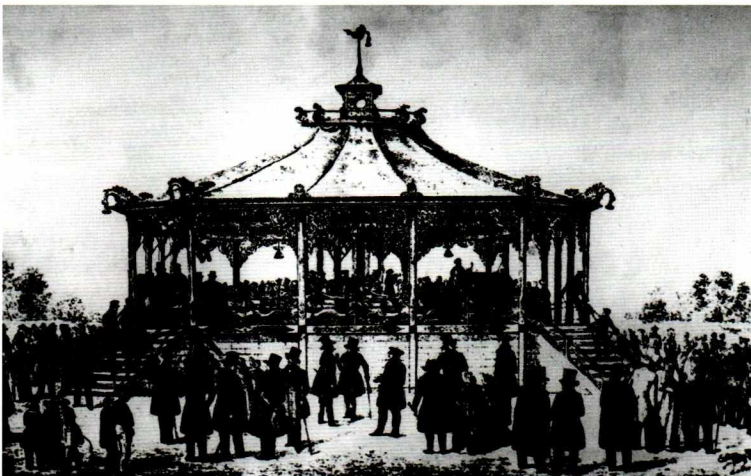
## Bild och film i arkiven

Fotografiska original finns bevarat från mer än 150 år tillbaka. Lika gammalt som de tidigaste fotografierna är Kockums Mekaniska Verkstad. Den 15 oktober 1838 köpte Frans Henrik Kockum av änkefru Christina Margaretha Albrecht, född Bergh, ett markområde som kallades Holmen. På området fanns nämligen en liten konstgjord sjö med en holme i.

Området är i dag avgränsat av gatorna Storgatan, Jörgen Ankersgatan, Rönneholmsvägen (dåvarande Terningsholmsvägen) och Fersens väg.

Året därpå lät F.H. Kockum, i den södra delen av området uppföra en sommarvilla i nyklassicistisk stil. I norra delen, ungefär vid dagens Davidshallstorg, var Kockums Mekaniska Verkstad belägen. Här tillverkades bland annat spisar, lantbruksmaskiner och efterhand blev Kockums även leverantör av järnvägsvagnar. Kring sommarvillan arrangerades en förnämlig park, som var tillgänglig för allmänheten. I parken öppnades på 1840-talet ett tivoli vars främsta attraktion var en ångdriven gjutjärnskarusell, en av den tidens produkter från Kockums.

*”Staden har ett tivoli wid Herr handelsman F.H. Kockums jernbruk. Der, gent emot magistratspersonernes smakfulle villor, är en underskön sådan. På denna ser man, i närheten af ett feernas lusthus, en den elegantaste karusellbyggnad, prydd med dekorationer i bländande färgskiftningar. Kupolens emalj, draperingarne under taklisten, pelarnes concisa fomer*



*och distrances, fotens och trappornes och det helas och hwarje särskild dels regelbundna prakt göra den till ett lysande mästerstycke, som, för*

att rätt beskrivas, fordrar en långt skickligare penna än vår.”

”...och var då, liksom ett par föregående aftnar, på det smakfullaste sätt upplyst af färgade lampor. Äfwen för den, som icke funnit sig road af själfwa åkningen å banan, hafwa dessa aftnar lemnat tillfällen till rätt angenäm förströelse, heldst planen, hwarpå karusellen är upprest, står i förbindelse med Hr. Kockums nu, liksom alltid, för allmänheten tillgängliga, wackra landtställe 'Holmen', der det lyckats konstens hand utplåna dragen af en ful natur, och der nu ett ständigt menniskowimmel syntes. Man berättar, att en annan funnit sådant behag i den cirkulära åkningen på karusellen, att han skattar de timmar, han deråt öfwerlemnar sig, för de njutnigsrikaste i sitt malmölif.” (MALMÖ TIDNING 1845)

### Kockums bilder

Ett av de största arkiven vi har på Stadsarkivet är Kockums Mekaniska Verkstad. Det består av nästan en miljon fartygsritningar, fartygskontrakt, personalia m.m. Men också ca 2 miljoner bilder av olika format och sorter. Därtill kommer ca 6 hyllmeter film. Bildbeställare ska kunna söka efter bilder från våra fotografiska samlingar både vid besök på arkivet och i en framtid även på Internet.

Sommaren 1999 efterfrågades en bild som skulle visa ”Håkan i tornet” och ingå i Kockumsarkivet. Mannen som frågade var en pensionerad personalchef från Kockums Varv. Jag tog med mannen in till magasinet och visade hur stort arkivet var och att behovet av registrering var akut. Två månader senare började tre f.d. Kockumsanställda att träffas en gång i månaden på Stadsarkivet. De fick lära sig våra rutiner för fotoregistrering. Idag har Stadsarkivet hjälp av nio ”Kockumiter”. Med deras hjälp dokumenteras bokstavligt talat en utdöende yrkesmannakårs kunskaper. En varvsindustri av Kockums storlek utvecklade en mängd specialverktyg och redskap. Identifiering och dokumentation av allt detta material är av stor vikt ur bl.a. ett industrihistoriskt perspektiv.

Bilderna som Kockumsgruppen registrerar emballeras i syrafria, arkivbeständiga påsar eller PVC-fria plastfickor. Därefter scannas bilderna högupplöst och lågupplöst. Den lågupplösta bilden läggs in i ett bildregistreringsprogram där den kan fritextsökas. Den högupplösta bilden betraktas som ett digitalt original och lagras på CD-R. Dessa måste brännas om vart 5:e år, eftersom mjuk- och hårdvaror förändras.

### Företagsfilm

Hans Svensson Hermod startade på 1890-talet i Malmö ett företag han kallade Malmö Språk- & Handelsinstitut. Det skulle bli



”Kockumsgruppen” sorterar och identifierar bilder från Kockums Mekaniska Verkstad.  
Foto Bo O. Andersson.



Sveriges ledande inom korrespondensundervisning. I början gav H.S. Hermod språklektioner och publicerade en tidning där prenumeranterna också fick skriva in och få sina översättningar rättade av redaktören! Snart utvidgades verksamheten till att även omfatta bokföring, stenografi och handelskorrespondens. Från början låg institutet på Djeknegatan 12 men flyttade 1897 till Södergatan 17. Från och med hösten 1908 var adressen Östergatan 5, och man kallade sig nu Hermods korrespondensinstitut. Tio år senare flyttade man till Slottsgatan 18. 1936 lät man bygga ett eget hus på Slottsgatan 24-26.



Bild ur filmen "Oss verkstadsmän emellan" som visar hur den vanliga arbetaren kunde studera på Hermods och genom detta få möjligheter till avancemang.

1901 började man ge ut tidskriften Korrespondens för att sprida information om sin verksamhet och visa på behovet av merkantila kunskaper. En bokföringskurs startade redan i det första numret. På 1910-talet öppnades möjligheterna för elever att per korrespondens studera realskolans kurser för att sedan gå upp som privatist och ta realexamen. Senare kunde man även studera tekniska ämnen och läsa in ingenjörsexamen.

Hermods arkiv från 1899-1987 stod länge i Latinskolans lokaler men finns numera på Stadsarkivet. Det är ett stort och spännande arkiv och ordningsarbeten pågår.

Många både företagsarkiv och myndighetsarkiv innehåller filmer. Det kan vara reklam-, dokumentations- eller informationsfilmer. Arbetet med att ta hand om de olika filmerna har i stor utsträckning genomförts. Filmer har sorterats, reparerats i skarvar, betraktats och överförs till BETA/CAM-video och VHS-video. Filmerna har sedan



Filmrullar vackert sorterade i hyllorna.  
Foto Bo O. Andersson.

förtecknats.

Stadsarkivet har valt att föra över samtliga filmer (en del har dock varit för långt gångna i sitt förfall) till BETA/CAM- och VHS-video. Därför finns det nu möjlighet att lätt få se en film på video vid ett besök på Stadsarkivet. Tanken är naturligtvis att bild- och filmmaterial skall vara lika tillgängligt som övriga arkivhandlingar.

Filmer som har bevarats är t.ex. BRANDKÅREN 50 ÅR I/4 1944 från Malmö Stads Brandkår, FLYING CLIPPER – ANKOMST TILL HÄLSINGBORG DEN 19 AUGUSTI 1934 från Rederi AB Clipper och VI ALLA UNGA I MALMÖ 1939 från Hyresgästföreningen Södra Skåne.

### Rädda Malmöfilmen

Från 1920-talet med 16 mm-filmerna och 1930-talet med 8 mm-filmerna finns det en stor filmskatt hos privatpersoner. Dessa filmer har ett stort kulturhistoriskt värde, särskilt som de ofta redovisar privata perspektiv på familj och samhälle av stor närhet och spontanitet.

Problemet med den dokumentära filmen är förvaringen och olika nedbrytningsprocesser, t.ex. nitratens förändring, krympning och blekning. 35 mm-film på cellulosantrat är självnedbrytande och avger giftiga nitrösa gaser samt är självantändande vid 35-40° C. Acetatbaserna bryts successivt ned och avger ättikssyra (vinägersyndromet kallat). En hel del har överförs till video och originalmaterialet har kastats eller glömts bort och försvunnit. Man glömmer kanske då att videobanden fortare utsätts för nedbrytning och att uppspelningstekniken snabbt förändras och föråldras.

I och med att vi på Stadsarkivet har möjligheter att vårda, bevara och visa vår filmsamling så har vi fått igång ett samarbete med ett lokalt filmproduktionsbolag, Auto-Images AB, som kom ner till oss i ett researcharbete inför en produktion om grundarna till Malmös gamla stolthet – Mazetti chokladfabrik – familjen Mazetti-Nissen. På Stadsarkivet fanns både dokumentation i Mazettiarkivet och filmmaterial från 1900-talets Malmö. Långfilmen FAR TILL STADEN som kom 2001 behandlade Malmös bostadsutveckling under senare 1900-tal. Främst kom dock filmen att beskriva historien om Malmöpolitikern, riksdagsmannen och pappan Erik Svenning, berättad av sonen och journalisten Olle Svenning.

Ett resultat av samarbetet med Auto-Images AB är att vi tillsammans har gått ut och uppmanat allmänheten att se efter sina gamla filmskatter som kan ligga och förfaras. Genom att erbjuda kopiering av materialet så har vi fått in massor av ej tidigare visade Malmöfilmer.

I en film tagen och inlämnad av en privatperson i Malmö ser vi hur grävskoporna går fram i Caroli i mitten av 1960-talet. Rivningar

**Andra filmer från projektet "Rädda Malmöfilmen" är t.ex. Solidars film "Kooperativa stämman i Malmö den 19 aug 1934";**

**"Omnibusinvigningen till Limhamn" 1929, filmad av dir. Hultman;**

**"Midsommarfirande i Friluftstaden" filmat av Eric Sigfrid Persson;**

**"Unga motorcyklister under 50- och 60-talet" filmade av Bengt Olsson.**





av enstaka hus i området Caroli inleddes 1964-65. Redan ett år senare jämnades kvarteren Carolus, Jerusalem, Hjorten, Erik Menved och Magnus Smek med marken. Enbart Diedenska gården och Thottska huset, från 1600 - respektive 1700 -talet, sparades.

En del av bebyggelsen var i dåligt skick och ansågs vara slumområden. Men Caroli hade också med sina trånga slingrande gator kvar en medeltida karaktär väl värd att bevara, även om de flesta husen var från 1800 -talet. I Peter Billings artikel i Elbogen 1994 om 1960 -talets saneringar heter det:

*"Kvartersfastigheternas gårdar med sin brokiga blandning av utedass, småverkstäder, odlingslotter och tvättstugor skapade rika möjligheter till socialt umgänge, som t.ex. i Caroli-kvarteret Jerusalem med närmare 500 hyresgäster."*

*Rivning av kvarteret Carolus östra del mot Humlegatan. Längst till vänster syns A.P. Sjöbergs fabriksbyggnader som står kvar än i dag. De andra tvåvåningsbyggnaderna längs Humlegatan är dock rivna. Grävskopan gör en sista attack mot det enda huset som återstår av kvarteret Carolus. I samband med saneringarna försvann även de två gatorna Jerusalemsgatan och "Gamla" Grönegatan. Foto ur film av Åke Larsson.*

Vid saneringen på 1960 -talet försvann inte bara ett bostadsområde utan även en möjlighet för småföretagare att finna billiga lokaler inne i staden. Det stora byggkomplex som kom att ersätta tre kvarter – Carolus, Jerusalem och Hjorten – var Caroli City, invigt 1973.

Vem vet, kanske finns det fler filmer i privat ägo som visar på gamla Malmömiljöer som förtjänar att bli tillgängliga för en större publik? Projektet ”Rädda Malmöfilmen” pågår fortfarande.

### Källor

MALMÖ STADSARKIV  
Kockums Mekaniska Verkstads arkiv

### Film

*Oss verkstadsmän emellan*. Manus och regi: Odert v. Schoultz, foto Olle Ekman.  
Utgiven av Hermods. Klb:20. MSA.  
*Carolikvarterens rivning*. Filmade av Åke Larsson. Mitten av 1960-talet. Rädda Malmöfilmen band 10 och 11. MSA.

### Litteratur

Bergman, Jan "Ur vinägersyndromet". *F & V-nytt – film og video ved nordiske museer*. Oslo, 1992 nr 6.  
*Bevara dokumentärfilmens kulturarv – åtgärdsförslag samt förslag till ett centrum för dokumentärfilm och en filmvårdscentral*. (SOU:99) Stockholm, 1999.  
Billing, Peter " 'En stad får inte bli som en gammal murken trädstam' – 1960- och 1970-talets saneringar av Carolis och Lugnets kulturmiljöer". *Elbogen – Malmö fornminnesförenings årsskrift 1994*, s. 128-163.  
Gaddén, Gunnar *Hermods 1898-1973 – ett bidrag till det svenska undervisningsväsendets historia*. Malmö, 1973.

The British Film Institute. [www.bfi.org.uk](http://www.bfi.org.uk)  
Det Danske Filminstitut. [www.dfi.dk](http://www.dfi.dk)  
Svenska Filminstitutet. [www.sfi.se](http://www.sfi.se)





## Förteckning över Malmö stadsarkivs personal 1903-2003 (tjänstgöring mer än sex månader)

### Stadsarkivarier

- Anders Ulrik Isberg* 1903-1933  
*Leif Ljungberg* 1933-1965  
*Lennart Tomner* 1965-1984  
*Birgit Bender* 1984-2001  
*Göran Larsson* 2001-
- Åke Sällström*, vikarierade som stadsarkivarie somrarna 1940-1953
- 1903 *Isberg, Anders Ulrik* (1867-1940) stadsarkivarie 1903-1933
- 1918 *Persson, Signe* (1896-1967) extra skrivbiträde 1916-1926, kanslibitråde 1926-1946, arkivbiträde 1947-1956
- 1933 *Ljungberg, Leif* (1900-1973) stadsarkivarie 1933-1965  
*Anthell, Gösta* (1913-1992) frivillig tjänstgöring 1933-1935, tf. skrivbiträde 1935-1937  
*Lindahl, Inga* (1909-) tf. skrivbiträde 1933-1936
- 1935 *Clemensson, Hilma* (1871-1963) tf. skrivbiträde 1935-1950
- 1940 *Sällström, Åke* (1908-1980) semestervikarierande stadsarkivarie 1940-1953
- 1942 *Pedersen, Carl* (1902-1981) tf. skrivbiträde 1942-1946
- 1943 *Cohn, Paul Georg* (1880-1953) arkivarbetare 1943-1944
- 1946 *Sjöström, Lisa* städerska 1946-1953
- 1950 *Hedström, Anna* (1895-1986) tf. arkivbiträde 1950-1957, tf. vaktmästare 1957-1964, timanställd 1966-1973
- 1956 *Karlsson, Kjell-Åke* (1932-) vaktmästare 1956-1968, arkivassistent 1968-1995, arkivarie 1996-1997  
*Wahlund, Helge* (1895-1975) arkivarbetare 1960-1962
- 1960 *Sörensen, Ingegärd* (1926-) städerska 1960-1961  
*Tomner, Lennart* (1919-) semestervikarierande stadsarkivarie 1956-1960, arkivarie 1960-1965, stadsarkivarie 1965-1984
- 1962 *Florin, Nancy* (1937-) städerska 1961-1985 (anställd av fastighetskontoret 1970-1985)  
*Lindell, Bertil* (1921-1984) arkivarbetare 1962-1963
- 1963 *Adamsson, Lennart* (1919-1979) arkivarbetare 1963

- 1964 *Jonéus, Lennart* (1933-) tf. arkivarie 1961-1964  
*Happach, Ragnar* (1899-1972) arkivarbetare 1964
- 1965 *Fogelberg, Torbjörn* (1926-) arkivarie 1965-1986
- 1967 *Hedén, Hans* (1915-1991) arkivarbetare 1967-1975, arkivbiträde 1975-1978, arkivassistent 1979-1980, arvodist 1980-1985
- 1968 *Widermark, Cyril* (1919-) vaktmästare 1968-1972, kanslist 1973-1980, arkivassistent 1981-1984
- 1972 *Karlsson, Solveig* (1925-1994) timtjänst 1972-1974, arkivassistent 1977-1984
- 1973 *Christianson, Lennart* (1927-) arkivarbetare 1973-1978, arkivassistent 1979-1992, timanställd 1992-1995
- 1984 *Arfwidsson Bäck (Bender), Birgit* (1942-) stadsarkivarie 1984-2001, f.d. 2001-2003  
*Jörwall, Lars* (1948-) arkivassistent 1984-1986, amanuens 1986-1988, arkivarie 1988-1991, biträdande stadsarkivarie 1991-1996  
*Svenson, Anna* (1947-) vikarierande arkivarie 1984-1986, ordinarie 1986-1989  
*Elfsten, Kerstin* (1951-) arkivassistent 1984-1985
- 1985 *Möller, Barbro* (1945-) arkivassistent 1985-
- 1986 *Wernersson, Richard* (1966-) vikarierande kontorsvaktmästare 1986-1987  
*Bryde, Anne* (1945-) städerska 1986-1993 (anställd av fastighetskontoret), husmor 1994-1998
- 1987 *Forss, Jeanette* (1964-) beredskapsarbetare, vikarierande kanslist 1987-1988  
*Östergren, Jan* (1959-) arkivassistent 1987-1988, arkivarie 1989-2001, 1:e arkivarie 2001-  
*Nyström, Lennart* (1940-) assistent 1987-2002  
*Nilsson, Pehr* (1952-1996) arkivassistent 1987-1990, 1:e assistent 1990-1996
- 1988 *Gustavsson (Angusson), Birgitta* (1956-) beredskapsarbetare 1988, vikarierande kanslist 1988-1989, arkivassistent/arbetsledare 1989-
- 1989 *Jansson, Cecilia* (1963-) beredskapsarbetare 1988-1989, arkivassistent 1989-1996, sekreterare 1997-1998, arkivarie 1998-  
*Lindegård, Per* (1961-) vikarierande arkivarie 1989-1991
- 1990 *Norström, Åke* (1954-) arkivarie 1990-1991, 1992-1996, biträdande stadsarkivarie 1996-  
*Tügel, Günac* (1972-) kontorsvaktmästare 1990-1991, assistent 1991  
*Bäck, Ingrid* (1973-) timanställd vaktmästare, ekonom 1990-1997

- 1991 *Andersson, Bo O.* (1956-) beredskapsarbetare 1991-1992, fotoassistent 1992-1996, chefsfotograf 1997-  
*Werner, Bengt-Axel* (1954-) arkivassistent 1991-1992  
*Åkerberg, Einar* (1942-) beredskapsarbetare 1991-1992, fotoassistent 1992  
*Haverdis, Mikael* (1964-) beredskapsarbetare 1991-1992, kontorsvaktmästare 1992-1993, vikarierande arkivarie 1993-1994
- 1992 *Wolf, Aniko* (1952-) praktikant, timanställning 1992-1993  
*Roth, Ulla* (1938-) bibliotekarie 1992-2003
- 1993 *Buzancic, Zdeslav* (1965-) arkivassistent 1993-1995, 1997-, 1:e assistent 2001-  
*Plomfeldt, Hans* (1941-) auskultant 1993-1994  
*Frisbäck, Paul* (1950-) praktikant 1993  
*Sjölin, Helena* (1964-) arkivarie 1993-  
*Laboncz, Stefan* (1950-) praktikant/vaktmästare 1993-1995
- 1994 *Andersson, Jörgen* (1965-) praktikant 1994, arkivassistent 1995  
*Lindbladh, Stefan* (1964-) praktikant 1994, arkivassistent 1994-1995, arkivarie 1995-1999  
*Welin, Marit* (1953-) praktikant, timanställning, vikarierande arkivassistent 1994-1996  
*Eklund, Bo* (1933-) praktikant 1994-1995
- 1995 *Forssell, Lennart* (1948-) arkivassistent 1995-1997  
*Jonsson, Rolf* (1957-) praktikant 1995-1996, arkivassistent 1996-1997, projektanställd arkivarie 1997-1998  
*Lange, Horst* (1939-) arkivassistent 1995-2001  
*Nilsson, Bertil* (1935-) arkivassistent 1995-1997  
*Sigurbergsson, Sigurdur* (1940-) arkivassistent 1995-
- 1996 *Contreras-Robledo, Norton* (1948-) praktikant 1996, fotoassistent 1996-  
*Gudmundsson, Staffan* (1955-) arkivassistent 1996-  
*Martinsdotter, Kerstin* (1960-) vikarierande arkivarie 1997, arkivarie/arkivpedagog 1997-  
*Nilsson, Anne-Lis* (1959-) arkivassistent 1996, arkivarie 1997-  
*Widerberg, Bengt* (1964-) arkivassistent, arkivarie, timanställd 1996-1997
- 1997 *Andersson, Ingrid* (1964-) arkivassistent 1997-1998, arkivarie 1998-  
*Billing, Peter* (1958-) assistent 1997-1998  
*Holm, Jonas* (1962-) praktikant 1997-1998  
*Häger, Christher* (1943-) grafiker/assistent 1997-  
*Jørgensen, Annette* (1962-) praktikant 1997, vikarierande husmor 1997-1998  
*Kann, Maret* (1941-) OTA-praktik 1997-1999, assistent 2000  
*Kohn, Tomas* (1947-) praktikant 1997, fotoassistent 1997-  
*Lindström, Susanne Thörn* (1957-) praktikant 1997, assistent/ekonom 1998-  
*Osterman, Karl* (1939-) timanställd 1997-2000, arkivassistent 2001-
- 1998 *Aviles, Maria* (1954-) husmor 1998-  
*Broberg, Marcus* (1968-) praktikant 1998-1999, arkivassistent 1999  
*Brandt, Erik* (1968-) vikarierande arkivassistent 1998-1999  
*Hansson, Annika* (1967-) vikarierande arkivassistent 1998, vikarierande arkivarie 1998-2000
- 2000 *Bengtsson, Birgitta* (1971-) praktikant 2000-2001, arkivassistent 2001-  
*Bjernehed, Tobias* (1975-) arkivassistent 2000-
- 2001 *Larsson, Göran* (1955-) stadsarkivarie 2001-  
*Sörum, Ingrid* (1943-) praktikant 2001-2002





## Bildreferenser

Ett stort tack till Malmö Museer, Malmö Tingsrätt, Stadsbyggnadskontoret i Malmö, Landsarkivet för Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm samt Aalborgs Stadsarkiv som låtit oss publicera bilder ur deras samlingar.

Bilderna är, om inget annat anges, inscannade av Bo O. Andersson

sid

- 10 Foto: *Erik Liljeroth*. MSA.
- 11 Foto: *Otto Ohm*, 1932. MSA.
- 12 Foto: *Birgitta Angusson*, 1988 eller 1989. I privat ägo
- 12 Foto: *Birgitta Angusson*, 1988 eller 1989. I privat ägo.
- 12 Foto: *Birgitta Angusson*, 1988 eller 1989. I privat ägo.
- 13 Foto: *Kerstin Martinsdotter*, 2003. MSA.
- 14 Foto: *Kerstin Martinsdotter*, 2003. MSA.
- 16 Stads- och fästningsplaner. Sverige Malmö nr 267. Original på Krigsarkivet i Stockholm.
- 21, 22, 23, 24-25 Teckningar av *Anders Reisnert*. Tillhör författaren.
- 29 Uppmättningsritning från 1809. Avskrift på Malmö stadsarkiv, fotonr 884:3:119.
- 30 Foto: *Otto Ohm*, 1958. Malmö Tingsrätt.
- 34 Foto: *Otto Post*, 1864. Fotonr 884:2:555. MSA.
- 37 Krigsarkivet i Stockholm.
- 46 S:t Petri församlingsarkiv FI:1, s. 178. Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.
- 52 Foto: *Lunds UB-Media*.
- 53 Magistratens i Malmö arkiv E2A:33. Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.
- 56 Borgerskapets i Malmö arkiv Gla:1. Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.
- 58 Foto: *Kerstin Martinsdotter*.
- 59 Foto: *Kerstin Martinsdotter*.
- 60 Ur "Rose från Malmö" ritadt efter naturen och lithografierat af *Theodor Nelles* och *Christian Roosen*, omkring 1860.
- 62 Zadigs arkiv Ö:2. MSA.
- 63 Zadigs arkiv, Trycksaker volym 3. MSA.
- 65 Kockums Mekaniska Verkstads arkiv, fotonr 00429-3-0023. MSA.
- 68 Foto: *Kerstin Martinsdotter*. MSA.
- 73 Foto: *Kerstin Martinsdotter*. MSA.
- 77 Bild ur boken Malmö byggmästareförening 1888-1913 – minnesalbum utgivet i anledning af Malmö byggmästareförenings 25-åriga verksamhet år 1913, s. 66.
- 77 Byggmästare Christian Mortensens ritningar. Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.
- 77 Foto: *Birgit Bender*.
- 78 Munck af Rosenschölds arkiv. MSA.
- 78 Byggmästare Christian Mortensens ritningar. Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.
- 79 Byggmästare Christian Mortensens ritningar. Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.
- 80 Byggmästare Christian Mortensens ritningar. Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.
- 81 Byggmästare Christian Mortensens ritningar. Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.
- 81 Byggmästare Christian Mortensens ritningar. Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.
- 84 Københavns politiarkiv. Landsarkivet för Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.
- 90 Efterskickad från Ellis Islands hemsida.
- 92 Malmö stads adresskalender 1895.
- 94 Målning av *Wilhelm Arnesen*. Aalborgs Stadsarkiv.
- 99 Kockums Mekaniska verkstads arkiv NVA:3. MSA.

sid

- 100 Kockums Mekaniska verkstads arkiv. MSA.  
 101 Kockums Mekaniska verkstads arkiv. MSA.  
 106 Kockums Mekaniska verkstads arkiv, fotonr 00429-3-0599. MSA.  
 111 Foto: *Malmö Museer*. MM 7636:1a. MM.  
 111 Foto: *Bo O. Andersson*. Stadsbyggnadskontorets arkiv.  
 112 Foto: *Malmö Museer*. MM.  
 116 Foto: *Malmö Museer*. MM.  
 122 Malmö Theater AB:s arkiv F:2. Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.  
 124-125 Hyllie/Limhamns församlingsarkiv CI:6, s. 40-41. Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.  
 130 Foto: *SDS*, 1935. Fotonr 884:3:361. MSA.  
 135 Foto: *Sydsvenskan Bild*.  
 138 Malmö stads barnavårdsnämnds arkiv H:1, nr 15/1818. Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.  
 144, 145, 146, 149, 151, 152, 154 samtliga bilder i privat ägo.  
 155 Malmö energiverks arkiv. MSA.  
 157 Malmö energiverks arkiv. MSA.  
 158 Malmö energiverks arkiv. MSA.  
 164 Foto: *Arne Järtelius*, 2002. MSA.  
 166 Natur och Hälsa nr 18, 1 dec 1933. Kriminalpolisens i Malmö arkiv.  
 Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.  
 167 Neg. nr D00884:9:026. MSA.  
 168 Neg. nr 359714:22. MSA.  
 171 Neg. nr 359725:01. MSA.  
 177 Fotonr 884-2-0273. MSA.  
 180 Ritning av *Sigurd Lewerentz*. Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.  
 182-183 Ritning av *Sigurd Lewerentz*. Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.  
 184 Foto: *Otto Ohm*. Svenska kyrkan.  
 185 Malmö kyrkogårdsförvaltning Ö:3. MSA.  
 186 Ritning av *Sigurd Lewerentz*. Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.  
 187 Foto: *Otto Ohm*. Svenska kyrkan.  
 188 Foto: *C.G. Rosenberg*. Svenska kyrkan.  
 188 Ritning *Sigurd Lewerentz*. Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.  
 189 Ritning av *Sigurd Lewerentz*. Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.  
 193 Foto i privat ägo.  
 194 Foto: *Cederberg*, 1928. Fattigvårdsstyrelsens i Malmö arkiv, FV:4. MSA.  
 195 2 bilder. Foto: *Cederberg*, 1928. Fattigvårdsstyrelsens i Malmö arkiv, FV:4. MSA.  
 199 Foto i privat ägo.  
 203 Malmö Strumpfabriks AB:s arkiv F4BB:1. MSA.  
 205 Malmö Strumpfabriks AB:s arkiv F4BB:1. MSA.  
 206 Malmö Strumpfabriks AB:s arkiv F4BB:1. MSA.  
 206 Malmö Strumpfabriks AB:s arkiv F4BB:1. MSA.  
 208 Bild ur filmen AB Malmö Strumpfabrik, 1932. MSA.  
 209 2 bilder ur filmen OBS! Endast för damer – en film om ben, 1934. MSA.  
 210 Bild ur filmen OBS! Endast för damer – en film om ben, 1934. MSA.  
 210 Fotomontage med filmbilder och annonser. MSA.  
 211 Malmö Strumpfabriks AB:s arkiv F4AA:1. MSA.  
 215 Den Svenske folksocialisten nr 38, 4 juni 1939. Foto: *Lunds UB-Media*.  
 217 Blixten nr 4, 1923. Foto: *Lunds UB-Media*.  
 218-219 Polisdomstolens arkiv F:3 (faskikel 2) mål nr 3354 21.11.1934. MSA.  
 223 Rådhusrättens i Malmö arkiv Fldb:57, mål nr 65, 1945. Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.  
 226 Fotonr 884:1:47. MSA.  
 229 Foto *Bengt Berglund*. Fastighetskontorets arkiv. Fotonr 176-1-0005. MSA.



sid

229 Foto: *Staffan Johansson*. Fastighetskontorets arkiv. Fotonr 176-3-0011. MSA.

231 Kriminalpolisens i Malmö arkiv Fla:2 nr 23. MSA.

234 Kockums Mekaniska Verkstads arkiv. MSA.

235 Kockums Mekaniska Verkstads arkiv. MSA.

236 Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.

237 Ur filmen "Oss verkstadsmän emellan" utgiven av Hermods. MSA.

237 Foto: *Bo O. Andersson*. MSA.

239 Foto ur film av *Åke Larsson*. Rädda Malmöfilmen band 10 och 11. MSA.



## Personregister

- Adams 120  
 Ahlgren, Ernst 121  
 Ahlrot, Georg 102, 104  
 Albrecht, Christina Margaretha 235  
 Almqvist, Sven 100  
 Andersdotter, Johanna g. Olsson 123ff  
 Andersen, Carl 91  
 Andersen, Therekla 91  
 Andersson, Gustav Sigurd 218  
 Andersson, Per 41, 43f  
 Angelin, Erik 61  
 Appelberg, tullskrivare 33  
 Arwidsson, Beda Viktoria, g. Löfberg 145f, 148f, 153f  
 Ascheberg, Rutger von 59f  
 Aschenborn, Sigismund 59  
 Asks änka, Thomas Johansson 73  
 Aspegren, Emmy 90  
 Aspegren, Johan 89f  
 Asplund, Erik Gunnar 181  
 Augier 114, 121  
 Augustini, Pietro 63  
 Axelsson, Maria 77  
 Bager, Einar 17  
 Bager, Elsebeth 19  
 Bager, Ephraim 61  
 Banér, Gustaf 36  
 Bang, Ann Maria 73  
 Barryson, Samy 171  
 Bauer, Fritz 144f, 148, 150, 153  
 Beaumarchais 114  
 Behrens, Conrad 120  
 Benedix 110  
 Berg, Gunnar 220  
 Berg, Jochum 33  
 Berg, Karl 172  
 Berg, Maria 73  
 Berg, P., handl. 109  
 Bergh, Carl Magnus 220  
 Berglin, Carl 187  
 Bergsten, Erik 210  
 Bernhardt, Sarah 122  
 Bertrand, Henric Jacob 73  
 Billberg, August 157  
 Billberg, Carl 156ff  
 Billing, Gottfrid 186  
 Billing, Peter 239  
 Billom, Michel 51  
 Billsten, Ida Albertina 232  
 Biörck, Pehr 45  
 Björkberg, Hans Petter 101  
 Björkman, "Moje" 111  
 Blanche 114  
 Blanck, Nils August 185  
 Boberg, Ferdinand 77  
 Boij, Andreas 51  
 Borelius, Jacques 148, 151  
 Brabander, Hans 56  
 Brandhildh, Arne 208  
 Brassare, Johan 45  
 Bratt, Ivan 148  
 Braverman, Harry 97f  
 Breuer, Mikael Philip 59  
 Brolin, Mauritz 220  
 Broman, Lars 59  
 Broucke, Erasmus van der 57f  
 Brun, Christian 59  
 Brun, Sofia 68  
 Burenschiöld, Jacob 48, 50  
 Böckman/Bygman, Valborg 73  
 Böök, Fredrik 221  
 Carrdus, Anna 52  
 Cassel, Gustaf 129f  
 Cedergren 100  
 Cello (Olle Carle) 210f  
 Cetti, Frederik A. 115  
 Chevalier, Maurice 203  
 Cloetta, Carl 63  
 Colléen, kämnränsnotarie 49  
 Coquelin (ainé), Constant 121  
 Cronberg, Stig 48  
 Cronholm, Bernhard 110, 112, 114  
 Cronholm, Michael 37  
 Cronquist, Maria 17  
 Cushing, Harvey 153  
 Cyrén, J. A. 115  
 Dahlberg, Eric 18, 59f  
 Dahlboo, Anders 41  
 Dahlqvist, Nils 186  
 Dalström, Björn 216  
 Danielsdotter, Elna 41  
 Danielsson, Axel 80  
 De la Gardie, Magnus Gabriel 59  
 De la Gardie, Robert 150  
 Dieden, Gotthard 89  
 Dietrich, Christopher 58  
 Donnert, Georg 59  
 Dringenberg, Henrik 57  
 Dubbelsten, Henrik 51  
 Dufwa, Sönne 41  
 Döbelius, Johan Jacob 42, 58  
 Ekberg, Karl 171  
 Ekeroth, Folke 170ff  
 Ekestam, familjen 152  
 Ekman, madam 43  
 Ekman, Villy 218  
 Electrín, Peder 51  
 Elffors, Thérèse 117, 119  
 Enbeck, Ditlev 57  
 Engdahl, Per 220, 224  
 Engelbrecht, William 119  
 Engeström, Edward 63  
 Englund, Oscar 170f  
 Ericsson, belysningsförman 162  
 Erlander, Tage och Aina 211  
 Eersgård, Hans 48  
 Esping, Ingrid 210  
 Essen, Siri von 120  
 Fagerlund, Solveig 76  
 Falkenberg, Johan Petersson 73  
 Falkman, Magnus 170  
 Faltzburg, Axel von 44  
 Faxé, C. 102  
 Faxé, L. 110  
 Fiickeszen, Mattes 56  
 Flensburg, Ernst 110  
 Flensburg, herr 106  
 Flotow 112  
 Frank, Ernst 170  
 Freden, Lyder van 56f  
 Frick, Otto F. 109, 113  
 Frondelius, pestpräst 51, 53  
 Fröberg, C. J. 117f  
 Furugård, Birger 215  
 Giertz, K. Harald 150  
 Giese, Peter 68  
 Goethe 119  
 Grubb, Anders 37  
 Grydestöffwere, Peer Swenszen 56  
 Gröné, Otto 150  
 Gullsmed, Mathias 51  
 Gustafson, Ragnar 111, 118  
 Haffman, Sven 33  
 Hafgren, Erik 113  
 Hain, Erskine 89  
 Hallberg, Johanna, g. Kjellander 227  
 Hamilton, W. 102  
 Hammar, Sture 154  
 Hammer, Nils 24  
 Hansen, Carl 169  
 Hansen, Terning 26  
 Hansson, Carl 226

- Hardnack, Niclas 61  
 Hardtman, Frans Johan 71  
 Hartman (-Cederström), Ellen 121  
 Hartmann, Martin Larsson 32, 34, 37  
 Hastig, Nils Petersson 126  
 Hedin, Sven 221  
 Hedman, Bo 216  
 Hegardt, Peter 59  
 Heigerfels, kamrer 26  
 Hein, Friderich 51  
 Hellström, K. G. 182  
 Helwijk, Niklas 32  
 Henriksson, P. B. 228  
 Hermanson, Jean 204f  
 Hermelin, Olof 113  
 Hermod, Hans Svensson 236  
 Herslow, Carl 68  
 Hildebrand, Emil 11  
 Hodell, Frans 112  
 Hofwerberg, Johannes 46ff, 51ff  
 Holm, Gunnar 221  
 Holmer, Albert 105  
 Holmström, Bertil 221  
 Holmström, Nils 107  
 Håkansson, Julia 113, 119  
 Höglund, Cecilia Christina 225f, 231  
 Ibsen 115, 119  
 Isberg, Anders Ulrik 11f, 29f, 48f, 56, 135  
 Isberg, Anders U. senior 17  
 Isberg, Hagbard 129ff  
 Jakobsson, Signe 137  
 Jensen, Aage 10  
 Johansson, Hans 226  
 Johnsson, Ivar 188  
 Jonsson Svensson, Sven 93  
 Jundell 133  
 Jyde, Thomas 37  
 Jönsson, bagargesäll 231  
 Jönsson, Elise 231  
 Jönsson, J., fabriksnickare 228  
 Jönsson, Johan Julius 230  
 Kahleis, dekorationsmålare 118  
 Kandestöffwer, Lyicke 57  
 Kandestöffwer, Niels Laursen 57  
 Karl X Gustav 59  
 Karl XI 20, 60  
 Karlsson, Nils Peter 126  
 Kelfve, Sture 77  
 Kellsson, David 9  
 Kieldsen/Kellsson, Rasmus 21f, 35  
 Kinberg, Olof 173  
 Kjellander, Nils Peter 227  
 Kock, Jörgen 58  
 Kockum, F. H. 102, 104, 109, 235  
 Koefoed, Pedre 21  
 Kraft, Salomon 147  
 Krakau, C. A. 99  
 Krudtmeijer 21  
 Kruise, C-G. 205  
 Kråk, Per 25  
 Kröger, David 59  
 Kürzel, Fritz 63  
 Kärnekull, Olof 104, 106  
 Lamm, Gustaf 204  
 Larsson, Anders 24  
 Larsson, Carl 149  
 Larsson, Göran 13  
 Larsson, Lars 61  
 Larsson, Oscar 216  
 Laugberg, Petter 33  
 Leander, Zarah 203  
 Leijon, Sophus 170  
 Lewerentz, Sigurd 180ff  
 Levin, Kurt 204  
 Leibfried, Paul 223  
 Lind, Lars 32  
 Lindahl, Edvard 119  
 Lindahl, Erika 136, 139ff  
 Lindberg, August 119  
 Lindberg, P. 120  
 Lindeberg, Axel Gotthard 230  
 Lindeberg, Gottfried Anton 230  
 Lindeberg, Hans 230  
 Lindhagen, Anna 133  
 Lindhagen, Carl 191  
 Lindholm, Sven Olov 215f  
 Lindman, Ester 137  
 Lindmark, C. O. 117  
 Lindström, statsråd 130  
 Ljungberg, Leif 10, 29f  
 Lorich, borgmästare 9, 41  
 Lorich, Johannes (Johan) 32, 37  
 Lund, Bjarne 120  
 Lundell, Peter 33, 35  
 Lundgren, Gösta 137  
 Lusch, Augusta 92  
 Lusch, Fredrik Johan 92  
 Lysander, A. 182  
 Lyttkens, Alice 30  
 Löfberg, Hanna 147  
 Löfberg, Hjalmar Lorenz 146f  
 Löfberg, Kerstin 146f  
 Löfberg, Otto 144ff  
 Löfkvist, Anders 155  
 Lönegren, Lisa 136  
 Magnus Eriksson 10  
 Major, Anders Nilsson 44  
 Makelier, David 16  
 Malmborg, Ola Nilsson 80  
 Malmros, Per 24  
 Malmström, Anders Fredrik 135  
 Mannelunds hustru Catharina 45  
 Marx, Karl 97  
 Mayo, Charlie 144  
 Mayo, Willie 144  
 Mazetti-Nissen, Emil 63  
 Meinicke, Johan 41, 51  
 Millöcker 118f  
 Milne, ingenjör 155  
 Molière 121  
 Montell, Anders 230f  
 Mortens, Gottfrid 217  
 Mortensen, Christian 77ff  
 Mortensen, Claus 58  
 Muhrman, Nils Fr. 89, 93  
 Munchenberg 91  
 Munck af Rosenschöld, Thomas 29  
 Myllenberg, Birger 185  
 Müller, Herman 110f  
 Myndel, Hans 57  
 Münter, Balthasar 98, 100  
 Mårtenssen, Anders 225  
 Mårtensson, Anders 126  
 Mårtensson, Olof 225f  
 Möller, Botilda Månsdotter 77  
 Mönchberg, Frans von 43  
 Neiiendam 118  
 Nestroy 112  
 Nielsen, Lauritz 32  
 Nilsson, Benedicta, g. Montell 231  
 Nilsson, C-A., civilingenjör 205  
 Nilsson, Edvard 156ff  
 Nilsson, Hans 156  
 Nilsson, Ingvar 48  
 Nordenberg, Bengt 120  
 Nordlöf, Barbro 139  
 Notini, Edwin 63  
 Notini, Ferdinand Domenico 63  
 Oderman, Jonas 51  
 Offenbach 114f, 117  
 Ohrlander, Kajsa 130, 133  
 Oleszczuk/Oltanius, Jan 63  
 Olsen, Hans 93  
 Olsson, Anders 123ff  
 Olsson, Jöns 93



- Olsson, Kristel 228  
 Olsson, Mattis 135  
 Olsson, Stig 172  
 Oscar II 11, 120  
 Osten, kapten 22  
 Otterström, Ludvig 117f  
 Pallin, Gustaf 150  
 Palmgren, Otto 146, 151f  
 Palmquist, Magnus 37  
 Papke, Christian 60  
 Pauli, Ebba 131  
 Persdotter, Bengta 44  
 Persson, Eric Sigfrid 77  
 Persson, Lars 228  
 Persson, Mathilda 147  
 Persson, Signe 11  
 Petersson, Ola 126  
 Petrén, Ebbe 150, 200  
 Petrén, Th. 188  
 Pettersson (-Norrie), Anna 121  
 Pettersson, stadstjänare 121  
 Poulsen, Olaf 120  
 Puls, Günther 223  
 Rahnboy, Axel 89  
 Ranft, Albert 118f  
 Rasmussen, August 115, 118  
 Rasmussen, Lars 25  
 Rasmusson, Kield 35  
 Remnesnydare, Marqwordt 56  
 Ribbing, kompanichef 22  
 Richter, Herman 89  
 Ripa, Emelia 152  
 Ristori, Adelaide 121  
 Rohde, Constantin 112  
 Roos, lykttändareförmän 159  
 Rosborn, Sven 17  
 Rosenberg, Bertil 225  
 Roszburg, Emilie von 93  
 Rostand 121  
 Rummel, Salomon 60  
 Runert, Bengt 205  
 Ryding, Nils 136f  
 Rydius, Rasmus 48f  
 Röhn, Bengt 51  
 Sandberg, August 116ff  
 Sandberg, Jean 116  
 Sandblad, Nils Gösta 17  
 Sandegård, Karl 136  
 Sardou 121  
 Schiller 121  
 Schive, Sören 73  
 Schlyter, Herman 60  
 Schmidt, Martin 35  
 Schmitz, August 63, 80, 102  
 Schoug, Ebba 136  
 Schunnesson, Torgny 204f  
 Schwinges, Hans 223f  
 Seiersen, Anton 63  
 Selander, Hjalmar 118f  
 Shakespeare 110  
 Siegel, Walter 62  
 Silfverschiöld, Petter 9  
 Sjunnesson/Ljunnesson, Maria 230  
 Sjöberg, A. P. 239  
 Skomacker, Anders Larsson 24  
 Skomacker, Lars Rasmussen 25  
 Skomacker, Per Krock 25  
 Skotte, Albret 56  
 Skyndere, Jens 56  
 Skyndere, Oluff Peerszen 56  
 Skytte, viceguvernör 42, 50  
 Slüter, Joachim 58  
 Smed, Håkan 41  
 Smedberg, John 111f  
 Springer, Niels 33  
 Steenberg, Peter 33, 36  
 Stenbock, Magnus 50  
 Stenckelsons änka, Per 22  
 Stenmark, Nils Jönsson 80  
 Stenström, Mats 208  
 Stjernström, Edvard 114f  
 Strauss 118  
 Strindberg 119f  
 Ströberg, Arvid Jönsson 68  
 Ströberg, Carl Gustaf 68  
 Stålmán, Severin 33  
 Sundström, Anders 109, 112  
 Suppé 118  
 Svennberg, Tore 113, 119  
 Svenning, Erik 238  
 Svenning, Olle 238  
 Svensson, Ellen 136  
 Svenstedt, Carl Henrik 210  
 Swerdfeyere, Niels 56  
 Söderbaum, P. Hj. 147  
 Söderberg, Emma 113  
 Sörensén, Salomon 151, 182  
 Sörensén, Thomas 168  
 Taylor, F. W. 104  
 Tegnér, Esaias 93  
 Thomæus, pestmedicus 41, 51  
 Thomann, Ludvig 186  
 Tivander, Knut 112, 116ff  
 Tomner, Lennart 57, 70  
 Torgren, tunnbindare 226  
 Tugenreich, Elisabeth 73  
 Turitz, Herman Gustaf 218  
 Wagnman, Karina 41, 43f  
 Wahl, Anders de 118  
 Wahlberg, Gustaf Valfrid 185  
 Wahlman, L. I. 182  
 Wallin, dekoratör 118  
 Warwick/Warwichius, Johannes 57  
 Wassmundt, Jochum 59  
 Welin, Bertha 196  
 Verne, Jules 117  
 Wessberg, Hjalmar 100f, 104  
 Westberg, Johan 170  
 Westman, C. 182  
 Whitman, Royal 152  
 Viberg, Lorentz 170  
 Widegren, Anna Augusta, g. Isberg 135  
 Wiebe, Walter, 221  
 Wiking, Anders 101  
 Willman, operaartist 120  
 Wirén, Albertina och Henrika 93  
 Wirén, Bror Henrik 93  
 Wolf, Aniko 64  
 Wolf, ingenjör 100  
 Wulff, Helge 153  
 Vörden, Johan von 59  
 Vörnen, Johan von 24  
 Zadig, Meyer 62f  
 Zlobec, Carlo 65  
 Åberg, Erland Oskar 221  
 Åhman, Wilhelm 109f, 112ff  
 Åkerman, Jules 151  
 Österberg, Joel 77  
 Österdahl, Hjalmar 112, 115  
 Österlind, Fritz 185



## Sakregister

- Accisrätten 31, 36, 38  
 Adelgatan 22f, 68  
 Amiralsgatan 79, 82, 216  
 Arbets- och Försörjningsinrättningen 192, 195, 197  
 Auto-Images AB 238  
 Backman & Bergh 109  
 Baltiska utställningen 63, 77, 188  
 Baltzarsgatan 58f  
 Barnvårdsnämnden i Malmö 133, 135ff  
 Barnhuset i Malmö 50  
 Barnsjukhuset 82, 120  
 Barsebäck 45  
 Barsebäcks slott 78, 82  
 Bergsregementet 18  
 Blixten, tidning 217  
 Blomsterkiosken (Lewerentz) 189  
 Borgerskapet i Malmö 41ff  
 Borgmästare och råd i Malmö 47, 50  
 Bothildenborg 130  
 Browns konditori 171  
 Bryggeriet Kirseberg 82  
 Byggnadsnämnden 77, 111  
 Bytinget 32  
 Caroli församling 60f, 131, 135  
 Caroli kyrka 60f  
 Caroli, stadsdel 238f  
 Casino, Köpenhamn 115  
 Cederholmska huset 63  
 Celsiusgatan 140, 194  
 Celsiusgården 194  
 Centralförbundet För Socialt Arbete (CSA) 129  
 Centralstationen 174, 177  
 Dagens Böcker, bokförlag 221  
 Dan (tysk förening) 63  
 Danska Amerikalinjen 91  
 Davidshallstorg 102, 216, 235  
 Det Danske Udvandrerarkiv 86  
 Detektiva polisen 167  
 Deutscher Verein (tysk förening) 63  
 Diedenska gården 239  
 Digesterna (Justianus) 31  
 Djeknegatan 237  
 Drottningens Livregemente till fots 18  
 Drottningtorget 20, 78, 216  
 Elektricitetsverket 156  
 Ellis Island 90  
 Emigrantregistret i Karlstad 87  
 Engelbrektsgatan 62  
 EPA, varuhus 218f  
 Ersta, diakonianstalt 196  
 Fattigvårdsstyrelsen 192, 197, 230  
 Fersens väg 235  
 Fredriksbergsgatan 17  
 Fridhem 158, 164, 224  
 Fürst Bismarck (fartyg) 90  
 Föreningen För Ensamställda Mödrar 130, 132  
 Föreningen Malmö Konsthall 153  
 Föreningsgatan 79, 82  
 Gamla Begravningsplatsen 185  
 Gamla Epidemisjukhuset 140  
 Garnisonen i Malmö 42, 59  
 Garnisonsregementet i Malmö 18  
 Gasbelysningsaktiebolaget i Malmö 155  
 Gasverket i Malmö 82, 155ff  
 Gasverksarbetarnas Fackförening 159  
 Gasverksgatan 156  
 Genarp 45  
 Generalkrigsrätten 37  
 Grynbodarna 41, 44  
 Grönby 45  
 Gustav Adolfs torg 77, 82, 112, 156, 168, 172f, 177  
 Gård nr 27 s.21f  
 Gård nr 29 s.22  
 Gård nr 39 s.73  
 Gård nr 79 s.24  
 Gård nr 93 s.24  
 Gård nr 94 s.24  
 Gård nr 95 s.25  
 Gård nr 96 s.25  
 Gård nr 165 s.166, 73  
 Gård nr 332 s.22f, 68  
 Gård nr 371 s.22  
 Gård nr 425 s.22f  
 Gård nr 534 s.21f  
 Gård nr 693 s.25  
 Gård nr 694 s.25  
 Gård nr 695 s.24  
 Gård nr 696 s.24  
 Göteborgsemigranten (Landsarkivet i Göteborg) 87  
 Hall- och manufakturrätten 31, 37f, 73  
 Hamburg-Amerika linjen (HAPAG) 86  
 Hamngatan 63, 82  
 Hanson & Sewans tvålfabrik 62  
 Hedmanska gården 24  
 Heleneholms gård 81f  
 Hermods korrespondensinstitut 237  
 Hippodromen 216  
 Hjulhamnsgatan 24  
 Hohög, villa 183, 185f  
 Hohögsåsen 181f  
 Holmen 235  
 Hotell Tunneln 170

- Hovrätter 31, 38  
 Humlegatan 239  
 Hurva 45  
 Hyresgästföreningen Södra Skåne 238  
 Håkanstorp 181f, 185  
 Hälsovårdsnämnden 192, 228  
 Högvaktsbyggnaden 37  
 Hörby 45  
 Industrigatan 183  
 Invandrarförvaltningen 66  
 Jerusalemsgatan 139  
 Judiska församlingen, Malmö 62f, 219  
 Justitiekollegiet 38  
 Jörgen Ankersgatan 235  
 Kammarkollegiet 38  
 Kantorsängen 189  
 Katrine Hattemagers hus 22f, 68  
 Kirsebergs församling 135  
 Kockums Mekaniska Verkstad 64ff, 97ff, 205,  
 232, 235  
 Kommerskollegiet 38  
 Kommunalarbetarförbundet 161  
 Konserthusstiftelsen 153  
 Kornettsgatan 160  
 Korrespondens, tidskrift 237  
 Krematorium 187f  
 Kronprinsens Husarer 20  
 Krämarkapellet 49  
 Kungliga rådet 47, 52  
 Kungsparken 55, 168, 172f, 177  
 Kungsparken, (restaurang) 63  
 Kvarngatan 82  
 Kv. Altona 78f, 82  
 Kv. Bävern 230  
 Kv. Carolus 239  
 Kv. Claus Mortensen 22  
 Kv. Davida 79, 82  
 Kv. Delfinen 230  
 Kv. Elefanten 228  
 Kv. Elgen 82  
 Kv. Erik Menved 239  
 Kv. Fasanen 230  
 Kv. Fliten 82  
 Kv. Gamen 230  
 Kv. Gripen 82  
 Kv. Hinden 230  
 Kv. Hjorten 239  
 Kv. Jerusalem 239  
 Kv. Jörgen Kock 82  
 Kv. Krokodilen 230f  
 Kv. Laxen 228f  
 Kv. Magnus Smek 239  
 Kv. Mercurius 22f, 82  
 Kv. Mården 230  
 Kv. Orren 229f  
 Kv. S:t Jörgen 82  
 Kv. Skvalperup 82  
 Kv. Sparven 230  
 Kv. Stadt Hamburg 79  
 Kv. Sågen 146  
 Kv. Söderport 77, 82  
 Kv. Österport 78  
 Kyrkogårdskommittén 182, 185f  
 Kyrkogårdsnämnden 185  
 Kämnärsrätten 30ff, 75  
 Kävlings kyrka 82  
 Lachmanns sockerfabrik, Ystad 82  
 Latinskolan 50  
 Lilla torg 24, 26  
 Lilla Tullrätten 36  
 Limhamn 160, 216  
 Lorentzgatan 226  
 Lugnet, stadsdel 225ff  
 Lundsåkra 45  
 Läse- och klubbssällskapet 110  
 Magistraten i Malmö 29, 41ff, 60  
 Malmö allmänna sjukhus 144ff, 191ff  
 Malmö Byggnästareförening 80  
 Malmö energiverk 77, 160  
 Malmö epidemisjukhus 150, 192, 200  
 Malmö garnison 42, 59  
 Malmö gasverk 155ff  
 Malmö Museer 71  
 Malmö Sjukhusläkareförening 153  
 Malmö stads avlöningsnämnd 192, 198  
 Malmö stads brandkår 238  
 Malmö Strumpfabrik AB 203ff  
 Malmö Stående Teatersällskap 118  
 Malmö Teater 110ff  
 Malmö Theater-Aktiebolag 110, 112f  
 Malmö Yllefabrik 79f  
 Malmöhus läns idiothem, Lund 82  
 Malmöhus slott 31, 37  
 Malmöhusregementet 18  
 Malmöska Infanteriet 18  
 Malmöska Regimentet 18  
 Mazetti chokladfabrik 238  
 Mosaiska församlingen *se Judiska församlingen*  
 Myntverket i Malmö 57  
 Mårtensgatan 121  
 Möllevångstorget 62, 216  
 Nationalsocialistiska Arbetarepartiet (NSAP) 215  
 Nivella 203f  
 Nordiska Museet 71



- Norge, SS (fartyg) 94  
 Norra Vallgatan 63, 82, 172  
 Norregatan 78, 146, 156  
 Nya Grönegatan 146  
 Nysvenska Rörelsen 220  
 Pauliskolan 82  
 Per Weijersgatan 80  
 Polisdomstolen 218  
 Poliskammaren 87  
 Preislerska huset 22  
 Ramlösa brunnsparc 58  
 Rederi AB Clipper 238  
 Regementskrigsrätten 31, 37  
 Residenset 82  
 Riksbankshuset 70  
 Riksföreningen Sverige-Tyskland 220  
 Rosengårds herrgård 82  
 Rosenvingeska huset 57  
 Rosquistska stiftelsen 82  
 Rundelsgatan 73  
 Rådhuset 29, 32  
 Rådhusrätten 29ff, 75, 169, 222  
 "Rädda Malmöfilmen" 240  
 Ränneriet 34  
 Röda korset 153f  
 Rönneholmsvägen 82, 171, 235  
 Rörsjögatan 62  
 Rörsjön 73, 80, 174  
 S:t Gertrud 22  
 S:t Knuts torg 216  
 S:t Knuts väg 156  
 S:t Pauli kyrka 80, 82  
 S:t Petri kyrka 32, 50, 58, 68, 70  
 S:ta Birgittakapellet 184, 186, 188f  
 Sallerupsvägen 183  
 SAS (Scandinavian Airline System) 210  
 Scania-Vabis 204  
 Själbodgatan 181  
 Sjötullrätten 31, 36ff  
 Skogskyrkogården i Stockholm 181, 189  
 Skomakaregatan 24f  
 Skrå 70ff  
 Skånepalatset 63  
 Skånes Genealogiska förbund 86  
 Skånes Konstförening 153  
 Skånska Artilleribrigaden 18  
 Skånska Generalguvernementets kansli 36  
 Skånska Propagandacentralen 218  
 Slottsgatan 237  
 Slottsplatsen 47f, 51  
 Slotts-rätten 31, 37  
 Sockerbolagets hus 63  
 Sockerfabriken i Arlöv, Staffanstorps, Ystad 82  
 Sofielund 164  
 Sophiasystrarna 200  
 Spillepeng 49f  
 Spånehusvägen 183  
 Stadt Hamburg 109, 111f, 170  
 Stadt Hamburgsgatan 112  
 Statens Arbetsmarknadskommission 64  
 Stora Kyrkogården 49, 51  
 Stora Nygatan 62f, 78f, 111f, 156, 216  
 Stora sjötullen 31, 36ff  
 Storgatan 204, 235  
 Stortorget 22, 29, 33f, 37, 82, 174, 177  
 Straffängelset 82  
 Studentgatan 78  
 Sundhetsnämnden 78  
 Svensk Filmindustri 204f, 212  
 Svensk Opposition 220  
 Svensk Socialistisk Samling (SSS) 215, 220  
 Svenska eldbegängelseföreningen, malmö-  
 avdelningen 188f  
 Svenska Emigrantinstitutet i Växjö 87  
 Svenska Fattigvårdsförbundet 129, 135  
 Svenska Kommunalarbetarförbundet  
 (SKAF) 192, 197f, 201  
 Svenska Nationalsocialistiska Partiet (SNSP) 215  
 Svenska Sjuksköterskeföreningen 196  
 Sveriges Fascistiska Kamporganisation 220  
 Sveriges Industriförbund 104  
 Sällskapet Heimdall 153  
 Södergatan 24ff, 80, 237  
 Södervärn 193  
 Södra Förstadsgatan 218  
 Södra Promenaden 62, 79, 82  
 Södra Sveriges Sjuksköterskehem 196  
 Tegelgårdsgatan 43  
 Tekniska skolan 82  
 Terningsholmsvägen 235  
 Thingvalla, danskt ångbåtssällskap 93  
 Thottska huset 73, 239  
 Tobaksfabriken 82  
 Trelleborgsvägen 204  
 Trädgårdsgatan 82  
 Tuberkulospaviljongen 140  
 Tullbergs film, AB 208  
 Tusculanum, lantställe 82  
 Tvedörra sjukhus, Dalby 82  
 Tyska församlingen 55, 60  
 Tyska kyrkan 60  
 United States (fartyg) 91  
 Valskvarn, Västra Hamnen 82  
 Wasa, nazistisk ungdomsorganisation 216

Vattentornet Kirseberg 82  
Vogue 203f, 206  
Världsutställningen i New York 204  
Värnhem 195  
Västergatan 55, 57  
Västra Hamnen 82  
Västra Hamngatan 55  
Västra järnvägsstationen 167, 170  
Västra Skrävlinge kyrka 130  
Ystadsparken 170  
Ålderdomshemmet 192, 194f, 198  
Ärtholmen, spädbarnshem 130, 132  
Östergatan 21f, 63, 73, 153, 237  
Östra Hamngatan 82  
Östra kyrkogården 180ff  
Östra Sjukhuset 197

















ISBN 91-971637-2-4

Omslagsbildens baksida visar Gustav Adolfs torg med Gamla begravningsplatsen till vänster. Nedanför mittremsan







på vänstra sidan ser man en gammal korsvirkeslänga. Flygfoto Oscar Bladh, 1948. På bokryggen Edvard Trulsons staty av Frans Suell. Foto Lars Lindbom.

